

X ə lil ə liyev

**40-CI OTAQDAKI
TİLSİMLƏ RİN
AÇARLARI**

(Borçalı, Axışqa, Qazax toponimləri)

“Elm”-2008

Elmi redaktoru: filologiya elmləri doktoru,
professor **Xəlil Yusifli**

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,
professor **Rüstəm Rüstəmzadə**

Xəlil Əliyev. 40-cı otaqdakı tilsimlərin açarları
(Borçalı, Axısqa, Qazux toponimləri)
Gəncə, "Elm" nəşriyyatı, 2008. 300 səh.

Döşən X.H. Əliyevin oxuculara təqdim edilən bu kitabı uzun illər apardığı elmi araşdırmaların böhrəsidir. Monoqrafiyada Qafqazda türk tayfalarının məskunlaşma tarixi, qədim toponimlərin yaranması və formalaşması yolları, mənşəyi izah edilir.

Müəllif xalqımızın qədim etnoqrafik, dini və mədəni həyatına aid məlumatlara söykənərək, toponimlərin mənşəyini qədim dil fəhrlərində aşıdır. Tarixi mənbələr əsasında "Buntürk", "Azərbaycan" sözlüyünün daha dürüst elmi izahını verir. "Kəlikə və Dima-nə"nin hunlarla bağlılığını elmi əsaslarla sübut edir. Kitabda bir çox "tilsimə düşmüş toponimlərin" mənşəyinə aydınlıq gətirilir. Kitab tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər və digər ixtisas sahibləri üçün maraqlı mənbədir.

İJBN 5 – 8066 – 1638 – 4

1401000000

655 (07) - 2008

© "Elm" nəşriyyatı

© "Gəncə Poliqrafiya", 2008

GİRİŞ

Hər hansı bir dildə ad fərqləndirici əlamətlə bağlı yaranır. İnsan cəmiyyətinə adlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsanlar da, canlı və cansız varlıqlar da, tarixi hadisələr də, ilin, günün adları da, səma cismləri də, coğrafi obyektlər də biribirindən adların vasitəsi ilə seçilir.

Dilçilik elmində xüsusi adların cəmi onomastika, xüsusi adlar isə onomastik vahidlər adlanır. Onomastikanı öyrənmənin dilçilik şöbəsi onomologiyadır (yunanca onoma “ad”, logiya “təlim” mənası bildirir). Dilin lüğət tərkibindəki hər bir adın mənşəyini, əməli gəlməsini və inkişaf tarixini öyrənmənin şöbə etimologiya adlanır. Etimologiya termini yunanca sözün “həqiqi”, “sli” və “sas” mənası anlayışını bildirir.

Dildə onomastik vahidlərin mənşəyi, tarixi, qədim mənası, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri etimoloji təhlillərlə aydınlaşır. Dünya dilçiliyində onomologiyanın bir elm kimi formalaşması qədim dövrlərdən başlasa da, Azərbaycan dilçiliyində bir elm sahəsi kimi XX əsrin 70-ci illərindən etibarən formalaşmışdır.

Akademik Afat Qurbanovun danılmaz xidmətləri nəticəsində Azərbaycan onomastika məktəbinin əsası qoyulmuşdur (1, s.6).

Aydındır ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı dil də inkişaf edir. Bu inkişaf prosesində dildəki qədim sözlər həmişəkilcə, həmişə də məzmunca dəyişərək yeni mənə çəlarlığı yaradır. Dildəki bu cür dəyişmələr onomastik mənbələrin köməyi ilə daha asan müəyyən edilir. Onomastik mənbələrdə qədim yazılı abidlər, yazılı və şifahi dedicə nümənləri, milli musiqi və rəqslər, tarixi sənədlər, coğrafi ərazi adları, izahlı lüğətlər və s. daxildir. Onomastik vahidlərin etimoloji təhlili dilçilik, tarix, təbiət, coğrafiya, etnoqrafiya və b. elm sahələrinə aid qiymətli töhfələr verir.

Onomastik vahidlərin dən qədim və geniş yayılmış növü, məniyyətimizin keşikçisi olan toponimlərdir. Toponim elmi dildə termin kimi yunanca, “topos” yer, “onoma” ad mənasını bildirir. Canlı xalq dilində yer adı və ona sinonim olan vətən, el, yurd, oba, oymaq, torpaq və s. məzmunu daşıyır. Tarixin türk xalqlarında yer adları müqəddəs, mötəbər, qiymətli sərvət hesab edilib. Ta qədimdən türklər yeni ərazilərdə məskunlaşanda, qiymətli əşyalarla birlikdə tarixi yer adlarını da özləri ilə gətirir, yeni ərazilərə verirdilər. Görün, bu adı vərmiş idi, yoxsa, tarixə bağlılıqmı? Aydın ki, yer adları onu yaradan xalqın tarixi və dili ilə bağlı yaranır. Yer adlarını yaradan da, yaşadan da, əslən boyu qoruyub saxlayan da xalqdır. Xalq hər hansı ərazilərə təsadüfi adlar verməyib. Onun ilk tədqiqatçısı da xalqın özüdür. Ona görə də yer adları ozanların, yazanların və yozanların dilindən düşməyib, vəsf edilib.

Yer adları – ilk növbədə xalqın varlığını, dilini yaşadan, onun keşiyini çəkən aksiomdur.

Yer adları – tarixi saxtakarlıqları pozan, həqiqətin görünməsinə mane olan dumanı dağıdan, bulanlıq sularını durulaşdıran, saflaşdırandır.

Yer adları – doğma dildə danışandır. Ona sadıqdır, “sirrini” yad dillərə açmır.

Yer adları – xalqın istifadə etdiyi ərazilərin ən gözəl bələdçisi, sərhədlərin oyaq keşikçisidir.

Yer adları – təbiətin, həyatın yaddaşdır.

Yer adları – adət-ənənə, mifik görüşləri və inamları xatırladandır.

Yer adları – tarixin hər bir adam üçün vətən, yurd, torpaq sevgisini yaşadıb. Türk xalqlarının gəndəngəlmə bu adətə bütün tarix boyu ənənəvi hala çevrilib. Məcburi köçkün və qaçqınlarımız da təzə salınmış qəsbəllərə qədim adlarını verir. Hər bir iş adamı yaratdığı sosial və məişət obyektlərinə doğma kəndinin, elinin, obasının adını verməklə onları yeni ünvanlara çevirirlər.

Toponimlərin dildəki dolğun məzmununu akademik A.Axundov vermişdir. O, haqlı olaraq toponimləri “Torpağın köksündə tarixin izləri” adlandırmışdır (2,5).

Göründüyü kimi, gər toponimin qədim adı yaşayırsa, mütləq o dövrə bağlı tarix də, hər hansı hadisə də yaşayır. Gər, hər hansı toponimin adı dəyişdirilsə, gec-tez onun ilkin adının mənası unudulmağa gətirib çıxarır.

Biz Gürcüstanda türk-Azərbaycan toponimlərinin tarixin müxtəlif dövrlərində yaranmışını təsdiq edən elmi araşdırmalarla yanaşı, rus, sovet dövründə türk-Azərbaycan toponimlərinin Gürcüstan ərazisində dəyişdirilməsini ayrıca cədvəldə görəcəyik.

Toponimlər xalqın dili, tarixi ilə yanaşı mədəniyyətinin, adətinin, iqtisadiyyatının, məşğulluğunun, mənəvi-dini və siyasi görüşlərinin də şahididir.

Tarixdən məlumdur ki, türk xalqları “Qərbdə Egey dənizi hövzəsi və Anadoludan tutmuş, şərqdə ta Çin kimi, şimalda Rusiya çöllərində və Qafqazdan tutmuş cənubda İran yaylasının cənubuna qədər geniş ərazilərdə təqdimdən məskunlaşmışlar. Hər bir xalq bu ərazilərdə müxtəlif ad altında formalaşmışdır. Türklərin özünəməxsus adla xalq kimi formalaşması erkən orta əsrlərdə baş vermişdir. Türkdilli etnosların özünü vahid bir etnos kimi dərk etməsi bilavasitə Azərbaycanın ərazisində baş vermiş, erməniyin və Gürcüstanın Azərbaycana bitişik (şərq) hissəsində yaşayan türk etnoslarını da əhatə etmişdir” (3, 233-234).

Aydındır ki, belə bir geniş ərazilərdə məskunlaşan türk xalqları öz dillərində zəngin toponimlər də yaratmışdır. Həmin toponimlər sırasında paralel toponimlər də üstünlük təşkil edir. Biz tarixi mənbələrdə istinad etməklə Qafqazdakı türk-Azərbaycan toponimlərinin etimoloji təhlilini Borçalı, Axisqa, Qazax bölgələrindəki toponimlərdə və onların digər ərazilərdəki paralellərini tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Tarixi mənbələrdə deyində ilk növbədə qərəli siyasətdən uzaq olan Osmanlı qaynaqlarını nəzərdə tuturuq.

Orta çağ Azərbaycan tarixinin XVIII əsr xanlıqlar dövrünün qədim tarixi aspektlərin-tarixi coğrafiya, etnoqrafiya, toponimika, etnonimika, onomastika, demoqrafiya, aqrar münasibətlər, vergi sistemi, dini qurumlar və s. problemləri aid bilgilər həmin qaynaqlarda reallığı ilə şərh edilmişdir.

Osmanlı mənbələri sırasında toponimlərin tədqiqi baxımından ən önəmlisi 1723-1728-ci ildə tərtib edilmiş Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəridir (Borçalı və Qazax 1728-ci il). Həmin dəftərdə inzibati bölgü vahidləri, (sınır) ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinin adı, qışlaqlar vergi verənlərin adları dəqiq göstərilmişdir. “Dəftər”dəki məlumata görə Tiflis əyaləti Baratlı, Tumanis, Dəmirçihəsənli, Somxit livası, Taşır, Pətək nahiyələri və Ağcaqala livası inzibati ərazilərini əhatə etmiş. Qazax livası-İncə, Çuvar, Axstav və Türk nahiyələrindən ibarət idi (4,5-6).

Maraqlı budur ki, həmin ərazilərin də müəyyən hissəsi indi Ermənistanın ərazisinə qatılıb.

Biz toponimlərin tədqiqində rus, sovet dövrünün siyasi mənzərəsini qısa da olsa izləmək məqsədi ilə tarix üz tutmağı, ondan ibrət götürməyi də unutmuruq.

Qeyd etdiyimiz kimi, toponimlər tarix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin qovuşuğundan yarandığından tarixi faktlar, coğrafi şərait və dil faktları əsas şərt kimi götürülür. Ona görə də tədqiqatımızda zəncirvari bağlı olan bu prinsipləri əsas götürərək, tələyində türk xalqlarının amansız dövr olan rus, sovet dövrünü aid qısa məlumat, onların qədimdən məskunlaşmasına səbəb olan real təbii şərait, coğrafi mühit və əhalinin etnoqrafik, mifik, görüşləri, adları, inacları haqqında da qısa məlumatı xatırlatmaq istəyirik.

I Fİ SİL

1.1. Qafqazda rus, sovet dövrünün qısa siyasi tarixi

XX əsrin 70-80-ci illərində Sovet dövlətinin siyasi ideologiyası dərindən burulğanlara düşən, fırtınalara çırpılan gəmini xatırladanda Azərbaycan elmində milli məniyyətimizlə bağlı tarixi həqiqətlər dumanlı da olsa, görünməyi başladı. Tariximiz, dilimiz qarşı Çar rusiyası və bolşeviklərin dövründə edilmiş saxtakarlıqlara, qərəzli və məkrli uydurmalara qarşı etirazlar gücləndi. Elmi araşdırmalarda şübhə doğuran, məkrli qərəzli siyasətlə uydurulmuş saxta tarixlərə kəskin cavab verən elmi dəlillər diqqəti cəlb etdi. Sovet dövründə öyrəndiyimiz “tarixlər”dən fərqli tarixi faktlar yeni düşüncəyi uyğun prizmadan işıqlandırıldı. Bu proses müstəqillik müstəvisində sürətli vüsət aldı. Rus, sovet dövrlərini aydınlığı ilə şərh edən müəlliflər arxiv materialları vasitəsi ilə tarixi realıqları ictimaiyyətlə düzgün şəkildə çatdırdı.

Biz məlum oldu ki, orta və ali məktəb dərslərlərindəki “tarix”lərin heç biri məniyyətimizə aid faktları nəinki düzgün işıqlandırmayıb, əksinə qərəzli böhtanlarla zənginləşdiribmiş.

Əziz oxucu! Mən nə tarixçi nə siyasətçiyəm. Belə bir iddiam da yoxdur. Sadəcə olaraq araşdırmalarda tarixi faktlara əsaslanmadıqda toponimlərin tədqiqində uğurlu nəticə əldə etmək çətinlik yaratdığından toponimlərlə bağlı şərhlərin izahında tarixi müraciət etmək zərurəti yaranır. Aydındır ki, hər hansı bir toponim tarix, coğrafiya və dilçilik elmlərinin qovuşuğundan yaranır. Toponimin izahında da bu üç prinsip əsas şərtdir. Yəni toponimin yaranma tarixi, dildəki mənası və yerləşdiyi ərazi, həmin ərazinin relyefi, təbii şərtləri, iqlimi, bitki örtüyü, əhalinin məşğulluğu və s. məlumatlar öyrənilir. Buna görə də tarixi hadisəyi söylənməyi yer adları dayaqsız, dildə anlaşılmayan yer adları lal, coğrafi şəraitə uyuşmayan, məkansız olurlar.

Bu reallıqları nəzər alaraq, Borçalı, Axısqa və Qazax ruzilrindəki türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin taleyi ilə bağlı olan tarixi hadisələrin çar Rusiyası və bolşeviklərin işğalına qədərki və sonrakı dövrləri, tarixi reallıqları ilə qısa da olsa, xatırlatmağı lazım bilirik.

Məlumdur ki, 1583-cü ildə Borçalı, Axısqa və Qazax elləri Osmanlı imperiyası ilə bağlı olur. 1728-ci ildə həli siyahıya alınır və Türkiyədəki vergi sistemi burada da tətbiq olunur.

Yeni müstəqil düşüncə prizmasına uyğun yazılan “Azərbaycan tarixi”ndəki məlumatdan aydın olur ki, Azərbaycan dövlətinin qədim sərhədləri daha geniş ruziləri əhatə etmişdir. XVII əsrin əvvəllərində Şah Abbas öləndə (1629-cu ildə) bütün Azərbaycan, indiki Ermənistan, Axalsix daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında idi (3, 483). XVII əsrdə Şərqi Gürcüstan istisna olmaqla, Azərbaycan inzibati idarə sistemi Səfəvi imperiyasının bütün şimali qərb hissəsini əhatə edirdi. Əhalisinin dördə üç hissəsi, yəni əsasən azərbaycanlı olan indiki Ermənistan-Çuxur-Səbəylərbəyliyi də Azərbaycan anlamına daxil idi. Azərbaycanda dörd bəylərbəyliyi var idi: Təbriz, Çuxursədə, Qarabağ və Şirvan. Ölkənin cənub vilayətlərinin çoxu Təbrizə aid idi və Azərbaycan bəylərbəyliyi adlanırdı. Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə talan edilmiş ailələrin bir hissəsi Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycandan başqa yerlərə köçmüşdü. Tiflis və Şamaxıda xeyli erməni sənətkarları və tacirləri məskən salmışdı (3, 485).

Çar Rusiyası işğal dövründə Təbriz bəylərbəyliyi adlanan Azərbaycanın cənub hissəsini İrana “hədiyyə” edəndən sonra digər bölgələrdə siyasi vəziyyət necə olmuşdur?

Tarixdə məlumdur ki, çar Rusiyasının siyasəti Qafqazda əhalinin milli tərkibini öz xeyrinə dəyişməyə çalışıb. Həmin siyasətin əsasında ilk növbədə Türkiyəyə yaxın ruzilərdə başlamaq lazım idi. Rus dövlətinin işğalçı siyasətində yaxa qurtarmaq ümidini Azərbaycan xalqı ancaq

Türkiyədə görürdü. Buna görə də, Çar Rusiyası rusların və ermənilərin Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə yerləşdirilməsini sürətləndirirdi. Və nəhayət tarixdə nə məlum olan məqsədyönlü siyasətini, ərəzi idialarını ardıcılıqla həyata keçirdi. Ermənistanla bağlı Çar rusiyasının və Sovet dövlətinin məkrli siyasəti sonralar silah gücünə həyata keçirildi.

Bəs, görəsən Borçalıda, Axısqada və Qazaxda, Gürcüstanın türklər yaşayan ərazilərində bu hadisələr necə cərəyan edirdi? Bu suala cavab vermək bir o qədər də çətinlik yaratmır. Çünki ardıcıl siyasət Gürcüstanda da türklər yaşayan ərazilərin Ermənistanla birləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirmişdi. Çar rusiyasının işğalçı siyasətini çox gözəl başa düşən Azərbaycan xalqı ona qarşı mübarizə aparmırdımı? Aparırdısa, nəticəsi nə olmuşdur? Bu sualın düzgün cavabını tarixin özündən eşitmək daha doğru olmazmı?

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Çar rusiyasının Qafqazda müsəlmanlar (azərbaycanlılar) yaşayan ərazilərini xristianlar (xüsusən də ermənilər) hesabına işğal etmək siyasəti güclənmişdi. Bunun gələcəkdə ağır nəticələr verəcəyini hiss edən Ağə Məhəmməd şah Qacar çox narahatlıq keçirir. Həmin dövr reallığı ilə prof. Vəqif Arzumanlının “Tarix siyasətin, siyasət tarixin dili ilə” kitabında öz elmi dəyərini tapmışdır. Kitabın elmi dəyərini şərh edən Razim Məmmədlinin və Knyaz Aslanın “Çağdaş tariximizin və siyasətimizin aynası” məqaləsində oxuyuruq. Böyük sürkəldə Ağə Məhəmməd xana müasir tarixilik prizmasından yanaşan müəllif yazır: “*Hakimiyyət başına gələn Qacarı o vaxtlar üç məsələ xüsusilə narahat edirdi. İlk növbədə Azərbaycanın qədim və tarixi torpaqlarının Rusiya tərifində işğal olunması və həmin ərazilərdə yerli əhalinin sıxışdırılması hesabına xristianların məskunlaşdırılması.*

Gürcüstanın hər yerində müsəlmanları sıxışdıraraq Rusiyaya baş əyən və bütün Qafqazı Rusiya imperiyasının ayağına verməyi can-başla hazır olan, bütün bunlar da

azmış kimi Qarabağ hakimi İbrahim xanın nı yolla olursan olsun mütamədən gər Azərbaycan xanlıqlarından uzaqlaşmasına, onu yalnız öz tərfinə çəkməyi can atan II İrəklinin çoxbaşı siyasəti.

Bundan başqa, qətiyyətlə demək lazımdır ki, Qacar Qafqaza hücum planı hazırlayarkən əsasən vaxtı ilə mövcud olmuş Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək məqsədi güdürdü”.

Məqalədə Ağə Məhəmməd şah Qacarın təxminən 1795-ci ildə Gürcü çarı II İrəkliliyə ultimatumu da tariximizlə bağlı peallığı daha aydın işıqlandırır. Ultimatum gürcü dilində “Məxdruli” xəttilə yazılıb. Onun yuxarısında Ağə Məhəmməd şah Qacarın möhrü var. Ultimatumu rus dilində Y.Takayşvili, Azərbaycan dilində V.Arzumanlı çevirmişdir. Həmin ultimatumun elmi dəyərinə nəzər alıb mətnlə oxucuları da tanış etməyi lazım bilirək.

“Bağışlayan, rəhm edən tanrı adına
Allah hamıdan böyükdür, yüksəkdir,
Hər şeyi yaradandır.

Bu fərmanı gürcü çarı ali hözrətə elan edirik.

Bizim mərhəmətimizi gözləyən hökmdarın məlumu olsun ki, yetmiş il bundan əvvəl, gürcülərin Kandaqarda törətdikləri məllər və İranı nüfuzdan salma cəhdləri indi artıq hamıya məlumdur. Zira Şah Sultanhüseyn də artıq sağ deyil, o dünyadadır. Yəni alihəzrət özü də yaxşı bilir ki, son yüz il ərzində Siz İranın itaətində olmusunuz. İndi isə təkcə dəmək istəyirik ki, Siz ruslara yaxınlaşıb onlara qoşulmusunuz. O ruslara ki, İranda ancaq alver etmək məqsədi ilə gəzib-dolaşırlar və elə bütün iş-peşələri də yalnız alverlə, ticarətlə məşğul olmaqdır.

Sən yaşı doxsanı haqlamış adamsan, amma bağışlanmaz səhvərlər yol verirsən. Kafirləri torpağına buraxmısan, onlarla birləşməsin və onlara itədikləri kimi davranmağa şərait yaradırsan.

Sizin və bizim düşmənlərimiz müxtəlif olsa da, ancaq Siz həmişə İranla yaxın və əlaqədə olmusunuz. İranda sənin məlum olduğu kimi xeyli tatar, gürcü, erməni və digər dinlərə mənsub olanlar yaşayır. Ona görə də Siz utanıb, xələt çəkməlisiniz ki, bu cür işlərə və məllərə yol verirsiniz. Bu məllərdən bir dəfəlik əl çəkməlisiniz. Ötən il mənə bir yığın gürcünü məhv etməyi məcbur etdin. Lakin biz öz təbəlliyimizdə olanları öz əlimizlə öldürməyi tərifdə deyilik. İndi Allahın köməyi ilə biz böyük uğurlar əldə etmişik, nəhəng və güclü dövlətlik. Siz bizə öz sadıqlığını sübut etməlisən. Biz böyük ixtiyar sahibi olduğumuz üçün, gər ağıllı adamsınızsa, hazırkı niyyətinə və məllərinizdən büsbütün əl çəkməlisiniz, ruslarla əlaqənizi tamamilə kəsməlisiniz. Bu yəqin ki, sənin ölkənin əhalisinin də ürəyincə olar. Gər bu göstərişə məl etməsən onda çox qısa müddətdə Gürcüstanın üzərinə yürüş edərkən, ruslarla bərabər gürcüləri də qılıncdan keçirərək qanınızdan Kür çayına bənzər bir qan çayı axıdacağıq. Bütün bunları sənin çatdırmaq və xəbərdarlıq etmək məqsədi ilə bu fərmanı göndəririk. Bu fərmanı yazmışıq ki, bizim dediklərimizi buyurduğumuzu qulaq ardına vurmayasan və özünün vəziyyətini dərk edəsin” (5,11).

Bu tarixi hadisələr nəinki öyrənilməyib, əksinə, Ağə Məhəmməd Şah Qacarın tarixdəki yox, onun bədii obrazı beyinlərə həkk olub. “ANS” kanalında “Dahilərin divanı” verilişində (2007-ci il, sentyabr) Ağə Məhəmməd Şah Qacarla bağlı veriliş gedirdi. Verilişdə söylənilən fikirlərdən aydın oldu ki, hələ də A.Qacara qarşı fərqli baxışlar qalmaqdadır. A.Qacar kimi uzaqgörən siyasətçinin milli təəssübkeşliyini Azərbaycan tarixində layiqli qiymət verilmədiyinə nə ad vermək olar? Bu hadisələrə bağlı hazırda gürcü mənbələrində də rus, erməni fitnəkarlıqlarının tarixi açılırları yeni düşüncə tərzini uyğun şəkildə araşdırılır.

Gürcü tarixçisi professor Şota Tetvadze “Tarixin qanlı yaddaşı” araşdırmasında Borçalı və Axısqa bölgələrində

ruslar tərfindən ermənilərin yerləşdirilməsi faktlarını arxiv materialları əsasında şərh edir. Onun şərhində bizi maraqlı faktlara diqqət edək. “*Ermənilərin Gürcüstana kütləvi şəkildə köçürülməsi Kartili-Kaxetinin Rusiyaya zorla birləşməsindən, onun suverenliyinin məhv edilməsindən və işğalından sonra başlamışdır. Ermənilərin buraya köçürülməsində general Lazerev fəal rol oynamışdır. İran və Osmanlıdan bir neçə min erməni Şəmsədin (Loruya) köçürülmüşdü... 1807-1808-ci illərdə Tbilisinin ətrafına (azərbaycanlıların məskunlaşdığı bölgələr) 1906 nəfər, 1809-1811-ci illərdə Qarabağdan Bolnisiyə (Bolusa) 428 erməni ailəsi (2140 nəfər) köçürülmüşdü. 1828-ci ildə Türkiyə üzərində qələbə çalan Rusiya 1829-cu ilin dekabrın 3-də general Paşkeviç xüsusi köçürmə komitəsi yaratdı ki, ona da mülki qubernator Zavileyski sədrlik edirdi. Komitənin ilk hesabatına görə Qars, Ərzurum və Bəyazid vilayətlərində Gürcüstana 8 min erməni və yunan ailəsi köçürülməli idi, lakin köçürülmə başlayandan sonra ailələrin miqdarı 14 minə qədər çoxaldı... 1830-cu ildə Ərdahan erməniləri yerli gürcüləri (və türkləri) həddindən artıq sıxışdırırdılar. 1928-ci ildə hələlisinin 95 faizdən çoxu gürcü (və türk) olan Masxetdə 1932-ci ildə ermənilər məskənləşməyə təşkil edilir (6,15).*

Bu qısa xülasədən sonra A.Qacarın uzaqgörən siyasəti sübut olunmurmu? Rus və ermənilərin gizli siyasətindən sonra gürcülərin özləri də nəzərdə tutulmuşdu? Hazırda Ermənistan Əraziləri hesab edilən vaxtı ilə Loru nahiyəsi, nə vaxtsa, Gürcüstanın Ərazisi olmayıbmi? Axısqa qeyri-rəsmi də olsa, Ermənistanla birləşməyibmi? Abxaziya və Cənubi Osetiya problemlərini Sovet Rusiyası yaratmayıbmı?

Tarixi edilən ekskursiv səyahət zamanı diqqəti cəmləndirən məqamlardan ən başlıcası olan xalqlara “azadlıq” gətirmiş bolşeviklərin dövründə az da olsa nəzər yetirək. Həmin dövrün ilk illərində aid arxiv sənədlərində bu faktlar indiki prizmadan aydınlığı ilə şərh edilir.

Tarixi edilən qısa səyahətdən aydın olur ki, Çar rusiyası Qafqazda işğalçılıq siyasətinin ilk mərhələsini türk xalqları yaşayan Ərazilər erməni, yunan, rus və başqa xalqları yerləşdirməklə əhalinin milli tərkibini öz xeyrinə dəyişdirməklə həyata keçirib. Sərhədlərin dəyişdirilməsi məsələsinə Çar rusiyasının gücü və imkanı olmayıb. XIX əsrin ortalarında Borçalı mahalı qəzaya çevirildi. Bu zaman əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Qarayazı və Qaraçöp rayonları Boçalıdan ayrılmışdı.

Ümid edilirdi ki, Çar rusiyasının süqutu başqa xalqlar kimi, türk xalqlarına, o cümlədən, azərbaycanlılara da azadlıq gətirəcək.

Həqiqətin də bolşeviklərin vəd etdiyi “azadlıq” türk xalqlarına necə verilib?

Bu sualın cavabı Azərbaycanın tanınmış şəxsiyyəti, ictimai, siyasi və dövlət xadimi Həsən Həsənovun 2005-ci ildə çap etdirdiyi “Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti” monografiyasında da tam real və aydın şəkildə izah edilib. Qısa da olsa monoqrafiyadakı bəzi faktlara diqqət yetirək.

“1917-ci il dekabrın 17-də isə Rusiya Xalq Komissarları Soveti “Türkiyə Ermənistanı haqqında qərar” qəbul etdi. Bu qərarla uydurma “Qərbi Ermənistan”a öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verildi. Bununla yanaşı, bolşeviklərin planına görə müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacağı təqdirdə Bakı onun paytaxtı olmamalı, Xəzər sahili Ərazilər isə ona daxil edilməməli idi. Onlar 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən bir qədər sonra milli sərhədləri müəyyənləşdirmədən azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin daxil olduğu vahid bir hökumət-Transqafqaz komissarlığını yaratdılar. Sonralar fevral ayının 23-də (martın 10-da) Transqafqaz (Cənubi Qafqaz, Zaqafqaziya) Seymi (parlament) də yaradıldı. Azərbaycanlı və gürcü fraksiyaları bunun lehinə, ermənilər isə əleyhinə idilər.

Bolşeviklər hakimiyyəti gələrkən çar Rusiyasının əksər qərarlarını tanımasalar da, devirdikləri çar Nikolay tərəfindən qəbul olunmuş “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti 1917-ci il dekabrın 17-də tanındılar” (14, 36). Transqafqaz Seymi 1918-ci il aprelin 13-də Osmanlı dövləti ilə müharibə haqqında bəyanat verdi. Müharibə cəmi səkkiz gün davam etdi... Aprelin 28-də Transqafqaz Respublikası Osmanlı dövləti tərəfindən tanındı. Ermənilər bu qərara tabe olsalar da barışmadılar. Onların silahlı döşələri Ermənistan muxtariyyəti yaratmaq məqsədi ilə İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndini yandırdılar. Əhalidən qırılan-qırıldı, qırılmayan 80 min nəfər isə didərgin düşdü” (7,137). “Sovet Rusiyasının siyasətində üç ərazi (Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur) üstündə bəzən süni olaraq mübahisələr yaradılırdı... Azərbaycanca sovet hakimiyyəti qurulduğundan bolşeviklər bu ərazilərin Azərbaycan torpağı olduğunu təsdiq etdilər. Sonra isə onlar bu ərazilərin “mübahisəli” olduğunu iddia etdilər və nəhayət Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurularkən rus siyasətinin əsl üzü açıldı. Ərazilərin üçünün də ermənilərə verilməsi tələb olundu” (7,147).

Türkiyənin Cümhuriyyət arxivinin 930Nəli fondunda Zəngəzur mövzusunda aid 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelə qədərki dövrü əhatə edən 50-dən çox sənəd saxlanılır. ...İlkin sənəddən aydın olur ki, 1918-ci ilin avqustunda Andronikin döşələri Zəngəzur əyalətinin bir qismini ələ keçirmişdir. 1919-cu ilin yanvarından başlayaraq ermənilər tərəfindən Zəngəzurun müsəlman kəndləri yerli yekən edilir, kəndlərin əhalisinin bir qismi məhv edilir, qalan hissəsi isə qovulurdu. Məktublarda ermənilər tərəfindən vaxtaşırı dağılan kəndlərin sayı göstərilir. 30 kənd (yanvar 1919), 110 kənd (oktyabr 1919), 20 kənd (dekabr 1919), 26 kənd (dekabr 1919), 26 kənd (yanvar 1920), 40 kənd (yanvar 1920) (14,156).

“Zıngızuru Azərbaycandan ayırmaq dünya siyasətinin gizli oyununun nəticəsi və dünya geosiyasetinin maraqlarının təcrübəsi idi. Tarixən Azərbaycanda mövcud olan “vahid türk xətti”nin dünya xəritəsində bir neçə sahədə sınıması, türk xalqlarının bir-birində təcrid olunması dünya və xüsusən erməni və rus siyasətçilərinin ümdə maraqları idi. Sibir türklərini məcburi assimilyasiyaya uğradaraq Yaqut və Altay türklərini təcrid etmək, Orenburq vilayətini Qazaxstandan ayırmaqla və Həştərxan türklərini məcburi assimilyasiyaya uğratmaqla bir tərəfdən Başqırdıstanı, Tatarıstanı və Çuvaşları, o biri tərəfdən isə Orta Asiya türklərini türk dünyasından təcrid etmək, tatarları Krımdan, türkdilli qaraçayları və bəllənləri Qafqazdan sürgün etmək, Krımı və Qafqazı türksüzləşdirmək və Azərbaycanı Türkiyə dövlətində təcrid etmək məqsədində irəli gəlirdi. Bunlar möhtəşəm Avrasiya “vahid türk xətti”nin zəncirvari sınımasının təzahürüdür” (7, 157).

“Ermənilərin xarici və daxili düşmənlərinə baxmayaraq, onların ərəzi iddiaları istədikləri kimi ödənilmədi. 1921-ci ildə Z.Kardaşyanın Avropada nəşr olunan kitabında deyilirdi ki, Amerika Ermənistan torpaqlarını əldə etməkdə lazımi kömək göstərmədiyindən Ermənistan iddia etdiyi torpaqların 60%-ni əldə edə bilmədi. Axalkalək (Cavaxetiya), Borçalı, Naxçıvan, Qarabağ ərəziləri onların rəsmi sərhədlərində kənarda qaldı (7, 163).

Bu deyilənlər xalqımızın başına gətirilən ərəzi hərisliyini tam reallığı ilə əks etdirir.

Buradan belə sual da yaranır. Görün, ermənilər Axalkalək, Borçalı, Naxçıvan və Qarabağ ərəzilərində onların üzdülməmi?

Bu sualın düqiq cavabını hamı çox gözəl bilir. Çünki hadisələr gözümüz önündə cəryan edib. Özümüz canlı şahid olduğumuz hadisələr real qiymət verə bilir.

-Axısqa da Borçalı da Türkiyə ilə həmsərhəddən razı olduğundan, həmişə Azərbaycan sərhəddindən kənarda qaldığı dövrlərdə orada nələrlə baş verirdi?

Bu sualın Borçalıya aid cavabını müasir prizmadan araşdıran əslən Borçalıdan olan filologiya elmləri namizədi Şürrəddin Məmmədlinin “Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticəsi” kitabından axaraq. Müəllif gürcü yazıçısı, ictimai xadim, jurnalist İlya Çavçavadzenin 1890-cı il 16-17 noyabr tarixli “İveria” qəzetində dərc olunmuş “Borçalos mazra” (Borçalı qəzası) məqaləsinə diqqət yetirir. “*Borçalı qəzası Tiflisdən cənub tərəfdə yerləşir. Bu qəza ilə Tiflis, Qazax, Axalkələk qəzaları həmsərhəddir. Böyüklüyünə görə Borçalı qəzası bütün Tiflis quberniyasının qəzaları içində demək olar ki, ikinci yeri tutur. Qəza dörd nahiyəyə: Loru, Borçalı, Trialet və Yekaterinenfeld nahiyəsinə bölünür. Ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin çoxluğuna görə birinci yeri Loru nahiyəsi, sonra Trialet nahiyəsi tuturlar. Hər iki cənubdan hamısından balaca Yekaterinenfeldadır*”.

Bu bilgiyə müraciət edən Ş.Məmmədlinin şərhində Loru nahiyəsinin indiki Ermənistanın Tumanyan, Noyemberyan, Stepanavan, Taşir (Kalinino) və b. əraziləri əhatə etdiyi göstərilir. Ş.Məmmədli Lorunun Ermənistanına nə vaxt, niyə, kimlər tərəfindən verildiyi suallara əsəndilər və faktlarla cavab verir. Məlum olur ki, Loru adlı şəhər olub. 1236-cı ildə monqollar tərəfindən dağıdılıb, XIV-XV əsrlərdə təzədən bərpa olunub. ...Rusiya imperiyasında Tiflis quberniyasının tərkibində inzibati-ərazi vahidi onun adıyla adlandırılıb, həmin Loru Aşağı Kartli, Şəmsəddin, Qazax, Borçalı, Pəmbəyi də əhatə edib. Bu həmin Lorudur ki, 1880-ci ildə Borçalı qəzasının tərkibində nahiyə olub. Həmin bilgiyə görə Borçalı-indiki Marneuli, Yekaterinenfeld-indiki Bolnisi və Tetriskaro, Trialet-indiki Dmanisi və Zaqə rayonlarının ərazilərini əhatə edirmiş (18,5).

Biz həmin tarixi hadis  rin şərhini, Borçalının ərazisinin necə parçalanmasının, Ermənistana pe    edilməsinin s bb kari olan Sovet r birliyinin “xidmətləri” ilə də qisa şəkildə tanış olmaq üçün aşağıdaki faktlara diqqət yetirək.

1917-ci ildə Qafqazda zemstvo idarə üsulunun tətbiqi ilə əlaqədar yenidən sərhəd bölgüsü m s  si qaldırıldı. Yenə də Borçalının ba ında qaranlıq vardı. Ermənilər Borçalının Loru nahiyyəsi v  başqa  razi r hesabına G mr  (Aleksandropol) quberniyası yaratmaq e  in  d     r. Həmin il Borçalı q za komissarı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyi ilə Loru nahiyyəsi bütün icmaları n may nd  rinin qurultayı çağırıldı v  qurultayda Calalo lu kəndinin nümayəndəsi V.Saakovdan başqa qalan hamı bir nəşr kimi qərara aldı.

“Tiflis quberniyası hüdudlarından heç vəchlə ayrılmalı və yeni yaradılan Aleksandropol quberniyasına bir   m m li (8,13).

1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan, mayın 28-də Azərbaycan bol evik r tərəfindən işğal olundu. Sovet tarixində isə bu istiqlal bayramı kimi qeyd olunurdu. Mayın 28 Ermənistan üçün əsl istiqlal g n  elan olundu. “Böyük Ermənistan” x lyasının ger  k nm sin  şərait yarandı.

Gürcüstanın v  Azərbaycanın torpaqları hesabına Ermənistan yaratmaq planını Sovet dövləti həyata keçirirdi. Gürcüstan dövləti də ermənilərin ərazi idialarına etirazlar edirdisə, heç bir nəticə vermirdi.

“1919-cu ilin yanvarın 8-də Gürcüstan hərbi nazirinin sərəncamı ilə x susı istintaq komissiyası yaradıldı. Yanvarın 9-dan 17-dək Tiflisdə keçirilən Ermənistan-Gürcüstan konfransında Borçalı qəzasında neytral zona yaradılması qərara alındı” (8,33). (Neytral zonaya Loru nahiyyəsi qatıldı).

 dal tsizliyin hökm sürdüyü həmin d vr rd  saysız-hesabsız şikayətlərə, müraciətlərə məhlə qoyulmadı. Ermənistanın ərazi idiası m s  si nəhayət Qafqaz bürosunun

öhdəsinə buraxılır. “Və iyulun 7-də PK(b)FMK Qafqaz Bürosu Stalinin iştirakı ilə Gürcüstanla Ermənistan arasında sərəhdə məsələsini müzakirə etdi. Həmin iclasın protokolundan çıxarış:

Dinləndi:

1. Neytral zonanın Gürcüstana və ya Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında

Qərara alındı:

Bütün neytral zona Ermənistanın tərkibinə daxil edilir (səs verilmə: lehinə 1, əleyhinə 1).

Marksizm-Leninizm İnstitutunun Mərkəzi Partiya arxivi, fond 64, siyahı 2, iş 1, vərəq 123 (8,46).

Bax bu “dəlaltli” sovet dövlətinin qərarı bir səsli həll olunur. Həmin səsi də Stalin verir. Həmin dövrdəki vəziyyəti 1921-ci il iyunun 14-də İnkilab komitəsinin iclasında “Borçalı qəzasında vəziyyət haqqında Ömər Faiq Nemanzadə demişdir: “Mənim topladığım çoxlu faktlar göstərir ki, əhalisinin 80-85 faizini müsəlmanlar təşkil edən Borçalı qəzasında heç kəs onlarla hesablaşmır. Qəza İnkilab komitəsinin tərkibində bir nəfər belə müsəlman yoxdur. Şöbələr də həminin, torpaq şöbəsi də həminin. Bütün Borçalı qəzası öz-özlüyündə qarşı-qarşıya duran iki düşməni xatırladır: bir tərəfdən azlıq təşkil edən almanlar, ermənilər, aysorlar, malakanlar, gürcülər, yunanlar-idarə edənlər kimi: digər tərəfdən çoxminlik müsəlmanlar kütləsi idarə olunanlar kimi” (8,48).

“1921-ci il noyabrın 6-da Gürcüstan İnkilab Komitəsinin sədri Budu Mdivani və Ermənistan Xalq Komissarları Şurasının sədri, xalq hərbə işlər komissarı Aleksandr Myasnikovun imzaladıqları bəyannamədə Gürcüstanla Ermənistanın dövlət sərhədləri müəyyənləşdirildi. Bu sənədə əsasən, Borçalının Loru zonası yığma Şura Ermənistanına qatıldı.

Bolşeviklərin Ermənistanla hədiyyə verdikləri Borçalı qəzasının cənub sahəsi-Loru-Voronsovka bölgəsi 2367,44

kvadrat kilometri, üstülik də Lök-Ləlvər dağ silsiləsinin şimal yamaqları 207,94 kvadrat kilometri təşkil edirdi (8,47). Halbuki 1880-ci ildə Borçalının ərazisi 5.785,6 kvadrat kilometr, 1905-ci ildə 6,870 kvadrat kilometr, 1917-1921-ci ildə 4.360 kvadrat kilometr, 1922-1929-cu ildə (qəza rayonlara bölünəndə) cəmi 2.655 kvadrat kilometr olub.

Çar rusiyası və bolşevik hakimiyyəti gizli siyasətini Axısqa paşalığında da həyata keçirməyi başlayır. 14 sancaqdan ibarət olan paşalığın mərkəzi 250 il Çıldır şəhəri olmuşdu. Osmanlı dövlətinin süqutundan sonra 1828-ci ilin avqust ayında rus qoşunları Axısqanı işğal edir. Paşalıq ləğv edilərək Axısqada iki qəza-Axalsıx (Axısqa) və Axılkelek qəzaları yaradılır.

1944-cü ilin 14 noyabrında (müharibənin davam etdiyi vaxtda) Sovet hökuməti türk xalqlarına qarşı daha bir amansızlıq və zorakılıq edir. Axısqanın 220 kəndinin 86 min əhalisi sürgün edilir. SSRİ-nin türk xalqlarına qarşı ardıcıl amansız siyasəti bütün dövrlərdə müxtəlif formalarda davam etdirilmişdi. Və nəhayət 1990-cı illərdəki Qarabağ və onun ətrafındakı hadisələr...

Rus və ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətləri kifayət qədər bilgilərin olduğunu nəzər alıb tarixi qısa ekskursiv səyahətimizi yekunlaşdırmaq istəyirik.

Məlumdur ki, tarixin müxtəlif dövrlərinin canlı şahidi olan toponimlərin dəyişdirilməsi mədəniyyətimiz üçün ağır zərbə olmuşdur. Rus imperiyası və bolşevik hakimiyyəti dövrlərində minlərlə tarixi adlarımız dəyişdirilərək xərtilərdən silinmişdir. Sürgün və didərgin edilmiş hər bir kəndin ərazisində yüzlərlə yaylaq, qışlaq, meşə, örüş və b. adlar da bir müddətdən sonra tamamilə unudulurdu. Bu da türk xalqlarına vurulan mədəni zərbənin başqa forması idi. Qafqazdakı türk toponimlərinə qarşı soyqırım siyasətini rus imperiyası ilk ildən başladı. 1802-ci ildən Kırım-Tavrida, Ağ Məscid-Simferopol, Gözləvənd-Yevpotoriya adlandı (9,85). Türk toponimlərinə rus, erməni, gürcü, osetin, fars və başqa

dillər aid qondarma adlar verildi. Hakimiyyətin başında duran düşmənlərimizin göstərişi ilə anti-türk kompaniyasının “liderləri”, “tanınmış tarixçilər”, “tanınmış dilçilər” çürük fərziiyələrini “həqiqət” kimi qəbul etdirməyi çalışdılar. Xalqımızın və dilimizin qondarma adları peyda oldu.

Türkoloji dilçilikdə orjinal fikirlər müəllifi akademik N.Y.Marr və professor Y.N.Marr türk dili haqqında reallığa əsaslanıb deyəndə ki, Gürcüstanda gürcülər, firəngilər və digər millətlər 30-cu illərdə “türk-tatar dili” və “Azərbaycan dili” də adlanan dildə danışır, mahnılar oxuyur, qoşqular qoşurdular. Bu dildə çoxlu folklor nümunələri yaradırdılar (10,44-45), bu faktlar Stalini özündən çıxartmış, N.Y.Marrı “ifşa” etmişdir. Bununla da Stalin türkoloqlara, tarixçilərə və dilçilərə mesaj göndərərək onları “xəbərdar etmişdir” ki, türk zonasına keçməyin! 1937-ci ildə “türk zonasını” keçən ziyalılarımıza divan tutulmuşdur. Həmin qanlı-qadalı ildə paralel siyasət İranda da amansızlıqla həyata keçirilirdi. Tarixçi Seyid Əhməd Kəsrəvinin “Azəri, yaxud Azərbaycanın əski dili” kitabı yeni variantda nəşr edildikdən sonra Rza şah Pəhləvinin göstərişi ilə azərbaycanlılara türk adları qoymaq, doğma Azərbaycan dilində danışmaq, yazıb-oxumaq yasaq edildi. Dövlət qulluğunda işləməyə üçün “farslığını” boynuna almaq göstərişi verildi (11,46-47). “Yeni tariximiz”lə yanaşı, “yeni dilimiz” də formalaşdırıldı. Türk-Azərbaycan dilində “danışan” yer adlarının “boynu vurulurdu”.

Müəllimim, sonra da həmkarım olan tanınmış füzulişünas, mərhum professor Sabir Əliyev rübailərinin birində yazmışdı:

Ərəb adımıza Türkman deyir.

Rus “tatar”, türk “oğuz”, fars “İran” deyir.

“Midiya” bağırır dərindən gedənler.

Dayaz oxuyanlar “musurman” deyir. (12,10)

Bu məqamda nağıllarımızdakı bir əhvalat yada düşür. Padşah cavan oğluna 40 otaqlı sarayının 39-a girməyi icaz

verir. Ancaq 40-cı otağa girməyi qadağan edir. 40-cı otağı bağlı saxlayır. Bizim dilimizlə bağlı reallıq da nağıldakı hadisəyə bənzəyirdi. Azərbaycan dili 40-cı otaqdakı türk dilindən savayı, başqa dillərin “törəməsi” hesab edilə bilirdi.

Real həqiqət bu idi ki, Sovet hakimiyyəti dövründə xalqımızın və dilimizin “tarixini” məkrli, hiyləgər düşmənlərimiz və onların müddü əlaltıları yazırdı. Türk adının izləməti, vahiməsi qarşısında saxta tarixlərin yazılmasına dəryalar qədər mürəkkəb işlədilmişdi.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub həmin dövrü səciyyəlidirərək yazmışdı:

*Həllə öz əlin, öz başın deyil!
Sənin tarixini saxtalaşdırıb
Sənin tarixini saxtalar yazır,
Qanı qarışıqlar, üzü dönüklər
Ürəyi qafası dönüklər yazır.
...rəb çəkirlər, farsa çəkirlər
Müsibət başlanır türk çəkəndə (13,68).*

Türk xalqlarının baş əllədi olan Stalin və ona quyruq bulayanlardan sonra nə dəyişdi?

Bu sualın cavabı akademik Ziya Bünyadov tərəfindən konkretliyi ilə deyilmişdir. “*Tarixi həqiqətin təhrif edilməsi həllə İ.Stalinin dövründə başlamışdır... N.Xruşov, xüsusən L.Brejnev və K.Çernenkonun dövründə ölkəmizdə tarix elmi gər belə bənzətmə mümkündürsə, hər kəsin istədiyi kimi rəftar etdiyi əxlaqsız qadına çevrilmişdi*” (14, 1).

Bu obrazlı bənzətmənin sonra tarixi suçlamağa, onu qınamağa baş sındırmağa dəyərmə? Bir də bunun bizim üçün az həmiyyəti var. Düşmənlərimiz və “sapı özümüzdə olan baltalar” tarixin tərkirini zorla öz xeyirlərinə fırlada biliblər. Türk xalqlarının başına gətirdiklərini tarixin də başına gətirib, onu yalan “danışmağa” məcbur ediblər. Bir sözlə “Ləllə köçüb yurdu qalıb”.

Qınaq yerimiz olan tarix yenidən onunla “barışmağa” imkan yaratdı. Müstəqilliyimiz dövründə türk dünyası “həmişə-sində” tariximiz “xəlaqsız qadına” bənzəyən tarixdən fərqli olaraq yeni prizmadan təhrif edilmədən öyrənilir. Belə bir tarixi şəraitdə türkçülüynün gur işığında “Ləli köçəndən sonra qalan yurdlarımız” – əvvəlki kimi dumanlı yox, olduğu kimi daha aydın görünür.

Bu tarixi imkan türk dünyasının ayrılmaz parçası olan Borçalı, Axısqa, Qazax ellərinin “ləlisiz yurdlarının” toponim dünyasının başqa türk dillərindəki paralel izlərinin mənşərini canlandırmaq, tarixin yaddaşını təzələmək, eyni zamanda vaxtı ilə “Gürcüstanın Cənub-Şərqi rayonlarının türk mənşəli etnoorimiyası” mövzusunda yazdığım namizədlik dissertasiyasında (1991), “Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri (el-oba, yer-yurd adları)” adlı monoqrafiyada (1999) saxta tarixlərdən, “aksiomlaşmış avtoritetlərdən” və mənbə qıtlığı ucbatından yaranan bəzi nöqsanlara aydınlıq gətirmək şansına şərait yaratdı.

Tədqiqatın xarakterinə uyğun olan, folklor materialı əsasında 1959-cu ildə guya “uşaqlar” üçün çəkilmiş “Bir qalanın sirri” filmi yadıma düşdü. Filimdəki hadisələr bizim mətləbimizlə tam eyni şeydir.

Filmdə Göygöz kosa-işğalçı rusların, Simnar xan-ruslara satılmış, onların göstərişlərini icra edən rəhbərlərin, Həkim baba-elm adamlarının, Kamran baba-xalq hikmətinin onomastik vahidlərinin bilicisi (sim, nar, qanlı daş, qıfılın “dil”ini bilən), Elşən-gənc nəsilin nümayəndəsi (xalq hikmətini öyrənəndən sonra kəmərlə bağlanır), Mətanət-mətinlik, Usta-qədim abidələrin bilicisi simvoludur.

Filmdə Mingçevirdə qədim abidələrin məhv edilməsindən işarə olunur, filmin adındakı “sirrini” sirri aydınlaşır.

Biz Gürcüstanda baş verən siyasi-tarixi vəziyyətlə qısa tanış olduq. Gürcüstandakı türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin Sovet dövrünü əks etdirən mənşərləri ilə də ayrıca

cədvəlin köməyi ilə tanış olacağıq. (Cədvəldə toponimlərin qədim adları mötərizədə yeni adı, yerləşdiyi rayon və döyüşdürildiyi tarix göstəriləcək.)

1.2. Regionda məskunlaşmanın səbəbləri

Güney Qafqazın qədim sakinləri olan türk xalqlarının həmin ərazilərdə məskunlaşma tarixi haqqında dəqiq məlumat verilmir. Biri-birini inkar və təsdiq edən mənbələr türk xalqlarını vahid xalq kimi deyil, ayrı-ayrı adlarla təqdim edirlər. Türkoloji dilçilikdə bu məsələ hələ də real həllini tapmamışdır. Ayrı-ayrı qəbilə və tayfaların regionda məskunlaşma tarixi və səbəbi dolaşq şəkildə “ışığılandırıldığından” bu dildə yaranan toponimlər tarixin müxtəlif dövrlərində “şübhəli” görünmüşdür. Biz bir qədər əvvəl tarixi faktların məqsədi şəkildə saxtalaşdırılmasının şahidi olduq. Tarixin müxtəlif dövrlərinin aid qədim türk toponimlərinin “şübhəli” ya da “sirli” görünməsinə səbəb “türkləri öyrənmələrin” sifarişli yazdıqları məkrli, qərəzli və uydurulmuş görüntülərinin məhsulu idi. “Türkləri öyrənmələrin əsas məqsədinin nədən ibarət olduğunu AMEA-nın müxbir üzvü, professor, əməkdar elm xadimi Nizami Cəfərov açıqlayaraq yazır”.

“Türkləri öyrənmək”də məqsəd bir sıra hallarda onları dünya tarixində (ümumən dünyadan!) sıxışdırmaq, siyasi-ideoloji, mədəni-mənəvi əsarət altında saxlamaq, idarə etmək olmuşdur. Ona görə də nəinki orta əsrlərin türklərində bəhs edən müxtəlif məşəli, müxtəlif xarakterli mənbələrin, hətta yeni dövr akademik səciyyəli məlumatlarına, mülahizələrinə də ehtiyatla yanaşmaq lazım gəlir (15, 3-4).

Buna görə də toponimlərin dil xüsusiyyətinə, məşəyinə aid məlumatları araşdırarkən həmin mənbələrə “mübahisə etmək”, “höcətləşmək” vəzini xalqın öz dilində

anlaşılan, aydın başa düşülən bilgilər üstünlük verməyi lazım bilir. Bu zaman toponimlərin adlarındakı onomastik vahidlərin rolu diqqətdən yayınmamalıdır. Çünki toponimlərin dolğun mənası ayrı-ayrı onomastik vahidlər vasitəsi ilə anlaşılır. “*Onomastik vahidlər müasir halında semantik cəhətdən donmuş olsa da, onlarda dilin ən qədim quruluş normaları və xalqın ilkin etnik mifoloji və mədəni psixoloji ruhu daşlaşmışdır. Bu paleolinçivistik yadigarların təhlili xalqın və onun dilinin ən uzaq tarixinin öyrənilməsində inamlı tutacaqdır*”. (16, 278-280)

Onomastik vahidlərin öyrənilməsi, fundamental və orijinal axtarışlar aparılması üçün regionun fiziki coğrafi şəraiti, topoqrafiyası (yerin səthi) torpağın münbitliyi, su bolluğu, iqlimi, bitki aləmi (florası), heyvanat aləmi (faunası), əhalinin milli tərkibi, miqrasiyalar, etnoqrafik məlumatlar, iqtisadiyyatın inkişafı, kənd təsərrüfatının inkişafı, kəskinlik, tərvəçilik və bostançılıq, bağçılıq, dənli bitkilərin ekilməsi, əkin sahələrinin növü, meyvəçilik, tütüncülük, heyvandarlığın, xüsusən də qoyunçuluğun, qaramalın, atçılığın inkişafı, heyvandarlıq məhsullarının texnologiyası, arıçılıq, quşçuluq, kəstar sənayenin inkişafı, bitki məhsullarının və digər ərzaq növlərinin emalı, metal emalı, əsas və yardımçı təsərrüfat sahələri, meşə örtüyü, sənətkarlıq, tikinti materialları, faydalı qazıntılar, təbii və mineral bulaqlar, ticarət, magistral əlaqə yolları, əhalinin dini və mədəni görüşləri, inanları, qədim tarixi abidələri, feodal münasibətləri bildirən ərazilər, yaylaq, qışlaq, kənd, şənlək, qəsəbə, nəsil, qəbilə, tayfa, tür və tarixi şəxs adları, titullar bildirən adlar, adət və ənənələr, sınaqlar və s. hərtərəfli öyrənilməli, təhlil edilməlidir. Çünki onomastik vahidlər həmin amillərlə bağlı toponimlər yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, türklərin regionda məskunlaşması da yuxarıda qeyd etdiyimiz yaşayışa təminat verən şəraitin olması ilə bağlıdır.

Məskunlaşmanın səbəbi və formaları ilk növbədə ictimai-iqtisadi formasionalara uyğun olmuşdur. Feodalizm dövründə türk xalqları regionda əsasən əkinçilik, maldarlıq və digər yardımçı təsərrüfatlarla (ovçuluq, balıqçılıq, quşçuluq, arıçılıq) məşğul olmaq üçün ərazilər seçmişdir. Əkinçiliyi inkişaf etdirmək üçün yol kənarı, çaykənarında əlverişli sahə, düzənlik, münbit torpaq, suvarmaya şərait olan ərazilər, maldarlığın inkişafı üçün dağ yamacları, otlaq, örüş üçün əlverişli olan ərazilər, biçənliklər, yaylaq və qışlaqlara, dəmyə torpaqlara üstünlük verilirdi.

Regionda əhalinin məşgullüyünün ən düzgün göstəricisi “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”dir. “Dəftər”də əhalidən yığılan verigilərin ümumi növləri ilə tanış olaq: buğda, arpa, çovdar, çeltik üşrü, pambıq üşrü, bostan üşrü, üzüm bağları üşrü, arı pətəklərindən alınar vergi, yağ vergisi, ot vergisi, dəyirman vergisi, qoyun və keçi vergisi, soğan üşrü, yonca və ot vergisi, çöldəki bostanlardan alınan vergi, torpaq tapusu, torpaq və yataq vergisi, su arxlarından alınan vergi, qışlaqlardan alınan vergi, yaylaqlardan alınan vergi, mis və dəmir mədənlərindən alınan vergi və digər vergilər.

Araşdırmalar göstərir ki, türklərin məskunlaşması zamanı iki prinsip-qohumluq və məşgullük prinsipləri əsas rol oynamışdır.

Qohumluq münasibəti nəslin, tayfanın eyni bir məkanda məskunlaşması zərurəti yaradırdısa, maldarlıq və əkinçilik onları ayrı-ayrı sahələrdə yurd salmağa məcbur edirdi. Bundan başqa bir nəslin müvəqqəti mövsümü işlə bağlı ərazisi, yaylaq və qışlaq yurdları olurdu.

Müasir dövrümüzdəki Dağ-Dəllər, Aran-Dəllər, Dağ-Arıxlı, Aran-Arıxlı, Dağ-Borçalı, Aran-Borçalı və b. toponimlər həmin ənənəvi prinsipə əsaslanır. İllər keçdikcə, əhalinin sayı da artdığından kəndlər böyümüş, müvəqqəti ərazilərdə məskunlaşan ailələr şənləklərə çevirilmişdi (şənlik kiçik kəndlər deyilir).

Yeri gəlmişkən, şenlik sözü haqqında qısa izahat vermək istəyirəm. Bu sözü uşaqlıqdan yaşlı adamların dilində çox eşitmişəm. Şenlik kənd sözünün sinonim kimi işlənilib. Dilimizdə “şen” sözü abadlıq mənası daşıyır. Məşhur türk aşığı Aşıq Şenliyin adı da həmin mənə ilə bağlıdır. İndinin özündə də yaşlı adamlar soruşanda “hansı şenlikdənsən?” deyir (Noraşen, Vartaşen, Qutqaşen və toponimlərdəki “şen” sözü əsassız olaraq erməni sözü kimi izah edilmişdir).

Biz yuxarıda məskunlaşmanın əsas səbəblərini öyrəndik. Tarixi mənbələrdə yanlış olaraq türklərin gəlişini “işğalla”, “qarətə”, “soyğunçuluq və talançılıqla” bağlı izah edirdilər. Bu heç də həmişə ümumi şəkildə məntiqə əsaslanmır. Çünki işğalçılıq məqsədi ilə gələn xalqlar ailəliklə və nəsilcə birgə gəlmiş, qarətə və soyğunluq missiyasını yerinə yetirdikdən sonra həmin ərazilərdə məskunlaşmazdı. Feodalizm şəraitində əhali əkinçilik üçün aran, maldarlıq üçün dağlıq, maldarlıq və qismən də əkinçilik üçün dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmışdır. Təbii-coğrafi şərait, əhalinin məşğulluğu, təsərrüfat növləri, milli mədəniyyətdə etnoqrafik fərqlərdə özünü göstərmişdir. Heyvandarlıqla məşğul olan əhali arasında şenlik sözü ilə yanaşı yataq, binə, yurd, yaylaq, qışlaq, arxac, örüş, qoruq, biçənək, boz, çəhlim, alaçıq, olacaq, xalxal, yaylım və başqa ifadələr, əkinçiliklə məşğul olan əhali arasında bostan, kəlməlik, soğanlıq, bağ, kərdi, arx, su anbarı, dirrik, xırman yeri, köşənlük (kövşənlük) qarğıdalıq, arpalıq və başqa ifadələrlə bağlı toponimlər yaranırdı.

Əhalinin məşğulluğundan irəli gələn fərqlər kəndlərin ümumi mənzərəsində, tikililərdə, geyimlərdə olduğu kimi məişət leksikasında da özünü göstərirdi. İnzibati ərazi bölgüsü rəsmi şəkildə qədim regionun kəndləri xalq arasında aran, dağ və dağətəyi zonalarla müəyyənləşmiş, əhali də “aran adamı”, “aran əhalisi”, “aran camaatı”, “aranlılar”,

“aran elləri”, “dağ adamı”, “dağlılar”, “dağ camaatı”, “dağ kişisi”, “dağ elləri”, “dağ tıyı camaatı” adlanmışdır.

Aran və arançılarla bağlı maraqlı bir fakta da nəzər salmaq yerini düşür.

Tədqiqatlarda IV əsrə hunların tərkibində Azərbaycanca gəlmiş türk tayfaları sırasında Aran tayfasının da adı çəkilir. “Bu bölgədə məskunlaşmış digər türkdilli tayfa Aran adlanırdı. Ağstafa rayonunun ərazisində **Arançı** tıpı, Tovuz rayonunda **Aran dağı** və **Aran kəndi** bu tayfanın izləridir. Qeyd edilməlidir ki, Ağstafa rayonunun ərazisindəki Arançı toponimii hələ VII əsrdə aid bir erməni mənbəyində qeyd olunur. Aran tayfasının adı ilə Azərbaycanın qədim mənbələrində bir adı olan Aran (Arran) adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Aran türk tayfası indi də Orta Asiyada qaraqalpalarda vardır. Bu tayfanın bir hissəsi Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayırdı və V-VII əsrlərdə onun adını əks etdirən Böyük Aran adlı mahal, XII əsrdə Daş-Aran, Yazı-Aran adlı kəndlər vardı. İndiki əsgəran da məhz “əski Aran” sözündəndir. (17,33)

Mənbədə adı çəkilən qaraqalpaklar Azərbaycanda məşhur qarapapaqla eyni etnoqrafik anlayışı (kalpak rusca, papaq türkcə) bildirir.

Mənbənin şahidliyi ilə Aran adlı türk tayfasının varlığı sübut olunur. Toponimik qanunauyğunluğa görə toponimin adında oxşar söz etnonim və başqa mənə bildirirsə, toponim ilk növbədə etnonimin adıyla bağlı yaranmışdır.

Əgər biz “Aran”ın mənasını etnonimlə bağlasaq, onda aranın əksi olan “dağ”ın da relyef və iqlimlə bağlı anlayış olduğu şübhə doğurur. Bu şübhə türk xalqlarının qədim mifik görüşləri ilə bağlı öz təsdiqini tapır. Dağın allah, onqon olması, insanları təbiətin fəlakətindən qurtarması türk xalqlarında xüsusən də, qazax, özbək, uygur, qaraqalpaq (qarapapaq) və kabarda-balkar xalqlarının mifologiyasında, folklorunda geniş təsvir olunur.

İnsanın ibtidai təsəvvürü ilə bağlı andlar da bunu təsdiq edir. İnsanlar müxtəlif dövrlərdə müqəddəsləşdirdikləri, sitayiş etdikləri varlıqlara and içirlər. Azərbaycanlılar arasında lap qədim andlar – “duz haqqı”, “bərəkət haqqı”, “göy haqqı”, “yer haqqı”, “çörək haqqı” və b. sırasında “dağ haqqı” da var. Borçalıda qadınlar dağ göründə yamşanırdılar. Dağı qaynata, qayın hesab edirdilər. El-el söykənər, dağ-dağa söykənər deyimində “dağ” ərəzi bildirir. Dağ himayə edəndir. Dördüncü dağa danışdım ifadəsi var. Ehtimal ki, aran elləri, dağ elləri anlayışları lap qədim dövrlərdə aid olub, nəsil, tayfa xalq adı bildirmişdir.

“Aran”, “dağ” zona anlayışı da iqlimlə yox, əhalinin dünyagörüşü, mənsubiyyəti və məşğulluğu ilə bağlı olmuşdur. Aran nəsilindən olanlar əkincilik, bağçılıq, bostançılıqla, dağa sitayiş edənlər isə maldarlıqla məşğul olublar. Bu səbəbdən də uyğun ərazilərdə məskunlaşıblar.

Aran-Dağ bölgüsü ənənəvi əsaslanır. İç Oğuz, Dış Oğuz elləri kimi, Aran-Dağ elləri anlayışı da türklərin qədim tarixi ilə bağlı yaranıb. Zaur Həsənovun yazdığına görə “Türkoloqların ar komponentli sözləri yazmaq cəhdləri düzgün istiqamətdə aparılmır. Aran sözünün “İsti yer, yaxud heyvan üçün ağıl” kimi təsiri onun tarixi etimologiyasını tam əks etdirmir. Arpoksay “suyun, suvarılmış torpağın hamisi olmuşdur, o, əkinciliyə hamilik etmişdir. Burdan çıxış edərkən, aran “sudan, yaxud buğdadan bol yerlər”, başqa sözlə geniş əkincilik ərəzisi mənasını verir. Dilimizdə ən qədim ərəzi vahidi el, oba, çökək, çuxur, dərək sözü kimi aran, dağ anlayışları iqlim yox, əvvəl ərəzi anlayışı bildirib. Dilimizdə ən qədim ərəzi adı bildirən söz “el”dir.

Dilimizdəki el sözünün mənasını türk yazılı abidlərinin araşdırıcıları tərəfindən bu cür şərh edilir. “*Qədim türk yazılı abidlərində mələm olur ki, türklər öz dövrlərini el adlandırırdılar. Orda ilə el arasında fərq bundan ibarət idi ki, ordanı ali hakimiyyətə şərikin olan türklər təşkil edirdi. El isə ali hakimiyyətə şərikin olmayan, zorla təbə edilmiş*

çoxsaylı xalq və tayfalar deyilirdi. Ordanı təşkil edənlər yalnız əsgər idi, heç bir vergi vermədən döyüşlərdən böyük qənimətləri geri qayıdırırdı... Eli təşkil edən tayfalar isə bütün hərbə sərəfərlərdən iştirak etməklə yanaşı, xaqana vergi də verməli idilər". (18, 43-44)

Mənbənin göründüyü kimi el ayrıca statusa malik olan əraziləri verilən ümumi addır. El sözü ilə yanaşı oba sözü də ərazi anlayışı daşıyır. Oba maldarlıqla məşğul olan əhali arasında həm təşkilat, həm də müvəqqəti yaşayış məntəqələrinin verilən addır. Bundan başqa yataq, binə, yurd, sırxana (sığırxana) arxac, xalxal sözləri də müxtəlif toponimlər yaratmışdır. Oba sözü nə vaxtsa, alaçıq mənası bildirmişdir. Borçalı, Axısqa, Qazax ellərinin toponim dünyası dedikdə təkcə oykonimlərin (yaşayış məntəqələrini adı) yox, ümumilikdə oronimlərin (xalqın istifadəsindəki qeyri yaşayış məntəqələrinin adı) adlarını da nəzərdə tuturuq.

Oykonimlər (kənd, qəsəbə, rayon, şəhər adları) tarixin müxtəlif dövrlərində siyasətə uyğun olaraq dəyişdirilirsə, oronimlər xalq tərəfindən qədim adları ilə tanınır.

Mənbənin şahidliyi göstərir ki, "el" daha geniş əraziləri əhatə etmiş, həmin ərazilərdə məskunlaşan ayrı-ayrı nəsil və tayfalar statusuna uyğun sonralar "qara camaat" adlanmışdır.

Biz yuxarıda türk tayfalarının xüsusiən də Azərbaycanlıların regionda məskunlaşmasının səbəbini maddi nemətlərin bolluğu ilə bağlı xatırladıq.

Tarixin müxtəlif dövrlərində yaranan toponimlər də bu fikri təsdiq edir (bu haqda sonrakı fəsildə məlumat verəcəyik).

Qeyd edək ki, regionda toponimlərinin əksəriyyəti maddi mədəniyyətimizin müxtəlif dövrlərindəki mənzərəsini tam şəkilə əhatə edir. Regiondakı toponimlərlə yanaşı digər onomastik vahidlər də etnoqrafik məlumatla zəngindir.

Tədqiqatın xarakterindən asılı olan zəruri etnoqrafik məlumatların da öyrənilməsini tələb edir.

Bu zürürlük nüticində etnoqrafik məlumatları xatırlamaq etnoqrafiya ilə bağlı yaranan toponimləri müəyyənləşdirmək istəyirik.

1.3. Regionun maddi mədəniyyəti və etnoqrafiyasına aid qısa məlumat

İldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, regionun əhalisinin qədim tarixi kökləri ilə bağlılığı, onların etnoqrafiyasında da özünü göstərir. Hər bir ciddi fərqləri seçilməyin qədim tikililəri, yaşayış evləri, geyimləri, məişət əşyaları, istehsal alətləri, tikinti materialları, təsərrüfat strukturu, yaylaq və qışlaq şəraitləri, maldarlıq və əkinçiliklə bağlı yaranan vərşilər, peşə-sənətkarlıq, qida məhsullarının texnologiyası, onların adları, adət və ənənələri, sınaqlar, inamlar, xalq deyimləri və duyumları, qohumluq münasibətləri, mərasimləri, musiqi, folklor nümunələri, xörəkləri, bitki adları, dini və mədəni görüşləri və s. eyni ilə yadda qalmışdır.

Biz bu oxşarlığı müxtəlif ərazilərin yaşlı adamlarından, başbilənlərindən, folklor nümunələrindən, tarixi roman və hekayələrdən, bədii filmlərdən, etnoqrafik tədqiqatlardan, xalq deyimlərindən, dialektik materiallardan və digər mənbələrdən öyrənirik.

Aydındır ki, qədim yaşayış məskənlərinə aid məlumatlar arxeoloji qazıntılarla müəyyən edilir. Təbii olaraq, əhalinin inkişafı nüticində qədim dövrlərdən fərqli (məğaralardan) yeni yaşayış tərzini formalaşdır. İnsanlar yaşayış üçün tikdikləri ilk “ev” qaradamlar, yataqlar olmuş, sonralar müasir evləri əvəzlənmişdir. Qaradamlar son 30-40 illərdən qalırdı. Qaradamlardan fərqli olaraq, yataqlarda qoyun saxlanılır, həm də çobanlar, onların ailəsi yaşayırdı. Yatağın adamlar yaşayan hissəsi “olacaq” adlanırdı. Yataqlar sonralar şənlikləri çevrilirdi. Boya başa çatdığım

el-obada şəxsi müşahidələrimlə bağlı bəzi etnoqrafik məlumatları da xatırlatmaq istəyirəm. Doğulduğum kənd Borçalının dağətliyi zonasında olduğuna görə əhali əsasən maldarlıq həmə də ikinçiliklə məşğul olurdu.

Yaz ayları torpaq əkilirdi. Torpağı kətanla, cütə, xışla, kiçik əraziləri isə bellə şumlayırdılar. Kətanə öküz və kəllə qoşulurdu. Kətançı məjgəl, onun köməkcisi (öküzləri sürən) hodax adlanırdı. Yəqin oxucuya bu mənzərə İ.Hüseynovun yaradıcılığını və “Tütək səsi” filmini xatırladacaq. Torpaq şumlandıqdan sonra kənd adamları üzlərinə salavat çevirərək təkələrinə doldurduqları buğdanı, arpanı, qarğıdalını sahəyə səpirdilər. Həyətyanı sahələrdə kartof, lobya, soğan, sarımsaq, digər tərəvəz növləri, xiyar, pəmidor və b. əkilirdi. Kəndin ayrıca bostanı, meyvə bağı var idi. Kolxoz dövründə kəndimizdə bütün ərzaq məhsulları məkgününə uyğun bölünürdü. Taxıl, arpa biçiləndən sonra kövşəni at qoşulmuş gəmi deyilən əlatə (sal taxtaya çaylaq daşları keçirilirdi) yumşaldaraq saman, bəlim, püfə, küləş deyilən növləri ayırırdılar. Bunları qışda mal-qaranı yeməklə üçün mərkə və ya samanlıq deyilən ağac tikililərdə saxlayırdılar. Taxılı saxlamaq üçün palıd ağacından düzəldilmiş anbarlardan istifadə edilirdi. Mart ayından etibarən mal-qara naxıra, qoyun-quzu sürülərək qatılırdı. Kənddə kolxoz sürülərindən başqa əhalinin qoyunları xüsusi çobanlar tərəfindən otarılırdı. Həmin sürülər “pornaq” deyirdilər.

Aprel-may aylarında bütün kəndlərin naxırı, qoyun-quzusu yaylaqdakı yurdlarına köçürdü. Hər bir kəndin yaylaqlarda ayrıca yurdu, örüşü, arxacı vardı. Kəndarası yollarda qoyun-quzu sürülərinin ardı-arası kəsilmirdi. Darvaz yolu adlanan yol ilə yaylağa köçürdü. Yaylağa köçməklə üçün xüsusi hazırlıq işləri görülürdü. Dəyələrin örtüyü olan keçələr silir, qurudulur və təmir edilirdi. Dəyə qurmaq üçün meşələrdən çubuqlar kəsilir, arıtdanır, ucları yolunurdu. Dağda lazım olan əşyalar müəyyənləşirdi. Yaylağa nisbətən az məişət əşyaları-balta, sac, sacayağı, səmnic, təşt

safı, qazan, aşsüzün, ıllık, ırşın, badya, oxlov, peşkun, nəhr, tuluq, ayran torbası, nəhr qurmaq üçün çatma dirəklər, ınk və buzovları bağlamaq üçün çatı, mıxça, yarma çəkmək üçün kirkir, qazanlar (xörək bişirməy, süd bişirməy nisbətən iri olan paxır qazan, qulufu qazan), lampa, fanar, yorğan döşək, ailə üzvlərinin yaylaq paltarları, ıraq ehtiyatı müyyənləşirdi. Yorğan-döşək farmaşa (ışya adları xalq deyimləri ilə adlanır) yerləşdirilirdi. Un çuvalı daldurulurdu. Mal-qaraya və ailəyə lazım olan duz dağarcıqlara daldurulurdu. Yaylağa köçməyimiz günü səbərsizliklə gözləyirdik. Kişilərin arabaları nizamlayar, təkərlərini ovxarlada (şinləri düzəltmə) oxları yağlayar (mazutla) çəkləri bərkidər, arabanın zincirlərini dəmirçixanada təmir etdirərdilər. Arabada iki “bağleyiş” zənciri olardı. Enişli yollarda arabanın orta ağacına bağlanan zincirlər arxa təkərlə (lazım gələrsə ikisinə də) bərkidilirdi. Yaylağa getmək üçün arabaya qoşulan ata, öküzlər, kəllər xüsusi qulluq edilirdi. Nalları təzələnir, boyunduruq, saamı, xamıt, cilov, yüyən yoxlanılırdı. Həmin gün qoşqu heyvanları axşama qədər “yeyib-içib, kef edirdilər”. Çünki axşam yaylağa yola düşür, ağır yük aparırdılar. Köç adətən axşamlar yola çıxardı. Gündüz yaylağa gedən ışyalar arabalara yerlə-yer edilirdi. Axşam sərin düşür, at, öküz və kəllər yorulmurdu. Gecənin sakitliyində araba təkərlərinin səsi ən xoş musiqi qədər ləzzət verirdi. ışyalar arabalara elə yerləşdirilirdi ki, adamlar və uşaqlar rahat oturma və yata bilsin. O dövrlərdə nəqliyyat çox az olduğundan ancaq araba karvanı yollarda sərbəst hərəkət edirdi. Arabaların üstü dəyiş sayaq örtülürdü ki, qəflətin yağış islatmasın. Xeyli məsafə gəndən sonra Araba açımı adlı yerə at, öküz, kəllə açılır, bir az dincəldikdən sonra yoluna davam edirdi. Arabaçılar və arabadakılar keçdikləri kəndin və ırazinin adlarını təkrar edər-eder nəhayət ki, səhər günəş çıxanda Çataq deyilən yerə çatırdı. Çatağın qasından yol İri daşa və Qara qaya adlanan yurdlara ayrılırdı. Yurda köçmələri bir-iki gün əvvəl gələnin sakinlər “yurdun sayalı

olsun” deyərək qarşılayırdı. Arabadakı işyalar səlīq ilə boşaldılırdı. Hər bir adam yaylaqdakı yurdlarının yerini çox gözəl bilirdi. Yaylaqda qohumluq və qonşuluq münasibətləri daha möhkəm idi.

Bir qəddər dincəldikdən sonra böyük xeyir-dua ilə dənizin ilk çubuğu sancılırdı. İşyalar yerbə yer edilir, sonra da keç örtük bərkidilirdi. Dənizdən sonra vətəncə çumbuzdan buxarı hörülürdü. Buxarı hazır olandan sonra nəmi qurulurdu. Nəmi də dəniz kimi çubuqdan qurulur, üstü keç ya da palazla örtülür, ləpik daşlarla döşənilirdi. Nəmidə süd məhsulları “yığıntı” tuluq və tejənlər saxlanılırdı. Nəmi və dənizin ətrafında qarım açılırdı.

Yaylaqlara köçməkdə məqsəd mal-qaranı yayın istisində qorumaqla yanaşı süd məhsullarının (yağın, qaymağın, pendirin, qurudun, şorun, süzmənin və b.) saxlanması üçün əlverişli iqlimin olması idi. Yaylaqda ocaq qalamaq üçün odundan, yaylaqda yığılan təkəkdən də istifadə edilirdi. Odun ehtiyatı azalanda Şəmdüvə adlanan dağın ətəyində toz ağacının çırpısını şöləyib gətirirdilər. Toz ağacının adı “Dəddə Qorqud”un dilində işlənir.

Yaylaqda ənənəvi qonşuluq, qohumluq əlaqələrinə aid adətlər daha ciddi məhl olunurdu.

Arandan gətirilən nübar meyvələr lap yaxın qonşular arasında paylanardı. Südü “xap” deyilən adətə uyğun bir-birinə borc verirdilər. Bu da süd məhsullarının istehsalında əlverişli üsul idi. Pendiri ən çox qoyun südündən hazırlayırdılar. Pendiri cılgı və motallarda saxlayırdılar. Dağla aranda daimi əlaqələr saxlanılırdı. Aranda əkin-biçin işləri tam qurtardıqdan sonra el dağdan köçər, aranda ən vacib işləri məşğul olurdular.

Aranda məişət işlərində ən çox qadın məyində istifadə edilirdi. Qadınlar yun bardamlarını çayda yuyur, quruduqdan sonra daraq deyilən alətə darayırdılar. Daranmış piliqlər cəhrdə yirilir, sonra da boyadılırdı. Boyaq üçün təbii boyyaqlardan müxtəlif ağacların (palıd, mürdüş,

yemşan) qabığından istifadə edilirdi. Yundan corab, jaket, xalça, xurcun farmaş və b. şeylər toxunardı. Bütün bu işlərin icrasında qonum-qonşu, qohumlar yaxından köməklik göstərirdilər.

Bütün türk dilli xalqların adətli, ənənəli Borçalı və Qazax ellərində də dərin kök atmışdır. 1990-cı ildə mətbuatda dərc etdirdiyim “Adətli bizim tarixin yaddaşdır” adlı məqaləmdə adətli bizim aid məlumatları da yada salmağı lazım bilirəm.

“Adət və ənənəli bir xalqı digərindən fərqləndirən əlamətlərdən biridir. Adət ulu babalarımızın keçmiş həyat tərzinin, dilinin və təfəkkürünün, əqidəsinin öyrənilməsində vəzəsisliyi sayılır. Onu göz bəbəyi kimi qoruyan, yaddaşlarına həkk edən, əsrin-əsrə çiyinlərində şərəflə daşıyan, ağsaqqal babalar, ağbirçək ənənəli bizim olub. Onlar gələcək nəsli çox qiymətli “Xəzinə” qoyublar. Onu xərcləməklə tükənməz, həmişə bu xəzinənin açarı ağsaqqala etibar edilib. Ağsaqqal da heç vaxt israfçılığa yol verməmiş. Xalqımız həmişə ağsaqqal sözünü, ağbirçək öyüdünü müqəddəs bilib. Ulu sözü qanun olub, özü də yazılmamış qanun. El yolu haqqın yoludur, deyilirdi. Bu yolla gedənə zaval olmayıb. Ən müşkül işləri ağsaqqallar həll edib. Ağsaqqal müqəddəs olub, qibləgah olub. Onu eşitməyənlər xalq tərəfindən lənətlənib. Ağsaqqallarımız Dərd Qorqud ruhlu, ağzı dualı, xeyirxah, müdrik və kamil olublar. Hamıya eyni gözəl baxıblar, hərni öz tərəzisində çəkiblər, haqqı nahaqə qurban verməyiblər. Ağsaqqal olan yerdə xeyir-bərəkət, sağlamlıq, gümrahlıq olub. Təbib olub, loğman olub, bilici olub, görücü olub ağsaqqallarımız. Ağsaqqal sözü qılıcdan kəsəli, güllədən iti olub. Ağsaqqal ağızından pis söz çıxarmaz, yeri yol göstərmiş. Hikmətli kəlamlar sınaqlardan keç-keçə atalar sözlərinə çevrilib. Ulularımızın sözü ilə əməli bir olub. Deyilmiş hər bir söz yüz ölçülüb, bir biçilirdi. Xeyirdə də şərddə ağsaqqal yol göstərirdi, məsləhət verirdi, heç kəs də ziyan çəkməmiş. Elə buna görə də

ağsaqqala cavab qaytarmaq, üzün ağ olmaq qəbahət sayılırdı. Heç kim də el adətini pozmağa cürət etmirdi. “El atan daş uzağa düşür deyiblər”. Heç kəs də eldən seçilməyi, ondan uzaqda durmayıb.

Yaxşı ad çıxarmaq, hamıya əl tutmaqla, nəcibliklə ölçülürdü. Hər eldə, obada ehsanlıq üçün bulaq çəkirlər (öz vəsaitin) körpülər salınarmış. “El gücü sel gücü” misalı havayı yaranmayıb. Yaz olanda imcılık edib hamının torpağını qəbir, məhsulunu yığmağa da kömək edirdilər. El sevinci də kədərli də olmuş şükür olub. Birin fəlakət üz verəndə heç kimin üzü gülməmiş. Elin köməyi ilə ilk növbədə kasıblara, çoxuşaqlılara, dul qadınların ailəsinə, xəstələrə, şikəst və lillələrə, fağır-füqaraya, hər cür maddi, mənəvi köməklik göstərilir, ehtiyacı olanlara yeni mənzil, ev, mal damı və b. tikililər, inşa edilirdi. Bu zaman hər bir adam bacardığı işin qulpundan tutmağı özünü borc və şərəf bilirdi.

Adamların ən gur yeri hörgünün yanı olardı. Qocalar da, cavanlar da təzə yurda gözaydınlığı verirdi. Ağbirçək nənlər, gəlinlər növbə ilə gündə üç dəfə dadlı yeməkləri işləyənlərin qoluna qüvvət verirdi. Buna “hөрük üstü, deyirdilər. Ev hazır olanda” ev görməsinə hər öz hədiyyəsi ilə gəlirdi. Məhsul yığımında imkanlı ailələrə “ödənc” adlanan vəsait toplanardı. Ödəncilər sürüdən itkin düşən, tələf olan mal-qara sahiblərinə itiyin əvəzində ödənilirdi. Sağılan malı olmayanlara korluq çəkməmək üçün hər gün süd, süd məhsulları pay verilirdi. İgidlər də əhalinin namusunu qoruyardı. Bir sözli “hamı bir nəfər, bir nəfər hamı üçün” prinsipi tam gözlənilirdi. İnsanların məmuri kimi danışmaları da səmimi və mehriban olardı. (19,3)

Həmin adətəllər ellərimizdə indi də saxlanılır, maddi imkanına uyğun xeyriyyə işləri görülür. Xeyriyyəçiliklə inşa edilən obyektlər xeyriyyəçinin adı ilə bağlı toponimlərə çevrilir. Bu toponimlərin tarixi lap qədim dövrdən başlayıb, indi də davam edir.

Regionun toponimiyasında türk xalqlarının mifologiyasında, inamlar, sınaqlar, totemlər, onqonlara, şatirlər, el nəğmələri, mövsüm mərasim nəğmələri, andlar, oyunlar, rəqslər, musiqi və yiləncilərə bağlı onomastik vahidlər də təsadüf edilir. Onlar toponimlərin etimologiyasında müəyyən rol oynadıqlarına görə xalqımızın mifik görüşlərinə, qədim məişətinin bütün sahələrinə aid qısa məlumatlarla oxucuları tanış etmək istəyirik.

Biz bir az əvvəl “dağ”la bağlı türk xalqlarının mifik görüşlərinə, öləri də olsa, toxunduq. Mifik varlıqlarla bağlı yaranan toponimlərin etimoloji təhlilini ayrıca başlıqda şərh etməyi nəzərdə tutduğumuza görə mifologiyamızda insanın əcdadı, xilaskarı hesab olunan heyvanların, quşların, müqəddəs ünsürlərin, totem və anqonların haqqında da qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

Rəvayət və şatirlərdə türk mifologiyasında aşağıdakı varlıqlar müqəddəs hesab olunur. **Qurd, at, buğa, sığır, qoyun, keçi, ayı, keyik, maral, dəvə, köpək, qaplan, ilan, fil, pişik, meymun, div, qartal, ağbava, qaraquş, göyərçin, durna, qarğa, quzğun, xoruz, leylək, səməndər** və b. heyvanlar, **od, dəmir, su, torpaq, ağac, göy, ay, gün, ulduz** və digər məvhumlar. (20, 17-31)

Regionda xalqımızın maddi və etnik mədəniyyətinin bütün sahələrini əhatə edən işya, xörək, geyim, alət, coğrafi mənzərə, ərzaq, bitki və başqa etnoqrafik adlar Dədə Qorqud dünyası və daha qədim dövrlərə bağlanır. Biz məncə bu qədim bağlılığı həmin adların vasitəsi ilə də sübutlamaq məqsədindəyik. Həmin adlarda müəyyən fonetik fərqləri nəzərə alıb müqayisəli şəkildə. Xüsusən türkələrinin və mötərizdə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərindəki deyim tərzinə uyğun variantda göstəririk (həmin nümunələrdən bəzisi ilə tanışlıq regionun ümumi mənzərəsini yada saldığı üçün geniş siyahıya ehtiyac duymuruq).

Axısqa türklərinin dilində

Süd məhsulların adı: süd, yağ, qaymaq, qurud, dölüm, tavar peyniri (inək pendiri) çatxi (şor), yoğurt (qatıx) ayran, koy peyniri (qoyun pendiri), çeçil peyniri (Başkeçid rayonunda və Qazaxda çeçil hazırlanır. Pendiri oxlovla yayır, sonra ip yumağı kimi dolayırlar).

Mişin şeylərin adı: furun (fırın-çörək bişirilən tikili) sac, tandur (təndir), anaxtar (Borçalıda qıfıl mənasında işlənir), mitəkkə, peşkun (Borçalı və Qazaxda xəmir yaymaq üçün lat) səbət, maşa, paxır (Borçalı və Qazaxda paxır qazan qədim misin adı ilə miss qazan) kəpçə (çömçə), yastux (yastıq), zandux (sandıq), yorğan, döşək, buxari (buxarı), kilim, cecim, saplı (quluplu qab) sini və s.

Geyim adları: çaruk (çarıq), xəlt, tək, kürk, arxalıq, dəri papaq fəs, çalma, çoxa (çuxa) gödəkcə, sırxılı, belbağ, şal, önlük, kondura (Borçalıda qondara-qısa boğazlı ayaqqabı).

Xörək adları: qutab, quymak, xingal (xəngəl), beşbarmaq, manti, rışt, dolma, bozbaş, sovetma (soyutma) sucuq, kabab, basdurma, piti, paça (xaş), buğlama, çiqirtma (çığırtma), qovurma, tli aş, səbzili aş, südlü aş, pılav (plov), çorba (şorba), qızılcuq çorbası (zoğallı isti), pəstil çorbası (pəstil gavalı, alça və zoğal şirəsinin hazırlanır, bəzi yerlərdə lavaş adlanır), kələcoş (təzilmiş qurud soğança tökülən yemək Borçalıda bişirilir).

Etnoqrafik adtlər: başlıq, qız çapmax (qaçıрмаq), belbağlama, sağdıc, yengə, xınayaxdı və s.

Biz, yuxarıda etnoqrafiya və maddi-mədəni məniyyətlə bağlı bəzi alət, şeylə adlarını xatırladıq. Bu xatırlamadakı şeylərin mənişəyinə aid hər şeyi bilirikmi? Güman ki, çox şeyi dəqiqliyi ilə bilmək mümkün deyil. Məiştimizlə bağlı bəzi şeylərin mənişəyinə aid maraqlı məlumatlara Zaur Həsənov “Çar skifləri” (Çar skifləri və qədim oğuzların etno-diləyniləşdirilməsi) kitabında aydınlıq gətirir. Kitabın Azərbaycan dili variantında məniyyətimizin ən qədim

dövrün aid mifik məlumatlara, dil faktlarına geniş yer verilmiş, dilimizdəki bizi sözlərin, terminlərin izahı şərh edilmişdir. Müəllif Türk mifologiyasında sənəma atributlarının skif atributları ilə müqayisəsini aparan Zaur Həsənov yazır: “Biz tədqiqata “Oğuz oğlunun Xızır payı” mifik sujetini cəlb etmişik. Bu mif skifşünaslıqda əvvəllər tədqiqata cəlb olunmamışdır. Mifin məzmunu belədir: Xızır bir dəfə oğuzun oğullarından birinin-Yer xanın yanına gəlir və ona üç pay verir. Bu zaman bu şeyaların adları çəkilir, təkcə funksiyalarının təsviri verilir. Bundan biz belə bir nəticə çıxara bilərik ki, bu şeyalar simvol-atributlardır. “Onlardan biri-yemək üçündür, ikincisi-danışmaq (nəslə demək) üçündür, üçüncüsü, nəyisə kəsmək (doğramaq) üçündür”. Bunu deyib Xızır yoxa çıxır və Yer xan bunların nə demək olduğu, nəyə gərəkdir olduğu, kim tərəfindən göndərildiyi barədə sual verməyi macal tapmır. Bunun sirrini oğuz-türklərin yaradıcısı, əcdadı kimi çıxış edən mifik Boz Öküz açmağa kömək edir. Şeyalara baxıb Boz Öküz deyir: Onları Boz Qurd göndərmişdir. O, oğuzlara zərər yetirməz. Balaca və yumru-almadır, bədi həyat verir, ondan yemək üçün istifadə etmək gərəkdir. Bunu Yer xana ver, öz bağında əksin, uzun parlaq kəsic-qılınclı adlanır. Bu qılınclı Qodu xana ver, yaraqlansın, bu ona kəsmək üçün gərəkdir. Üçüncü şeyə ağac parçasıdır, şadlıq gətirir. O “qopuz” (nə qədim türk simli musiqi aləti) adlanır. Onu Dağ xana ver. Amma o, yalnız Dağ xan köpüklü bulağın suyundan içib, onun köpüklü sularında çimdikdən sonra səslənəcək və danışacaq. Boz Öküz və Dədi Oğuzun məsləhəti ilə bu sənəma atributları Oğuzun oğulları üç qardaş arasında bölüşdürülür. Yer xanın payına alma (məhsuldarlıq) düşür, Dağ xanın payına qopuz (kahinlik və su), Qodu xanın payına qılınclı (döyüşçülük) düşür”.

Müəllif Azərbaycan elmində “Oğuz mifləri” kimi tanınan bu mifik hekayəni Herodotun məlumatı ilə tutuşdurub Yer xanı-Lipoksayla, Dağ xanı-Arpoksayla, Qodu xanı Kolaksayla eyniləşdirir. Xatırladım ki, bu sujet Azərbaycan xalq

nağıllarında da geniş yayılmışdır. Nağıllarımızda (Məlik-məmməd) padşahın üç oğlu, divan almanı oğurlaması, nağılların sonunda “göydən üç almanın düşməsi” və digər oxşarlıqlar var. Zaur Həsənov yuxarıda göstərdiyi mifik mətndəki adlar və atributlara istinad edərək dilimizdəki bəzi fişyaların, terminlərin, etnoqrafik məlumatların, etnonimlərin mənşəyində aid elm aləminə tanış olmayan yeni fikirlər gətirir. Həmin fikirlər araşdırdığımız mövzu ilə bağlı bizim üçün də çox gərkdir. Bu fikirləri qədim mədəniyyətimizlə bağlı bəzi “tilisimlər”in açarı hesab etmək olar.

İndi isə həmin fikirlərin bəzisi ilə qısa şəkildə tanış olaq:

Kotan-(Azərbaycan sözüdür) Türk xalqlarında bu adın başqa versiyası-haraldır. Burada “h” dialekt artırmasıdır, “aral” isə kökdür. Bu iki terimdə biz **katıar** tayfa adına eyniyyət təşkil edən **kot**, **kat** komponentini və bu tayfanın hamisi Arpoxsayın adındakı **ar** komponentini görürük. **Kotan** anlayışı ilə yanaşı ikinçilik alətini bildirən digər terminlər də var. Bu söz M.Kaşğarlının misal gətirdiyi, ikinçilik torpağı ələ keçirmək üçün işlədilmiş **getmə**n və **oraq** sözü ilə eyni kökdür.

Kotan sözünün etimologiyası (torpağın) “Lay”, “qat” mənasını verən **kat** (qat) sözündən dir. Kotan bu qat üçün nəzərdə tutulan alətdir. **Aral** termini “arala” anlayışı bildirir.

Kotan-aral, **ketmə**n, torpağı yumşaltmaq, **oraq** yığmaq (taxıl məhsullarını) üçün alət mənasını verir.

Boyunduruq - “fateh”, “təbə edən”, “saxlayan” mənasını bildirir.

Balta-sözü türk dillərində palta, balta “doğramaq” parala, parçala deməkdir.

Qab-“**qazan**, vedrə, qəndir, qazança” xörək hazırlamaq, maye saxlamaq üçündür.

Arxac-sözü “heyvanların su içdiyi yerdən uzaq sahə”, yatdığı yerdir. Bu söz heyvandarlıqla bağlı çoxlu toponim

yaratmışdır. Arxaç (qoyun) və xalxal (mal-qara, ilxı) sinonim sözlərdir.

Arxac çobanların yaylaqdakı yurduudur. Yaylaqlardakı toponimlərin bir hissəsi arxac sahibinin adı, ya da ərəzid bitkin bitkinin adı ilə tanınır. Məs: Urumoğlunun arxacı, Qanqallı arxac və s. Borçalıda çobanlara edilən qarğışla bağlı folklor nümunəsində belə deyim var:

A çoban, a çoban,
Çal tütüyün çartdasın.
Vur qoyunun otlasın,
Arxacında su dursun,
Yeddi itin qudursun.

Zaur Həsənov arxaç sözündəki “ar” hecasını dilimizin qədim qatlarındakı su mənası bildirdiyinin əid “ar” su mənasında arx, arat etmək (torpağı), əritmək (su halına salmaq) ərəzi, ərzi müyyənin sahə, aral “suyun içində quru yer” mənalərini misal göstərir.

Bundan başqa Zaur Həsənov “ar” komponentli əkinci-likdə işlənin sözləri də aydınlıq gətirir. **Oraq, orman, arpa, araba, yer, yar** (yarğan) və başqa terminləri Arpoxsayın mifik obrazındakı “ar”la əlaqələndir (21, 164-220).

Biz ayrı-ayrı toponimlərin etimoloji təhlilində həmin fikirləri istinad edə bilərik. Həlliklə idə etdiyimiz nəticə budur ki, toponimlərin etimologiyasında mifologiyaya, el nəğmələrinə, xalq deyimlərinə əid bilgiləri həssaslıqla yanaşılmalıdır. Regionda xalqımızın adət-nəninəndə, mifik, dini görüşləri əid el nəğmələri, xalq oyunları haqqında qısa məlumatla tanış olaq.

Borçalı-Axisqa, Qazax ellərində müdriklik dünyamızı yaşadan adət-lərdən biri də mərkə nəğmələridir. Ən qədim janr olan mərkə nəğmələri əkinci-liklə bağlı yaranmışdır. Paşa Əfədiyevin yazdığına görə mərkə nəğmələrində “məqsəd isə məni ritmləşdirmək və yüngülləşdirməkdən ibarət

olmuşdur”. (22,74) Holavar kimi tanınan bu nığmın kinçilik mışğul olan ulularımızın qoşqu heyvanlarını (öküz, kıl) sıldıklıri “ho”, “ha” ritmli sıldırdır (23, 242).

Kinçilr arasında vızıf bölgüsü olardı. Bunu öz müşahidrimd görmüşm. Traktora qdır kndimizd yer “tık gözlü” kotanla kilirdi. Kotana birinci kıl, sonra öküz qoşulurdu. Kotanı yaşlı, nisbtın tcrübli kinçi idar edirdi. Cütü kilın zaman hmin vızıfıni icra edın cütü mığıl, öküzlri idar edın “sürücü” hodaq adlanırdı. Kotançı, mığıl vı hodaqçı kolxoz dövründ vızıfı idi. Kotançı sas ikinci idi. Hodaqçı cavan vı yeniyetmırdın olurdu. Boyunduruqda oturub öküzlri sürürdü. Kındı hamı bilirdi ki, filankıs kimin hodaqçısıdır. Bu sözlü bağlı “hoda” lıqblıri dı yaranmışdı. Xalqdan eşitdiyim nığmıni indi dı xatırlayıram.

Aman öküz yorulma, yatma.
Ot verım bir çatma.
Hırkıt eyı ho, ha, ha!
Bırkıt gıti ho, ho!

Bu zaman kinçilrin trafındakılar hamı birdın ho, ho, ho-hooo deyırdi. Hodaqçılar öküzlri dayandırmaq istyındı “hii şş oho” deyırdilr. “Hişoho”nu zarafatla adamlara da deyirdilr.

Yeriglmışkın bu nığmın “holavar” yox, holalar adlanması daha dıqıq olmazmı?. Folkloşunas .Axundov “holavar” sözünü ho heyvan, “la” bitişdirici şkilçi, var isı get (heyvan get) kimi izah edir (23, 241). Bu yalnız fikirdir. Ho, ho yalnız öküzlri aid edilın sıldırdı.

Kinçilikd yaranan adtlr xırmanla da bağlıdır. **Xırman** nisbtın hündür, geniş razidki buğdamı, arpanı, çovdarı vı digır dınlı bitkilri hım dı kövsıni yumşaltmaq üçün sahıdır. Kotançı, hodaqçı kimi xırmançı da vızıfı bildirın sözdür. Xırman mövsümi ilü bağlı adtlrimizdın

biri də “xırman  st ”d r. Bir qədər əvvəl “h r k  st ” ilə tanış olmuşuq. “Xırman  st ”də də xırmanda i l y nl r  yemək, meyvə g tir rdil r. Aşıqlar, zurna lar, xırmanda konsertlər təşkil edərdi. Adətə görə yemək g tir nl r , musiqi il r  “pay” verilərdi. Həmin paylar (“xırman  st ”)  mumi məhsulun əhali arasında bölünməsindən əvvəl olurdu. Ad tl rimizd  “bostan  st ” də bu cür yaranıb.

Xırmanla bağlı xalqın bir çox qədim mifik görüş, inancı da yaranmışdır.

Türk xalqlarının mifologiyasında xüsusən də Az r-baycanlılarda k l y  sitayiş edilmi  dir. Həmin inansla bağlı xalqımızın mifik g r   rind  Yel baba obrazı var. Taxılı xırmanda sovrulmayan insanlar Yel babaya dualar edir, onu köməyə çağırdılar. “Yel babanın köməyə g lm yi” küləyin  sm yi ilə bilin rdi. Kəndin yaşlı adamlarından eşitdiyim:

Ay yel baba g ls n ,
Tez hoyuma yets n ,
Ay **yel baba**, can baba taxıl yerdə qalıfd 
Uşaqların qarnı ac, g z  yolda qalıfd .
Qurban olum, g l baba,
  la  qalıbd  sana,
Sən  at haraya
Taxıl dolsun torbaya,
Yola d    n harava
Qurvan olum, yel baba
Olum sana sada a
Ay, yel baba, yel baba!

Professor Musa Adilov “Yel baba” ifadəsini Yel allahının adı ilə başlığını qeyd edərək yazır: “*Tirialet urumlarında külək allah  elə-beləcə Yelli baba adlandırılır*” (24, 87-89). Bu ifadə ilə bağlı Az r-baycanın bir çox yerlərində, Borçalıda, Axısqa da Qazaxda çoxlu toponimlər var.

Nağıllarımızdakı Yel əhməd, Baba əmir obrazları var. Baba əmir bir anda mağallaq aşıb, uzaq ellər gedib gəlmiş. Əkinçilik də bağlı yaranan deyimlər xalq dediyatında geniş təsvir olunur. Əkinçiliyin digər sahəsi bağçılıqla, üzümçülük də bağlı uşaqlıqda eşitdiyim bir oxşamanı yadıma salır. Yaşlılar xüsusi ahəngli körpə uşağın beşiyi başında oxuyardı.

Bu dər uzun dər.
Getdik, uzun dər.
Bu dər də bir bağ salmışam
Sənin yarın gəl üzüm dər!

Bu parçadakı “dər” mənası ərəzi, bölgə mənası daşıyır. Dər sözü vaxtı ilə inzibati ərəzi adı bildirib. Hazırda bus öz İncə dərəsi (vaxtı ilə İncə nahiyəsi olub) “Getdik-uzun dər” bəlkə də geniş ərəzimiz və üzüm bağlarımıza işarədir.

Bəlkə də indi bildiyimiz “Uzun dər” rəqsinin mənşəyi həmin mənə ilə bağlı yaranıb. Həmin avazla oxunan başqa bir oxşamada da deyilir.

Ay bu dərnin uzununu.
Çoban qaytar quzunu.
Gedin o kişiyə deyın.
(Uşağın adı çəkilir) versin qızını.

Şifahi dediyatımızda nəğmələr və musiqilərimiz də bağlı çoxlu nümunələr var. Sayacı nəğmələri, sağın nəğmələri, ovçu nəğmələri, balıqçı nəğmələri, toy nəğmələri və s. Bunlardan başqa adətərimizdə oyunlar və rəqslərimiz də qədim məişətətimizə aid etnoqrafik nümunələrdir. Kənd toylarında hər bir adamın bacardığı ilə oynadığı bir rəqs xüsusi ilə yadda qalırdı. Qara zurnanın səsinə uzaqda olanlar da bilirdi ki, bu havaya kim oynayır. Oyunlarda qədim dövrlər əid etnoqrafik məlumatlara diqqət yetirək.

Araşdırmalardan aydın olur ki, ünsiyyət vasitəsi kimi dilin hələ formalaşmadığı dövrlərdə insanlar ünsiyyət

vasitəsi kimi oyunlardan istifadə etmişlər “Qobustan” qaya rəsmlərində bu aydın görünür. Oyunlarda hərəkətlər primitiv mənalar bildirmişdir. Sonralar dil formalaşmış, oyunlar üylənclə xarakteri almışdır.

Oyun sözü türk dilli xalqlarda ağıl, hikmət mənası bildirən “Oy” sözündən yaranmışdır. Oyunlar qədim tayfaların real həyat tərzini bildirmişdir (“Oy” sözünün ağıl mənası dilimizdəki “bəd oy” sözü ilə tam təsdiqini tapır).

Professor Əli Sultanlıya görə “Azərbaycanlılar dram sözünü oyun məvhumu ilə ifadə etmişlər (25, 29). Ovculuqla da bağlı qaya rəsmlərində maraqlı faktlar oyunların lap qədimliyini sübut edir. Professor Azad Nəbiyev haqlı olaraq folklorumuza aid qədim məlumatları, qədim mədəniyyətimizə aid bilgilərin başqa xalqlardan iqtibas edildiyini, özümüzü özümüzə “tanıtmağı” yalnız yol hesab edir (26, 131).

Bizim mədəniyyətimizdəki folklor nümunələrində də “şübhəli” fikirlərə qarşı diqqətlik lazımdır.

Sayaçı sözlərimizin “tədqiqində” hələ də ulularımızın adətəri, çobanların etnoqrafiyası öyrənilməyib.

Çobanlarla bağlı saya nəğmələrində çoxlu musiqilər, oyunlar mövcuddur. Mənim uşaqlıqda gördüyüm çobanların belindən xələk, su qabı ilə yanaşı tütək (şüşək) də asılı olardı. Çoban vaxt tapanda şüşəyi çalardı. Kəndimizdə toylar iki gün olardı. Adətə görə qara zurna və aşiq dəvət olunardı. Qara zurna gündüzlər açıq havada, axşamlar “toy damı adlanan böyük bir damda, lap son dövrlərdə çadırlarda çalınardı. Aşiq toy yiyəsinin evində olardı. Kəndimizdə toy damı darısqal olduğundan hamının moyu axşamlar kənd klubunda olardı. Aşiq olan məclis seçilib-sayılan ağsaqqalar, uzaqda yaşayan qohum və tanışlar dəvət olunardı.

Qara zurnada çalınan musiqi havalarını toy başlayıb qurtarana qədr ardıcılığı ilə xatırlayıram (Həmin havaların adı xalqın deyim tərzinə uyğun yazılır).

Savax sazi, ağır sazi, qaradonlu, tellayı, sürçütmə, yeyin sazi, innabı, qoyun sazi (çoban rəqsi) yelti (bu Dədə

Qorqudda yeltilmə yaylıx götüm, yallı, atdandırma (qız evin yola düşmə) qavaxkəsm (bəzəndə yol kəsmə, ağamətin, toyun qabağını kəsir, ya gülşir ya, da nəmər, torpaqbasdı (quzu, toğlu) alırdılar, razılıqdan sonra oyun havası çalınırdı). Şaxgəldi, gülşəngi, cıdrangi, ləzgibadara, ceyranı, tükən-bazar bağlıdı, hardan alım darçını, xingizlər, tərəkəmə, dirə döymə, urfani, halay, xoca sazı (gecə toy damında qadın paltarı geymiş kişi belinə şal bağlayıb, ağzına yaşmaq olub “əri” ilə məzəli rəqlər edir, küsür-barışır, “rin” naz edir, “əri” “arvadına” yalvarır, hədiyyə verir, barışır və maskalarını açırdılar. Bu hamının xoşuna gələn ən maraqlı şeyləndiydi).

Azərbaycan xalqının musiqisində “Bayatı”, “fəşarı”, “Tərəkəmə”, “Qaytağı”, “Varsağı” adlarının nəsil adı olduğunu söylən prof. Ə.D. Mirçizadənin fikirləri ilə bir qədər sonra tanış olacağıq.

Toy adətəri

1. **Elçilik:** Oğlan evinin ağbirçəkəri qızgillə elçi gedirdi. Qadınlara razılıq bildiriləndən sonra kişilər elçi gəlirdi. Bu prosesə löpmə adlanırdı. Adətə görə oğlan evinin ağsaqqalı qız evinin ağsaqqalının əlini öpürdü. Bundan sonra oğlan evinin ağsaqqalı qızın başına ya şal, ya kəlağay örtürdü. Bunun mənası “qızın başının bağlanması-yəni adaxlanması hesab edilirdi. Bu adətə bəzən qızın “hə”si verildi də deyilirdi. **İkinci mərhələ** “şirinlik” adlanırdı. Razılaşmaya görə təyin olunan gün (adətən həftənin IV günü) oğlan evi qız evinə şirinlik gətirirdi. Oğlanın lap yaxın qohumları hərəsi bir çamadan şirniyyat, nəzik, pişik çörəyi, qatlama, müxtəlif meyvə dolu çamadanları qız evinə gətirirdi. Toğlunun ya qoçun boğazına qırmızı kəlağayı bağlayar, toğlunun (qoçun) buynuzlarına qırmızı alma keçirərdilər. Qız evi çamadanları həmin gün qaytarmazdı.

Çamadanlara sahiblərinə uyğ n h diyy  r qoyulduqdan sonra “qabaq qaytarma” adlanan adətə uyğ n, oğlan evinə g  rdil r. Bundan sonra **      ** m rh  y  hazırlıq g r  rd . Bu m rh     n (ni  n) adlanırdı. Razılaşmaya görə qonaqların sayına uyğ n olaraq oğlan evi qoyun, yağ, un, qənd, bal verərdi. D v tnam  r paylanardı.   n g n  “  irinlikd ” olduğı kimi oğlan evi qız evinə gedərdi.   na dəvət olunan a ıq çalıb, oxuya-oxuya hamıdan qabaqda gedərdi. Qız evi “qapıbasmasına” n m r alandan sonra qonaqları qəbul edərdi. S fr y  əvvəlcə lavaş, pendir, yağ, bal, qənd, meyvə d z  r, qonaqlara çay paylanardı. 1960-70-ci illərə qədər toy məclislərində spirtli içkilər olmazdı. A ıq oxuyar, bir ağsaqqal da məclisi idarə edərdi. Aşıqlar maraqlı, g lm li  tifl r danışardı. Məclisdə n  qadın, n  də uşaq iştirak etməzdi. Xörək paylanmamı dan əvvəl, i i konfet v  alma ilə dolu,  st  qırmızı parça ilə örtülü sini “tamada” əvəzi olan a saqqalın qabağına qoyulardı. Hamı diqqətə ona qulaq asardı. Ağsaqqal ucadan dey rdi.   misi filank s 100 manat, onun da oğlunun toyunu g r k. Bütün m clisd kil rin adı çəkilir n  qədər pul verdikləri deyilirdi. Sonra həmin pulu qırmızı parçaya büküb qız evinin ixtiyar sahibinə ver rdil r. Qız tərəfi pul verməzdi. Bu pula qızın cer-cehizi, mebeli alınırdı. **D rd    ** m rh  l  “Başlıq” adlanırdı. Oğlan evinin 3-5 nəşr ixtiyar sahibi qız evinə g  rdi. Qız evi də a saqqallarını dəvət edərdi. **Ba lıqda** puldan söhbət getməzdi.  anda yıgılan pulun miqdarına “allah bərəkət versin” deyib q ne olardı. Ba lıqda əsas məsələ qızın cehizi, toyun yemək-i m yi müzakirə olunardı.  umumi razılıqdan sonra toy g n  d qiql  rdi. Toya qədər nişanlı qız başqa bir toyda “quruqlanardı”. Quyuqlanan nişanlı qızı oyuna dəvət edərdilər. Oğlanın qohumları donluq parça,  al, kəlağayı, qızıl  z k və s. h diyy  rl r qızı “b z y rdil r”. Toya qədər nişanlı qızı sağıdı ı v  soldı ı ilə birgə bütün qohumları qonaq  ağıardı.

Beşinci mərhələ “Toy” adlanardı. Toylar iki gün olardı (indi də həmin adətlərlə qeyd edilir). Birinci gün saat 10-11 arası zuraçılar oğlan evinə gəlirdi. Saat 4-5 arası qız evinə gedirdilər. Əgər qız qonşu kəndlərdən olarsa, bir az vaxtlı çıxardılar. Oğlan evindən qız evinə “ağamət” adlanan cehiz (oğlana ata payı) arabaya, (sonralar maşına) yüklənirdi. Əgər qız qonşu kənddən olarsa, bir toğlu götürər toyun qabağını kəsin cavanlara “torpaqbasdısı” verirdilər. Toy gecə “toy damında”, hava yaxşı olarsa, açıq havada keçirilirdi. Toyu “toy babası” idarə edirdi. Oynayanları və gülüşmənləri sıralayırdı. Toyun “gülüş” hissəsində qonşu kəndin cavanları ilə yerli kəndin cavanları gülüşürdü. Gülüşçilər hər pəhləvanın fəndlərini özərlə bilirdilər. “Pəhlivanlar”ın bəzisi, sarma, badalaq, tək qol, başa qaldırıb atma və s. fəndlərdən istifadə edirdi. O vaxtlar həmin adamlar yarışlarda iştirak etsəydilər bəlkə on məşhur dünya çempionları olardılar. Toylarda əyləncəli “tamaşalar” da göstərilirdi. Səhəri gün toy qız evində davam edirdi. Səvax səzindən (zurnada çalınan hava) sonra bir az oynayandan sonra “atçapmaq” yarışı başlayırdı. Bundan sonra günortaya yaxın toy sağdışın evinə, şax gətirməyə gedirdi. Təxminən iki saata qədər “Şax evində” çalıb oynayırdılar. Həmin vaxt qız evində “Arvat mağarı” olardı. Məclisdə yeyib içəndən sonra qızın yaxın qohumları “hədiyyələrini” bir-bir adba-ad ucadan sadalayardılar. Bu vəziyyəti “arvat tamadası” icra edirdi. Məs: “Əmisi arvadı filankəs bir xalça”. Qıza, hərisi bacardığı hədiyyələrini yorğan, döşək, yastıq, kilim, qab-qacaq, bir sözlə çəngəl-qasıqdan tutmuş bütün məişət əşyalarına qədər (tikiş maşını, paltaryuyan və s.) hər şey verirdi. Bu adətin ən üstünlüyü o idi ki, kasıb ailələrlə elliklə qız köçürməkdə köməklik göstərilirdi. Şax zurnaçıların çaldığı “şaxgəldi” sədaları ilə qız evinə gələndən sonra Baş bəziyi prosesinə başlanırdı. Gəlin tam bəzənəndən sonra Qızın vəkilini namərlə alıb qızın belini bağlayırdı. Gəlinin üzünü qırmızı saçaqlı şaldan duvax örtürdülər.

Zurnaçılara işarə verilirdi ki, “atdandırma” havasını çalsınlar. “Atdandırmada” zurnaçı “deyirdi” “anani ağlatmağa gəlmişik”, “bacını ağlatmağa gəlmişik” həqiqətən də qızın qohumları ağlayırdılar. Sonra gəlin üzü duvaqlı qohumlarının əhatəsində rəqs edirdi. Qohumları oynaya-oynaya qızla “vidalaşdı”. Elə ki, gəlin maşına (keçmişdə faytona) yükləşirdi “cıdranki” çalınardı. Oğlan evində gəlin gələndən sonra toy davam edirdi. Gecə lopaların işığında oğlana “Şax” gətirirdilər. Toyun səhəri kəndin ağbırçılıq oğlan evində davam olunardı. “Üz ağlığı” edirdilər. Bu adət qızın ismətli, namuslu, əsl-nəcabətliyini “təsdiq” edirdi. Ağbırçılıqlar xeyir-dua verər, qızın halal südəmədiyini, ismətini kəndə yayırdılar.

Yas mərasimləri: Yas bütün kəndin yasına çevrilirdi. Bütün qonşu kəndlərdən eşidib-bilən hamı yasda iştirak edirdi. Hər kənddə başbilənlər ağsaqqallar, təşkilatçılıq edənlər var idi (indi də var). Hər bacadığı işi həvəslə, təmännəsiz, savab xatirini görürdi. Qəbir qazmaq, odun gətirmək, çörək bişirmək, ehsan bişirmək, stol, stul, qab-qacaq gətirmək kimi problemlər hamının iştirakı ilə tezəcə həll olunurdu. Hər kəndin mağarı, qab-qacağı var. Ümumi istifadə edilir (pulsuz). Baş bilənlər ehsanlıq heyvanları, yağı, unu, bazarlığı və s. işləri yas sahibinin iştirakı olmadan özləri edirilər. Dəfn günü 700-800, böyük kəndlərdə 2-3 min adam iştirak edirdi (indi hər bir yana dağılıb). Cənazə qəbristanlığa aparıldıqdan sonra qadınlara ehsan verilir. Kəndin xəstə, qoca-qoltaq, yasa gəlməyi imkanı olmayanların evində ehsan göndərilir. Kişilər qəbristanlıqdan qayıdanaqədər qız-gəlinlər bütün qabları yuyub hazırlayırdılar. Uzaq və yaxın kəndlərdən gələnləri yola salandan sonra kəndin adamları ehsan yeyər, mağarı, qab-qacağı aparıb təhvil verilir (indi də bu adətələri ciddi məmurl edilir). Axşam yas sahiblərinə təşkilatçılar hesabat verirdi. Bütün xərclər hesablanır, geridə qalan “xəliq” pulunun qalan hissəsi və siyahı yas sahiblərinə verilir. Yas adətərinə də varlı, kasıb

fırqı olmazdı. Kəndin vahid adı ti hamıya aiddir. Heç kəs adı ti pozamağa icaz verilmir. İmkanlı adamlarada “xələt” ehtiyacı olmasa da adı ti pozmur. Sonra həmin pula bulaq çəkdirir, yol saldırır, ehsanlıq üçün kəndin istifadəsi üçün qab-qacaq, mağar, samovar və s. xeyriyyə işləri görür. Bu adət son dövrlər məscid tikdirmək, su çəkdirmək, yol saldırmaq, məktəb hamilik etmək kimi işlərdə xeyriyyəçilər tərəfindən edilir.

1.4. Mifik görüşlər, inanclarla bağlı toponimlər və yaxud “buntürk tilsimi”nin açarları

Regionun toponimlik qatlarında mifik görüşlər, inanclarla bağlı toponimlər çoxdur. Həmin toponimlər xalqımızın mifik görüşlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, bir toponim olaraq dilimizin qədim sözlərini qoruyub saxlayıblar. Azərbaycan toponimikasının özünü də xalqın yaddaşındakı mifik adlar, bu adların yaranma səbələri hesab olunmalıdır. Çünki bu mənbələrdə “qərəzli illər” toxunmayıb. Bu adlar paklığını qoruya bilib. Mifik yolla yaranan toponimlərin adları türk-Azərbaycan dili qanunları əsasında formalaşib. Həmin adları tarixi mənbə kimi, bütövlükdə qədim bir söz kimi qəbul edirik. Toponimik tədqiqat üçün bu adlar fəsan deyil, mötəbər mənbə hesab olunmalıdır. Mifik görüşlərdəki hər bir onomastik vahid “ümumtürk xəttinin” söykəyi, daylarından biri, dağı-aranı, yaylağı-qışlağı, bəndi-bərəsi, yurdu-yuvası, barlı-bərəkətli məkanı, sazlı-sözlü diyarı, alınmaz qalası, müdriklik-kamillik ocağı, qeyrət-namus-əxlaq və s. haqqında çox qiymətli “onomastik xəzinə”dir. Həmin “xəzinə”dəki toponimlərin bələdçiliyi və şahidliyi ilə, nağıl dili ilə desək, gəzib-dolaşmaq, kəlmələşib, dərdləşmək, görüb-götürdüyümüzü, eşidib-bildiklərimizi, karımıza gələnləri Sizin də diqqətinizə çatdırmaq niyyətimdəyəm.

(Mifik görüşlərə inanclarla bağlı toponim dünyasına “səyahətimiz” dövründə həm toponimlərin öz dilində danışmağımızı elmi üslub kimi nöqsan hesab etməmişinizi də xahiş edirik). İlk səyahətimizi qədim türklərin islama qədərki dövründən başlayırıq.

Qafqazdakı toponimik adlar içərisində xalqımızın islama qədərki baxışlarından xəbərlər verən, müəyyən mifik görüşləri yaşadan toponimlər də təsadüf edilir. Türk xalqlarının mifologiyasında, inanclarında ağac kultu geniş yayılmışdır. Müxtəlif varlıqlarla yanaşı bəzi ağaclara sitayişlə bağlı satirlərdə ağacların (meşələrin) türklərin ilk müqəddəs vətəni olduğu göstərilir. Azərbaycanlılar arasında ağaca sitayişlə bağlı çoxlu pirlər, ziyarətgahlar indi də var. Ağac pirlərində ağacın budağına müxtəlif rəngli parça lentlər bağlanır. sinənmiş pirlərdə qurbanlar kəsilir, nəzirlər verilir. Bu cür pirlər türklər yaşayan bütün ərazilərdə və türk xalqlarının adətində qalmaqdadır.

Boya-başa çatdığım Borçalının kiçik kəndlərində olan Bavayşılarda (Bolnis rayonunda) Pir adlı dağ var. Dağın zirvəsində bitən dağdağan ağacı pirdir. Dağdağan ağacının ətrafında qədim tikili var. Niyyət tutanlar həmin pirdə qurbanlar kəsirlər. Xıdırnəvilikdə xüsusi sövqat gətirlər. Kənddə ev başı hamı pirlə gəlir. Xıdırnəvi bayramı keçirir (Bu bayram haqqında ətraflı danışılacaq. Pir adlı təpə qonşu kəndimiz Zolqöyçül Ayorta kəndlərinin ortasında da yerləşir).

Yasəmənin ağacı türklərdə (ismama qədər) müqəddəs olub. Yasəmənin ağacı oğuzlar içərisində azadlıq müstəqillik rəmzləri olduğuna görə oğuz bəyləri onun çiçyini papaqlarına sancarmış. Sonralar islam xadimləri yasəmənin çiçyini imamın cənazəsi üstünə tökməklə onun xarakterini dəyişmiş, yasəməni haram buyurmuşlar (26,37).

Qeyd: Toponimlərin adları yerli əhalinin deyim tərzinə uyğun yazılır.

Ağacla bağlı inamlarla əlaqəli tanınan toponimlərdən biri də **Pir dağından** azca aralı yerləşən Atı yolunda, Avdallının arxının üstündəki körpünün yanındakı **Ojax Palıd** və **Ojax Ağacı** deyilən toponimdir. Pirlə müqayisədə Ojax Palıdın “qonaq-qarası” az olur. Biraya gətirilən “nəzir” yoldan keçənlərin Ojax Palıdın hündürlüyünün tulladıqları xırda daşlardı. Xırda daşlardan qalaqlar düzülüb. Uşaqlıqda böyüklərin məsləhəti ilə mən də oradan keçəndə xeyli daş tullamışam.

Palıdın gövdəsinin bir hissəsi yanıb. Palıdın hündürlüyünün xırda daşlar tullamağın sirri indii aydın olur. Mal-qaranın Ojax palıdın yarpağını yola bilməsinin, həm də orada yatıb peyinləməsinin qarşısını almaq üçün xırda daşları palıd ağacının ətrafına tökülür.

Yaşlı adamlar atla həmin əraziyə çatanda atdan düşür, salavat çevirirdilər. Maraqlı bu idi ki, Ojax Palıdın sirrini heç kim dəqiq bilmirdi. Rəvayətlərə görə gecə görüşlər ki, ağacdan birdən-birə od göy qalxdı.

Biz “səyahətçilər” zamanı **Ojax Palıdla** “söhbət edərdik”. “Söhbətçilərimiz” məlum oldu ki, qədim hunlar ildırım allahı Kuara sitayiş edirlərmiş. Hunlar ildırım vuran əşyaları müqəddəsləşdirirmiş. Belə əşyalardan biri də Hun imperiyasının paytaxtı Varacan şəhərinin ətrafındakı Palıd idi. Palıd ağacını ildırım vurduğuna görə onun ətrafında qurbanlar kəsir, kəsilən qurbanların qanını ağacın gövdəsinə çiləyir, dərisini ağacın budağından asırdılar. Ağacın budağını qırmaq, yarpaqlarını yolmaq günah sayılırdı (27, 187). Ojax Palıdla “söhbətçilərimiz” o da məlum oldu ki, hunlar Qafqaza gələndə (IV əsr) həmin inamı da gətirmişdilər. Palıd ağacı ilə bağlı xalq arasında “Meşədə çox ağac olar, ildırım tək palıda düşür”, “Şimşək çaxanda palıdın altında durmazlar” ifadəsi var.

Mişçilərimizdə palıd ağacının qabığından boyaq kimi istifadə edilir. Palıdın qabığından alınan rəng palıdı rəng adlanır. Kim bilir belə, bunun sirri palıdın gövdəsinə

səpələn qurbanlıq heyvanların qanı ilə bağlıdır? Palıdın çubuğunu kəsəndə beşguşəli ulduz təsvir olunur. Bu da səma atributu ilə bağlıdır.

Ojax Palıdın bir “sirri” də onun yaxınlığındakı Abdallı kəndinin, Avdalının dağı, Avdalının güneyi, Avdallının quzeyi toponimləri ilə açılır. Abdallı adlı toponimlər Qafqazla yanaşı Türkiyədə, Orta Asiyada geniş areallığı ilə seçilir.

Azərbaycandakı Abdal adlı çoxlu toponimlər və onun paralelləri hunların “abdal” tayfasının adı ilə bağlıdır.

Ojax Palıdın başqa bir “sirri” də məlum olur. “Qonaqsız-qarasız” olduğunun səbəbini VII əsrdə islam dinində “görür”. Əslən keçdik “qonaqlarının” çoxu başqa ziyarətli üz tutublar. “Söhbətimizin” sonunda “Ojax Palıd” 13 əsr islam dinin, sonralar rus, sovet rejiminin təsirlərindən qorxmayıb ona ehtiram göstərən, onu əzizləyən bütün türk xalqlarına uğurlar, Borçalılara, Axisqahlılara, İrəvanlılara, Göyçlilərə, Qarabağlılara, Təbrizlilərə mübarizlik, ulularının qeyrətini “dillədi” və “xahiş etdi” ki, onun yaxın qohumu, yaşıdı olan **Xıdırnəvi təpəsinə** (Dmanisi rayonu Qızılkils kəndi), **Xıdırnəvi ocağına** (Dmanisi rayonu Salammlilik kəndi yanında), **Yel dağına** (Bolnisi rayonu Kəpənəkçi kəndi yaxınlığında), **Bavakər** (Marneuli r-nu, Qazaxla həmsərhəddə) də baş çəkək.

Xıdırnəvi ojağı - toponiminin etimologiyasından ilk öncə bayramla bağlı olan xalqın adətini təsvir etməyi lazım bilirik (Novruz, Ramazan, Qurban bayramları Noyruzdax, Oruxdax, Qurvannax adlanır). Xıdırnəvilik fevralın sonunda qeyd olunur. Bayramın gilişini bir həftə əvvəl səsn küləkli əlaqələndirir, həmin dövrdə səsn küləyi Xıdırnəvi bavanın yeli deyirlər. İnanclara görə Xıdırnəviliyin yeli heç vaxt ziyan gətirməzdi. Xalq yel əsdikə can-can deyirdi. Taxılı sacda qovururdular. Kənddə hamı ailəyi uyğun qovurğa ehtiyatı görür. Su dərirmanında 3-4 gün ancaq qovurğa üyüdüldü.

Xıdırın vilik bayramı günündən üç gün oruc tutulur. Bayram günü niyyətinin asılı olaraq qurban (toğlu, xoruz) kəsilir, yuxa salınır, fışlı bişirilir. Oruc açılana qədər süfrə hazırlanırdı. Xıdırın vilikdə kəsilən qurban 12i paylanmırdı. Bayram axşamı ailə üzvlərinin sayına uyğun şam yandırılırdı. Heyvanlar üçün də mal damında şam yandırılırdı. Bayram axşamı süfrəyə qoyut qoyulmurdu. Axşam qoyut unu sinidə dağ şəkildə tıplanırdı, qırağına şamlar düzülürdü, sininin yanına güzgü, qayçı, bir qab da su qoyulurdu. Həmin sini adamların yatmadığı otaqda stolun üstünə qoyulur, şamlar yandırır, səhər qədər otağa heç kim girmirdi. Səhər tezdən səbirsizliklə Xıdırınvinin “gəlişini” gözləyirdilər. Səhər tezdən qoyut ununundan düzəldilmiş “dağa” baxış keçirilirdi. Qoyut unu üyündüyünə görə müyyənin izləri Xıdırınvinin atının nalına oxşadırdılar. Bundan sonra qoyut ununu şirin suda həlledib qoyut hazırlayıp, qoyutu da quruda oxşar şəkildə dağ fiqurları kimi düzüb, ailə üzvlərinə paylayırdılar. Bütün kənddə “Xıdırınvinin onlara gəldiyi” haqqda söhbətlər gedirdi. Səhər tezdən hamı sovqatla Pir dağındakı Piri ziyarət edirdi. Xıdırınvi bavanın “payı” ziyarətgaha qoyulurdu. Uşaqlar Pir Xıdırınvi bavanın “payını” yeməyə tələsirdi.

Xalq arasında yayılan sınaqlara görə Xıdırınvilikdən sonra torpağı becərmək mövsümü başlayırdı.

Bu dediklərimiz Xıdırınvi bayramı ilə bağlı xalq arasında yaşayan adət idi.

Xıdırınvi ojağı toponimində də Xıdırınvinin atının nali təsvir olunan qaya var. Həmin yerin ziyarətgah olması da bu inancla bağlıdır. Rəvayətdə Xıdırınvigil üç qardaşdır. Xıdır Əllez, Xıdır İlyaz. Borçalıda Əhali arasında “Ya Xıdırınvi, ya Xıdır Əllez” müraciəti tez-tez işlənilir. Qoyut ununun yanına qoyulan güzgü və qayçının mənası “Oğuz oğlunun Xızır payı” rəvayəti ilə aydınlaşır. Həmin rəvayətdə müqayisədə Xıdırınvinin Yer xana uyğun olan obrazı canlanır. Mifologiyamızda bu obrazlarla bağlı çoxlu rəvayətlər və elmi

təhlilərlər var. Həmin elmi təhlillər haqqında ətraflı məlumatımız var. Mənbələrdə Xıdır-ya Xızır variantlarına rast gəlirik.

Qeyd edək ki, müxtəlif razilərdə məskunlaşan, müxtəlif tayfaların, müxtəlif mifik görüntülərini, mifik adların deyim tərzini bir çərçivəyə salmaq yanlış nəticə verir. Hər bir regionun öz mifik görüşü, öz inancı, öz deyim tərzini, öz dialekt xüsusiyyəti yerli şəraitə uyğun araşdırılmalıdır. Buna görə də “Xızır”la bağlı fikir müəllifləri ilə “höcətəşməkdənsə” toponimin özü ilə “söhbət” üstünlük verməyi lazım bilir.

Bir qədim əvvəl mifologiyamızda üç qardaş, qardaşlar arasında vəziyyət bölgüsü haqqında məlumatı xatırlatmışıq. Xırmanda Yel bavanı köməyə çağıran nəğmələri də “eşitmişik”.

Türk xalqlarında qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər yaşayan adət, mövsüm mərasimləri, mövsüm nəğmələri yaşamaqdadır. Əmək və mövsüm nəğmələrindən göründüyü kimi xalqımız lap qədim dövrlərdən, bəlkə də, ibtidai dövrlərdən yazın gəlişini yeni əkin-səpin mövsümü kimi, məhsulun yığılıb, başa çatmasını da bayram etmişlər. Xıdırnəvi bava da yazda gəlişini, əkin-səpin mövsümünün başlanmasını küləyin əsməsi ilə xəbərləyir. Xırmanda taxılın sovrulmasına “kəmə” edir. Taxılın qovrulması, qoyut hazırlanması biri-birini tamamlayan inanclardan irəli gəlir. Bir qədim əvvəl “Yel bava” ifadəsinin Tiriyalet urumlarında külək allahı hesab edildiyini unutmamışsınızsa, Tiriyaletin Borçalıda yerləşdiyini də unutmamalıyıq. **Xıdırnəvi təpəsi** toponimləri də Tiriyalet dağının razilərində yerləşir. **Bavakar** və **Yel dağı** toponimləri də Xıdırnəvi bava anlayışları ilə bağlıdır. “Söhbətımızdə” **Xıdırnəvi ojağı** “bildirdi” ki, onun islam dini ilə Xızır peyğəmbərlə heç bir tanışlığı, qohumluğu yoxdur. Dədi Qorqudla bağlı sualımıza belə “cavab” verdi: “O, bizim nəslin törəməsidir.

Uşaq atasına dən, dəninin atasına bava deyir. Mənim yaşımla onun yaşının arasında nə azı 20 ildir fərqi var”.

Bu dediklərimizin yekunu olaraq anlaşılar ki, Xıdırnəvi həm küllək allahı, həm də kinçiliyin hamisi obrazıdır. Azərbaycanın bir çox bölgələrində Baba komponentli toponimlər var. Qazaxdakı **Babadərviş** toponimi ətrafında aparılan arxoloji qazıntılar zamanı e.ə. III-I minilliklərə aid qəbirələr, yaşayış məskənləri, ibadətgahlar aşkar edildiyi məlumdur. Bütün bu deyilənlər **Xıdırnəvi ojağının** “sirrini” də açdı. Xıdırnəvi adlı şəxs adları da bu inancla bağlıdır.

Türk xalqlarının mifologiyasında bir çox quşlara totem olduğuna görə sitayiş edildiyi məlumdur. Həmin quşlarla bağlı Borçalıda biri-birinə qonşu olan Ərazilərdə toponimlərin bəziisi ilə tanış olaq.

Ağbava (Dmanisi r-nu, Ormeşin kəndi) dağ adıdır. Dağın adı qartalın bir növü olan ağbaba quşunun adıyla bağlı yaranıb. İncə görə həmin ağbaba quşu qanadlarını gərib, yerə çırpanda küllək sədirirmiş. Ağbava adındakı “bava” sözünün “Yel bava” kimi külləkli bağlılığı şübhə doğurmur. Xalq arasında “ağ yel”, “qara yel” anlayışı var. Ağbava dağı istiqamətində nəsə külləyi də, “ağ yel” deyirlər. Ağbava adlı mahal indiki Ermənistanın Amasiya rayonu Ərazisində olmuşdur. Ola bilsin bu oxşarlıq qədim türklərin külləkli bağlı inancı, Ağbava quşunu totem hesab etmələri ilə əlaqəlidir. **Ləyləküçan** (Ağbulaq r-n, Kosalar kəndi) **Ləyləküçan** (Dmanisi r-nu, Qızılkis və Ormeşin kəndləri arasında) toponimləri mifik inancla yanaşı, dilimizin qədim dövrlərinə aid sözlə də bağlıdır. Xalq arasındakı inanca görə Leylək (Ləyləy) Xıdırnəvilikdən bir neçə gün sonra gəlib suyu üfələyir. Xıdırnəvi bayramından sonra Ləyləyin gəlişi ilə bağlı “Ləyləy nə vaxt gəlir?”, “Ləyləy gələlməyi?” sualları yaşlı adamlardan soruşulurdu. Xalq arasındakı inanca Ləyləyin “gəlişi” ağacların püçür açmasına səbəb olurdu. Əhali mal-qaranı çölə çıxardır, püçurlayırdı (Otarmaq sözü otla bağlı olduğu kimi püçurlamaq sözü də püçurla bağlıdır).

Leyləyin suyu  f r m si ağacların pu urlaması Novruzun su  r  n sin  bənzəyir. Pu ur sözü lap qədim dövrlərdə “su” anlayış bildirib. Pu ur a acda suyun hərəkət etməsinin nişanəsidir. Ağacın bir hissəsi tez, bir hissəsi gec pu urlayır. Pu ur a acda suyun damcı halında g r n   d r. Pu ur sözü canlı xalq dilində “pu ur-pu ur t r t kd m” v  “pu unu, pu urnu burdum” ifad  rind  daha aydın görünür.

Toponimin adındaki uçan sözü u  feli ilə bağlıdır. Burada u  feli Leyləyin u ma ı ilə yox, dilimizdə həmin sözün daha qədim mənası ilə bağlıdır. U  feli Orxon-Yenisey abid  rinin dilində “ lm k”, sonrakı dövrlərdə uçmaq feli “cənnət” anlayış bildirm   dir. Regionda **uçan yeri** toponimi (Dmanisi r-nu, B z kli kəndi) var. Toponimin adı məzar, q birstanlıq mənasındadır. Həmin ərazidə lap qədim qəbirlərin ni an  ri qalmaqdadır (Leylək adlı şəxs göy türklərlə bağlı dastanda var).

L yl ku an toponimi müasir dilimizdə “ yl k  l n yer” mənası bildirir. Bu da qədim inamla yanaşı qədim dil faktı ilə də təsdiqlənir (Borçalıda S n ku an (Dmanisi) da  adı, da var. Tarixən S n k şəxs adı və S n kli kəndi olmu  ). **Qarğalı Sarı** (Ağbulaq) toponimi ilə “s hb timizd n” aydın oldu ki, “..bir sıra quşlar kimi qarğa da bizim  bir kökdən olan ellərdən bəzilərinin onqonu (müqəddəs saydı  quşu) olmu  dur. Belə ki, qıpçaqların bir q smi islamın qəbul edilməsindən sonra da  z n  qarğa adlandırırdı” (28, 10).

Quzğunlu da  (Boqdanovka). Quz un xalqımızın onqonu olmu  dur. Vaxtı ilə ətrafında bir çox xalqların adı ilə bağlı yaranan X z r dənizinin müxtəlif dövrlərdəki adlarından biri də Quz un olmu  dur (29, 110). Quz unu onqon hesab edən türklərdə “quzğun” etnonimid  bildirm   dir. Bəzən Quz un etnonimini quz (oğuz) hun kimi də izah edilir r. Qarğa onqon, etnonim olduğu kimi Quz un da onqon, h m də etnonimdir.

Quşlarla bağlı inanclar və onların yaratdığı toponimlər sırasında **Bayquş kalafası** (Ağbulaq) toponimi də qədim inancla bağlı maraqlı məlumatlarla yadda qalır. Toponim bayquş quşu və qədim tikili növü kalafa sözləri ilə bağlıdır. Bayquşla bağlı ən çox mənfəətinə ilə bağlı fikirlər ən çox islamdan sonrakı dövrlə bağlıdır. Mifologiyamızın qədim dövrlərində Bayquş (Bəyquş) “yurd quşu” da adlandırılır. Borçalıda xalq arasında belə bir rəvayət dolaşır. “Uzaq səfər çıxan bayquş yazda vətəninə dönəndə gözlərini inanmır. Eldən-obadan əsir-əlamət qalmamışdı. Təkcə sevgilisi Yasəmin ağacı onun yolunu gözləyirdi. Bayquş ulusu üçün göz yaşı tökür, ah-ənənə edir. Ulularını səsləyən-səsləyən bayatılar oxuyur. Bundan sonra bayquş xarabalıqları sevir, yazda yasəmin ağacı çiçək açanda onun budağına qonaraq gec-gündüz ulayır. Bayquşun ulamağı o vaxtdan xalq arasında bədbəxtliklə bağlı inanc yaradır.

Bu rəvayət mədəniyyətimizlə bağlı inancla yanaşı dilimizdə işlənilən ulus kalafa və ulamaq sözlərində də müəyyən mənada aydınlıq gətirir. Bir qədər əvvəl oğuzlarda yasəmin ağacının islamdan əvvəl azadlıq rəmzi olduğunu qeyd etmişik. Kalafa sözü insanların mağara və qaradamlardan sonra ilk yaşayış üçün hörülmüş tikilidir. Regionda vaxtı ilə Maral kəndi (Maral da totemdir) olmuş, həmin ərəzi indi Maral kalafası adlanır (Bolnisi r-nu). Əfəndiöyünün kalafalığı (Marneli r-nu, Sadaxlı kəndi) və Kalafa yeri (Bolnisi r-nu, Darbaz kəndi) toponimləri var. Rəvayətdən aydın oldu ki, bayquş yasəmini niyə sevirmiş. Burada dilimiz üçün maraqlı olan “ulamaq” sözünün etimologiyasıdır. Aydındır ki, “ulamaq” təkcə bayquşa aid edilmir. Digər totem hesab edilən it də sahibi öləndə, bədbəxtlik üz verəndə ulayır. Qurd da ulayır. Xalq arasında “it kimi, qurd kimi bayquş kimi ulama” ifadəsində “ağlamaq” mənası aydınlaşır. Dənəli ulamaq təkcə bayquşa aid deyil. Heyvana (it), insana da aid edilən sözdür. Borçalı və Qazax dialektində “ulam”, “ulamçı” sözləri ilə yanaşı ulam atmaq “ağız aramaq”

mənəsində ifadəsi də işlənir. Bu sözlər bələdçi mənası bildirir. Oğurluqla məşğul olanlara oğru, ona kömək, bələdçilik edən adama “ulamçı” sözünü ağır aramaq-ulam atmaq indi də işlənir. Onda bayquş quşu xaraba qalan, xarabalığa çevrilən ellərin yerləşdiyi ərəzilərini tanıyan, həmin yerləri bələdçilik edən müqəddəs quş kimi inancla bağlanır. dilimizdə “haylamaq” sözü, “hay” nidası ilə bağlı olduğu fikrinə, bizcə, etiraz edilməz. Yasəmin ağacı kimi bayquş da islamdan sonra mənfəətinə bildirib (Bayquşun gəlişi də yazı təsadüf edir).

Nizami Gəncəvi “Nuşrəvanla bayquşların söhbəti”ndə bayquşun xaraba istədiyini deyirsə, sonra aşağıdakı beyitdə bayquşa başqa münasibət bəsləyir:

Bayquş uğursuzsa da fəsanı
Xəznəyi bülbüldür o, viranı.

Bu beyitdə də bayquşla bağlı islama qədərki və sonrakı münasibət aydınlaşır.

İtin də, qurdun da totem olduğu məlumdur. Ulamaq sözünün ilk hecası “ul”dur. Ulus sözünün ilk hecası da “ul”dur. Ulus ellər, el oymaqlara, oymaqlar da uruqlara bölünür. Bəlkə də ulamaq fəli nə vaxtsa, “ul” (yurd, vətən) “anmaq” mənası ilə bağlı yaranıb.

Aydındır ki, islam dininin təsiri nəticəsində dilimizin qədim sözləri dəbi dildə istifadənin çıxmış, lakin ayrı-ayrı ərəzlərdə dialektlərdə indi də işlənməkdədir. “Çillə” sözü quş mənasında, (böyük çillə, kiçik çillə) “qorabışırın” yay mənasında “quyruqdoğan” yayın son dövrü mənasında, “oğlaqqıran” yazın gəlişi mənasında, leysan ayı (aprel) giləs (türklər kiraç ayı deyir) ayı iyun ayı mənasında, heyvandarlar arasında “düz günü”, “süd günü” (Borçalıda bu anlayış bazar adlanır. Həmin gün adamlar malın, qoyunun südünü, buzov və quzu otarana məhkəqqı verir) peşqurt biçində sonra yaylağa getmə vaxtı, yaylın, mal yelini (səhər alatoran) tüstü vergisi (ailə üzvlərinə görə)

öyn (döf m nasında, m s n iki öyn çörk verm k) güz yunu (payız yunu) v s. (30, 343).

Biz yuxarıda “türkü öyr n n r” ehtiyatlı olmağın vacibliyini vurğulamışdıq. Q tiyy t l dem k ist yir ki, “Ocaq Palıd”, “Xıdır n vi ocağı”, “Yel dağı”, “L y l kuçan”, “Ağbava”, “Quzğunlu dağ”, “Bayquş kalafası” toponim l ri v onlarla bağı r vay t l r yalnız v yalnız yazın g l i ş i, k in-s p in mövsümü il bağı , türkl rin islamdan çox-çox v v l ki dövrl rin aid inanclarla bağı dır. Xıdır n vi obrazının islama uyğun Xızır peyğ m b r l eynil ş dirilm si fikri v bu fikrini mü l l i f rin tam ş ü b h il baxırıq (Bu Koroğlunu C l a i r l l a q l l ndirm y b n z dilm k sifarişin oxşayır. Burada da q r z l i k, “sifariş” hökm sürüb).

Biz regionda mifik görüş l r l bağı yaranan toponim l r haqqında sonrakı f sild d söhb t açacayıq. Bunları xatırlatmaqla “ş ü b h l i” görüntü l rin h r yerd n g l yaratdığını unutmamağa “diqq t l i v ehtiyatlı olmağa”, bir daha “aksiomlaşmış avtoritet l r” az meyl etm m y ç alışı rıq.

II Fİ SİL

Müasir toponimlərin və onların qədim türk mənşəli və ya bağlı kökləri

Biz I fəsilə xalqımızın qədim dövrlərlə bağlı milli mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində aid məlumatla tanış olduq. Miflə görüşlərlə bağlı xatırladığımız toponimlərin etimoloji təhlilindən məlum oldu ki, xalqımızın inancları və mifologiyası islam dinindən çox-çox əvvəlki dövrlərlə bağlıdır. Qədim türklərdə təbiətin “dirilməsi” (yazın gəlişi) və “ölməsi” (qış fəsilə) ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər var. Həmin rəvayətlərin bir qismi islam dininin təsiri nəticəsində unudulmuş və yaxud, ilkin məzmunundan uzaqlaşmışdır (Xıdır və Xızır peyğəmbər kimi). Miflə görüşlərlə, qədim inanclarla bağlı toponimlərin hazırkı dövrdə daha çox diqqətli olmaq, həssaslıqla yanaşmaq tələb olunur. Araşdırma zamanı regiondakı müasir toponimlərin məyyəni hissəsinin qədim türk mənşəli və ya bağlı olduğunu diqqətimizi cəlb etdi. Ona görə də həmin toponimləri tədqiqat obyektinə çevirməyi məqsədlə uyğun hesab edirik. Toponimlərin türkoloji dilçilik tarixindəki rolu müyyəni mənadə qədim eposlarla, yazılı abidələrin dili ilə tam şəkildə aydınlaşır. Qədim mənşəli və ya bağlı olmağın vacibliyindən bəhs edən Oljas Süleymenov “Az-Ya” kitabında müasirlərin aşağıdakı tövsiyəni məsləhət görür: “Zaman bizdəni çoxdanın populyar məlumatlarını yenidən nəzərdən keçirib, onları ehtiyatla türkologiyaya aid materiallar dairəsinə daxil olmağı tələb edir. Qədim Ön Asiya və ya Asiya xüsusi maraq doğura bilər. Semitoloqların, iranistlərin və ellinistlərin nəsiləri tələfindən arınmış külçələrin tör-töküntüləri, tullantıları, çöküntülərindən heç gözəl nilmədən axtarılan mədəniyyətin izlərini tapmaq olar. ...Hər hansı bir sadə fakt, ən cüzi kəşf türkologiyaya üçün qadağan sayılan zaman zonasında tarixçilərin türklərin mənsəyini aid olduqca möhkəm mövqelərini sarsıda bilər. ...Dəfələrlə oxunmuş abidələr yenidən

və yeniidən qayıtmaq və bunlarda əvvəlki oxucular nəslinin nəzərdən qaçırdığı məlumatları tapmaq lazımdır (31, 264).

Proqramın xarakterli bu tövsiyyə toponimlərin araşdırılmasında da diqqətlilik, həssaslıq məsuliyyətini artırır.

Qədim türk eposlarındakı şəxs adları, titül bildirən sözlər, etnonimlər, etnoqrafik məlumatlar, coğrafi relyefə bağlı yaranan müasir toponimlərin bəzi ilə tanış olaq.

2.1. Çin mənbələrindəki türk dastanları

İl səlşin müasir toponimlər

Qədim türklərin həyatı ilə bağlı Çin mənbələrindəki “Yaradılış”, “Alp ər-Tonqa”, “Oğuz kağan”, “Göy-Türk”, “Köç” və başqa dastanlarda mifik görüşlərə bağlı zəngin məlumatlar verilir. Həmin dastanlarda bu günümüzə səlşin toponimlər də təsadüf edirik. Həmin toponimlərdən biri də “Göy-Türk” dastanındakı Şin dağlarının adıyla bağlıdır. Dastan haqqındakı üçüncü fəsnə deyilir.

“Göy-Türklər hunların şimalında Göy ölkəsində yaşayırdılar. ...Böyük qardaşlardan birinin adı I-cu Ni-si-tu idi. O, yağışın yağması, külün isməsi barədə mrlər verə bilirdi. Onun iki arvadı vardı; biri yaz, o biri qış tanrısının qızları idi. Bu iki qadından biri dörd uşaq doğdu. Uşaqlardan biri böyüyüb Ağ Leylək oldu, ikincisi A-fu ilə Kəm çayları arasında yaşadı. Onun adı Qırğız idi. Üçüncü uşaq Çu-Çin suyunda yerləşdi. Dördüncü uşaq Çiyen-su və Şin dağlarında yaşamağa başladı. ...Dördüncü uşaq odu kəşf elədi, yaşayış asanlaşdı. Bu zaman o biri qardaşları onu başçı seçdilər, özünü də Türk adını verdilər” (biz dastanın məzmunu deyil, oradakı söz tədqiqat obyektinə çeviririk).

Dastandan misal gətirdiyimiz həmin parçadakı məntiq görür böyük qardaşın (I-cu Ni-su-tu) yağışla, küləklə bağlılığı, yaz tanrısının qızından olan böyük oğlunun ağ Leylək

olması, dördüncü uşağın odu kəşf etməsi, Şin dağında yaşaması, Türk adlanması diqqətdən yayınmamalıdır. Həmin hadisələr “Xıdırnəvi ocağı”, “Leyləkuşan” toponimlərindəki rəvayətlərlə çox oxşardır.

Dastandakı dördüncü oğulun (Türkün) Şin dağında yaşaması faktı ilə **Şindi** dağının (Dmanisi rayonu) adı eyni səslənir. Xalq şairi Osman Sarıvəlli “Yetirin” şerində Ləyləkuşan və Şindi toponimlərinin adını çəkir.

Qoca Şindi, Ləyləkuşan Ormeşən.

Ömrüm boyu unutmaram sizi mən (32, 105)

Dastandakı Şin dağının adıyla heç bir fonetik fərqlə seçilməyən eyni adlı Şin kəndi Şəki rayonu ərazisində mövcuddur (33, 213).

Şin komponentli toponimlər Cənubi Azərbaycan, Dağıstanda da mövcuddur. Nadir Məmmədov Astara rayonundakı Şindan dağını və III əsrdə Sasanilər dövründə bünövrəsi qoyulmuş Şindan qalası toponimlərini şind tayfasının adı ilə bağlı izah edir (34, 168-169). Lakin onun linqvistik təhlilini verməyi unudur. Vaxtı ilə biz Şindlər kəndinin Şindi adlı türk tayfası ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlmişdik (35, 63).

C.Cabbarlının yaradıcılığında “Dayan görək, a Şindi Həsən” (36, 221) ifadəsindəki Şindi Həsən obrazında “Şindi” etnonim kimi başa düşülür. Dastandan göründüyü kimi Şin dağın adıdır. Biz müasir dövrümüzdəki Şindi dağının həmin mənə ilə bağlılığını qəbul etsək, toponimin tərkibindəki “di” komponentini də qədim dil faktları ilə bağlı araşdırmalıyıq. Müasir baxımda “Şin” sözün kökü, “di” şəkilçi modelin uyğun gəlir.

Linqvistik araşdırmadan alınan nəticəyə görə toponimdəki “di” şəkilçi yox, ayrıca mənə bildirən sözdür. Professor Pənah Xəlilov “Qədim adlar da tarixdir” araşdırmasında qədim toponimlərdə işlənen “ti” və ya “di” komponentini dilimizdəki “iki” sözünün qədim forması olduğunu göstərir.

Müəllif dilimizdə “şışk” kimi işlənen, keçmişdə “tişk” deyilən sözün mənasını iki yaşar toğlu olduğunu misal çəkərək “ti”, “di” tərkibinin ikilik, qoşalıq bildirdiyini göstərir (37, 3).

Ehtimal ki, toponimin tərkibindəki “ti” (iki) dastandakı böyük qardaşın (I-cu-Ni-Si-tu) yəni yağışın yağmasına və külün sməsinə “mr verməsi” ilə bağlı inanandır. Bu da yağış və külə tanrısı anlayışına uyğundur. Coğrafi relyef də uyğun ola bilər. Coğrafi relyef gör Şindi toponimi iki qoşa çatal dağdır.

Şindi toponiminin tərkibindəki “di” komponentinin mənası onun coğrafi relyefinə də uyğun gəlir. Kənardan diqqətlə baxanda iki çatal dağların birləşdiyi orta hissə, dərşkilində aydınca görünür. Şindi toponimi ekiz, qoşa dağ mənzərəsi şkilində formalaşmışdır.

Regionda bu cür görüntüsü olan Şindi ilə üzbəüz Şamdüyə dağı adı xalq arasında həmişə Ekiz dağ adlanır. Bu deyilənlərdə əsasən “Göy-türk” dastanındakı Şin dağları toponimi (Şin dağları anlayışı iki və daha çox dağlar ola bilər). Müasir Şindi dağı toponimi ilə eyni mənə ilə bağlı olduğu ehtimalına tam əsas verir.

Şindi dağının təyindəki Ləyləkuşan toponimi də dastandakı ağ Ləylək adına uyğun gəlir.

Şindi dağı vaxtı ilə Triyalet adlanan (indiki Dmanisi rayonu) ərazidə yerləşir. Trialet urumlarında (türklərin X.) külək allahının (tanrısının X.) “Yelli baba” adlanması, Yel dağı, Bavaklar toponimlərinin mövcudluğu da “Göy-Türk” dastanının süjetlərinə uyğundur.

Zaur Həsənov “Çar skiflər” kitabında Herodota, Strabona istinad edərək Sindi tayfasının adını çəkir. Əsərdə oxuyuruq. “Skifiyanın iqlimini təsvir edərək Herodat yazır ki, e.ə. V əsr üçün xəndəyin o biri üzündə sindi tayfasının torpaqları yerləşirdi...” (21, 263).

Herodotun “Xəndəyin o biri üzü” adlandırdığı yer “Kor-oğlu”da Çənlibeldir. Herodotun adını çəkdiyi Sindi tayfasının

Çönlubelin o biri üzündə yaşaması, Şindi dağının da həmin ərəziyə uyğun gəlmişsi Şindi dağının təyindəki Şindilər (Dmanisi r-n) kəndinin adı da eyni mənşə ilə tam təsdiqini tapır. Dilimizdə ş-s əvəzlənməsi səciyyəvi haldır. Dastandakı Şin dağı, müasir Şindi toponimi, Herodotda Sindi tayfası (Əslində Şindi tayfasıdır) eyni qədim köklərə bağlıdır. Borçalılar Şəmdüyü ilə Türkiyə arasındakı ərəzilər o üz deyirlər.

2.2. “Oğuznam” ilə səsləşən müasir toponimlər

Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznam”ında da müasir toponimlərimizlə eyni səsləşən məqamlarla tanış olaq. “... Burada yığılanlar içərisində Salur boyundan (597 b) olan Ulaş və Ulad adlı iki nəfər ata və oğul irəli gəlib, diz çöküb salamladılar və cavab verdilər”. (39, 41) Xatırladım ki, Azərbaycanda və Gürcüstanda (Marneuli r-n) Ulaşlı kəndləri var. Xatırladaq ki, “Dədə Qorqud”un baş qəhrəmanı Qazan xan da Ulaş nəsilindəndir (Bu haqqda ətraflı məlumat “Dədə Qorqud”la bağlı toponimlər də veriləcək).

“Oğuznam”nin 48-ci səhifəsində oxuyuruq. “*Hakimiyətinin on beşinci ilində vətənlər də oğuzlara itaət boyun əyən Uyğur nəsilindən Arıklı Arslan xan düşmənciliyə başladı...*” Bu tarixi şəxs adı ilə bağlı sonralar arıklı etnonimi Borçalıda Arıklı (Bolnisi r-nu) Dağ Arıklı (Dmanisi r-nu) Ermənistanın Şərqi bölgəsində vaxtı ilə Arıxlar kəndi olmuşdur. Qədim türk dili lüğətində həmin söz “sarsılmaz”, “dəyənəli”, “yaraşıqlı” və b. mənalar bildirir (40, 51-52).

“Oğuznam”nin 42-ci səhifəsində Yazır qəbiləsindən olan Alan adlı bir bəyin adı çəkilir.

Darbaz (Bolnisi r-nu) və Ormeşin (Dmanisi r-n) kəndləri arasında yerləşən Baj-Alan toponiminin adındakı “Alan” bəlkə də dastandakı “Alan bəy”lə bağlıdır. Toponim

Darbaz kəndinin əhalisinin deyimində Bacalan, başqa kəndlərin deyimində Bajalan, Başalan kimi tələffüz edilir. (Bu mövzu ilə bağlı bir qəddər sonra məlumat veriləcək)

“Oğuznamə”nin 37-ci səhifəsində oxuyuruq. “Oğuz yayı üç hissəyə bölüb üç böyük oğluna, üç oxu isə üç kiçik oğluna verdi. Belə buyurdu: Yay payladığım üç oğlumdan törəyənin qəbilələr Bozok adlanacaqlar. Çünki bunlara yayı bölmək üçün onu mütləq parçalamaq gərək idi. Bozok sözünün də mənası parçalamaq, pozmaq deməkdir”. Bozok sözü ilə indiki Dmanisi rayonundakı Bəzəkli (Bozoxlu) eyni səsləşir. Dilimizdə qalın saitlərin sonralar incə saitlərə keçməsi məlumdur. Bəzəkli kəndi ətrafındakı qədim toponim (uçan yeri) və qonşu Oruzman kəndlərinin adları da dastanla səsləşir. “Oğuznamə”nin 50-ci səhifəsində oxuyuruq: “Ovda Qoru-Tükün bir dağ ceyranına ox atdı. Sarı Qul adlı birisi bu oxu tapıb Qoru xana gətirdi” (Qoruncuq kəndi də var).

“Sarı” və “Qul” adları ilə bağlı toponimlər Qullar, Sarallar, Sarıyal kəndlərinin və çoxlu oronimlərin adında izlər buraxmışdır.

“Oğuznamə”nin 59-cu səhifəsində oxuyuruq: “Kökəm Yavçu iyirmi il padşahlıq edib qəfləttən öldü. Səring qardaşının cəssədini bir tabuta qoyub bir il xəstə adı ilə saxladı və qapıları qoruyaraq ölkənin işlərini idarə edirdi”. Səring adı sonralar təhrif olunaraq “Sənk” kimi tələffüz edilmişdir. “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Pətek nahiyyəsinə tabe olan Sənkli qışlağı kəndi və həmin kəndin yaylaqdakı yurdu Sənküçan (Dmanisi r-nu) toponimlərində Sənk adı (uçan sözü ilə bağlı məlumat Ləylükuçan toponimində verilib) “Oğuznamə”nin 22-ci səhifəsində Alataq toponimii müasir Aladağ (Bolnisi r-n) adı ilə eyni səsləşir.

2.3. “Koroğlu” dastanı ilə sülüşün müasir toponimlər

Biz dastandakı toponimlərin müasir toponimlərlə eyni sülüşməsinə izləmədən öncə bir qədər İvvəl O.Süleymenovun tövsiyəsini unutmamağa, “İvvəlki oxucular nəslinin nəzərdən qaçırdığı” məqamlara qısa şəkildə toxunmaq istərdik. Toponimlərin mənşəyinin açılmasında bu məqamlar bözi düynələrin açarı ola bilər.

“Koroğlu”nun türk və digər xalqların (gürcü, erməni, kürd, ləzgi) dilində müxtəlif ideologiyaya uyğun variantlarda yayıldığı məlumdur. Həmin variantlar uzun müddət elmi araşdırmalarda mübahisələrə səbəb olmuşdur. Koroğlunun şəxsiyyəti, mənşəyi haqqında müxtəlif versiyalar “İsaslandırılmışdı”. Guya onun kürd əsilli olduğu da “təsdiqlənirdi”. Tədqiqatçılar burada da “türk zonasını” keçə bilmirdi. M.H.Təhmasib yazmışdı “Bizcə, “Koroğlu”nun bünövrəsi XVI əsrin sonu, XVII əsrin İvvəllərindəki əzəmətli kəndli hərəkatı ilə rində qoyulmuşdur” (41, s.150).

Bu fikrə münasibət bildirən Akademik Nizami Cəfərov araşdırmalarında yazır. “Görkəmli koroğluşünas M.H.Təhmasib, görünür, daha çox sovet ideologiyasının təsiri altında belə bir fikir söyləmişdir ki, “diqqət edilsə, “Koroğlu” eposunun da Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsində sonrakı dövrdə daha da böyümə, genişlənmə mənasında inkişaf etməyi aydın olur. Çünki bu birləşmə ilə “Koroğlu” eposunun əsas mübarizə obyektə olan Osmanlı və İran istilası aradan qalxmışdır”. İlbəttə bu nəinki köhnəlmiş, hətta eyni zamanda yanlış fikirdir. ...-Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına müqəyyən münasibət bildirdiyini (dastanın X.) görürük”. (42, 153-154)

Koroğlunun Cəlilərin hərəkatının qəhrəmanı olduğu fikrinə tanınmış tarixçi İ.P.Petruşevskinin münasibəti də maraqlıdır. “Ola bilsin ki, Cəlilərin hərəkatının başçılarından biri daha qədim fəsanlərdə şəhərt qazanmış

olan Koroğlu adını öz üzərində götürmüş olsun” (43, 328). Cəlil Nağıyev Çin mənbələrində Koroğlunun prototipi Rövsən adının mənsəyində aid maraqlı araşdırmalar aparmışdır. (44, 44-65)

Zaur Həsənovun açıqlaması bizi qane etdiyini görür, “Koroğlu” haqqında deyilən başqa fikirləri ehtiyac görmürük. Zaur Həsənov mənbələrdə istinadın “Koroğlu”nın nə az, nə də çox, 2700 yaşının olması faktını təsdiqləyir. Bu rəqəm XVI-XVII əsr “Koroğlu”sundan min il əvvəlki dövrlərdə aid edilir. Şindi toponiminin izahında həmin mənbəyə istinad etdiyimiz görür 2700 rəqəmi bizdə şübhə yox, daha çox maraq yaradı. Zaur Həsənov yazır: “Koroğlu” eposu və Herodotun “Skif əfsanəsi” arasında bir başa varislik əlaqələri vardır. Hər iki süjet demək olar ki, eyni bir xalqın mədəniyyətinin örneğidir. Bu epik əsərinin daşıyıcısı türk xalqıdır. ...2700 il əvvəl baş vermiş və 2500 il əvvəl Herodot tərəfindən əfsanə şəkilində yazıya alınmış hadisələr birmənalı olaraq türk xalqlarının-həm “Çar skiflər”in, həm də “Kor oğulları”nın birbaşa varislərinin ümumi mədəni-tarixi nailiyyəti kimi tanınmalıdır. ..Elmdə geniş yayılmış “Koroğlu” eposunun XVI əsr əbədisi olması fikrinə gəldikdə isə bu, yalnız dil baxımından və sonralar artırılmış süjetlər baxımından doğrudur” (45, 381-383). Həmin mənbədə üç toponimin-Qaf dağının, Toqat qalasının Ton çayının adı çəkilir. Müəllif eposdakı hadisələrin Qara dənizin şimal regionu ilə bağlılığını bu üç toponimin vasitəsi ilə təsdiqləyir. Koroğlu Toqatda olarkən ona iki dəfə verilən “hardansan” sualına belə cavab verir. “Qaf dağının o biri yanından”. ...Herodota görə eposun süjeti Qara dənizin şimal sahillərində yaşayan skif (oğuz-X.) cəmiyyətinə meydana gəlir (46, 379).

Eposda Toqat qalası Ton çayının sahilində yerləşir: Qaf-Qafqaz dağı olduğu məlumdur. Müəllif görə Ton adlı çay Qara dənizin şimalında olan ya Don, ya da Dunay-Tanais çayıdır.

Bizim dən çox marağımıza səbəb olan Ton çayı, Toqat qalasının adları və onun müasir izləridir. Professor M.H. kimov Gürcüstanın Marneuli rayonunun ərazisində keçən Dvə döy çayının **Təpə döy-Tonaçay-Böyükçay-Tebet** çay adlandığını qeyd edir (47, 133).

Dastanda Koroğlu “Qıratı Dona çayında üzdürümüy” gətirir. Tonaçayının, Dona çayı adlanması dilimizdə “t”-“d” əvəzlənməsi ilə tam mümkündür. Bu sözün etimologiyası ilə tanış olaq.

“Dan sözünü V.İ. Abayev irandilli osetinlərin nümunəsində çay kimi müəyyənləşdirir: ten-qız (dən-iz) isə bütün türk-moqol xalqlarında “dəniz” deməkdir. Mahmud Kəşğarlıda bu söz “göl” mənasında verilir. ...Həm türk xalqları həm də irandilli osetinlər tan/ten sözünü eyni dərəcədə “su” mənasını verən etnik leksem kimi qəbul edirlər. ...Tan sözü “bənzər”, “heyrtəmiz” **tenqır** sözü isə “yazda yağış suyunun çox güclü seli mənasını verir”. (48, 202-203)

V.İ. Abayevin fikri bizi çaşdırmamalıdır. Onun etimoloji fikrini təkrar etməyə ehtiyac yoxdur.

Birincisi: unutmayın ki, V.İ. Abayev də anti-türk kompaniyasının “fəallıqlarından” biridir.

İkincisi: türk dili digər dillərdən tərsinə deyildir. Osetinlərdə bu söz türk dilində keçən bilirdi.

Üçüncüsü: qədim türk və müasir Azərbaycan dilində bu məna ilə bağlı ifadələr və toponimlər mövcuddur.

Don sözünün “su” anlayışı bildirdiyini heç bir mənbəyə istinad etmədən Azərbaycan dilinin özündə tapmaq daha asandır. Bu söz canlı xalq dilində su dəyirmanındakı “donuzdux” sözündə daha aydın şəkildə öz qədim mənasını saxlamaqdadır. Müasir “Koroğlu”da “Keçəl Həməz dəyirmanının” donuzduğunda “gizlənir” cümləsində bu söz işlənir. (xalq arasında bu söz dustaqlıqda mənası da bildirir)

Yaxşı yadımdadır, uşaqlıqda xəstəlikləndə, soyuqlayanda yaşlı adamların inancına görə, tezliklə bulağa gedib,

aşağıdakı sözləri deyəndən sonra ovucumuzu doldurub üç dəfə su içsək, “sağalardıq”.

Salamməlik buzçax.
Əlac eylə buçax,
Donuzduğa od düşüb
Dərmanı buccax

Burada “Donuzduğa od düşüb” ifadəsi yanqıya düşməklə mənasını daha aydın göstərir. “Su” sözünün kiçik çay mənası Qazax rayonunda Həsən su, İncə su, Xanlar rayonunda Ağ su, Borçalıda Nəzik su və digər çay adlarında da qalır. “Donuzdux” sözü dialektdə bu cür səslənir. Ədəbi dilə uyğunlaşanda “Donuzluq” şəkilində yazılır.

Aydındır ki, bu söz donuz (heyvan) mənası ilə heç cür bağlı ola bilməz. Su dəyirmanındakı “donuzluq” ancaq su olan yer mənasından yaranmışdır. Qədim türk dillərinin əksəriyyətində müasir “N” səsinin ilkin forması olan “Nq”, sağır nun, səsinin sözün ortasında işləndiyi məlumdur. (məs: ata-nın) Donusluq sözü sağır N (nun) səsinə uyğun tələffüzdə donqus (donquz) kimi səslənir. Linqvistik təhlildə sözün kökü “donus”, lıq şəkilçi modelinə uyğundur. Belə bir sual da yaranır. “Don” sözü “su” dursa, “us” nəyi bildirir?

Müasir dilimizdə “us” komponenti ayrılıqda nə söz, nə də şəkilçi kimi işlənmir. Daşlaşmış şəkilçidə bir neçə qədim sözlərdə rast gəlinir. Qədim türk dili lüğətində və Mahmud Kaşğarlıda köküz (köküs, sinə, döş qəfəsi) sözü işlənir. Məsələn, “Köksi ara ot (od mənasında) tutar”. (49, 313)

Bu cümlədə “su içməsin ürəyin yanar” ifadəsi aydın görünür. Professor Qara Məşədiyev Gorus toponimində “us” komponentinin daşlaşmış şəkilçi olduğunu, köküs sözü ilə yanaşı, Orxon-Yenisey yazılarında gümüş sözünün kümüs, kumis şəkilində müasir “ış” şəkilçisinin tarixi paraleli olduğu qənaətinə gəlir (50,39).

Dilimizdə “gümüşü su rəngi” ifadəsi də var. Onda belə bir qənaətlə gəlmək olar ki, köküs, kumis, kümüs və donus

sözlərindəki us, üs, uz, ıs komponentləri də nə vaxtsa “su” anlayışı bildirmişdir. Bu çəkdiyimiz misallardakı köküs (ürəyin su ilə qidalandığı yer) Dəniz (çayların dayandığı yer) Tenqiz-“sağır nun” ifadəsidir. Əslində dənizdir. M.Kaşğarlı dəniz sözünü “göl” mənasında verir, göl də çayların töküldüyü yerdir. Dəniz və göl sözləri eyni mənada Xəzər gölü, Xəzər dənizi, Baykal dənizi, Baykal gölü şəkilində işlənir.

Sağır “N” (nun) səsi ilə yazılan tenqir (əslində tennir kimi oxunmalıdır) yağış suyunun sel kimi töküldüyü yer mənasındadır.

Bu təhlil donuzluq sözünün mənşəyini tam aydınlığa gətirir. Donuzluq dəyirmədə suyun pərilə töküldüyü (hərəkətə gətirdiyi) yerin adıdır.

Regionda bu mənalara bağlı-Bolus, Tumanus, Kumus, Dunus, Donus damı toponimlərində də su anlayışı bildirən “us” komponentinin izi aydın görünür.

Donuz damı (Bolnisi) toponiminin adındakı donuz və dam sözləri su anlayışları bildirir. Biz yuxarıda “donuzluq” sözü haqqında izahat vermişik. Toponimdəki “dam” sözü də qədim dilimizdəki “Tamçı” (damcı, damla) sözündən törəmişdir. E.M.Murzayev “Tamçı” sözünün türkmənin dilində “bulaq”, “az su çıxan yer” mənasında indi də işləndiyini təsdiq edir (51, 191). Folklorumuzdakı nümunədə bunu aydın görürük.

Yağış yağır, damcı damır.
Daminıza qurban mənim olum.
Birinizin hesabına
Hamınıza qurban mənim olum.

Məndən də aydın olur ki, Donuz damı toponimi heyvan bildirən donuz sözü ilə deyil, su anlayışı ilə bağlı yaranıb “Dədə Qorqud”un dilində də işlənmənin Donuz damı sözünün ikinci mənası da var. Bir qədər sonra “Dədə

Qorqud”la s[sl]ş[ın toponiml[r sırasında Donuz damı toponimi-nin ikinci m[nası il[d[tanış olacayıq.

Dunus (Dmanisi) k[nd adı da q[dim su, çay bildir[ın Tonus sözünün Donus-Dunus variantı da ola bil[r. Dunus adı hunlarla bağı olan daha q[dim Xunus toponimi il[d[fonetik t[rkibc[çox oxşardır. Dilimizd[“d-y” [v]zl[nm]si n[ti]c[sind[Dunus sözü Yunis adının Yunus formasına da uyğun g[ir. Xunus v[Yunus adları zahiri görünüşc[oxşardırsa, Dunus toponimi m[zmuna gör[Xunus toponimd[ki “us” su, çay m[nasına uyğundur. Dunus sözü “Dun” söz kökü v[“us” ş[kilçisind[ın ibar[tdir. Dunus k[ndi d[çayın k[narında yerl[şir. Bu da inandırıcı görünür ki, sözün kökü “Dun”, Don çayının q[dim türk dilind[ki **Tanais** adındakı “Tan”la bağlıdır. Tanais-tonus sözl[r “t-d” “i-u” [v]zl[nm]si n[ti]c[sind[Dunus kimi sabitl[şmişdir. Bir m[qamı da gözd[ın qaçırmaq olmaz. Dunus k[ndi q[dim karvan yolunun üstünd[ki Başkeçid[(indiki Dmanisi ş[h[ri) bitişikdir. B[lk[d[h[min [razi oxşarı olan “tan, don” sözl[rin[, daha d[qi]q Don adına b[nz[dilib. Bütün m[nalarda Dunus toponiminin adı su, çay m[naları il[bağlanır. “Koroğlu”dakı Dona çayının bir qolu da Dunus k[ndinin içind[ın keçir.

“Koroğlu”nun [limizd[olan son variantlarında müasir toponiml[rı s[sl]ş[ın adlar çoxdur onlardan b[zi]si il[tanış olaq. Ç[nlibel (s[h.219), Çinqıllı dağ (s[h.337), Peykanlı bulaq (s[h.242), Alosman (s[h.261), Babakar (s[h.264), ([slind[bu ad Babak[r]di) Yastı qar (s[h.264), Ağlağan (s[h.290) v[s. (52)

Xatırladım ki, dastanı q[dim m[nb[hesab etm[k yan-lışdır. Ç[unki “Koroğlu” dastanının XVII [sr[aid edildiyi m[lumdur. Regiondakı q[dim toponiml[r daha q[dim dövrl[rı bağı dil faktlarını yaşıdır. Müasir “Koroğlu”larda “D[d[Qorqud”la s[sl]ş[ın bir çox toponiml[rı d[rast g[linir.

2.4. “Kitabi-Dədi Qorqud” dastanı ilə sənətin müasir toponimləri

“Kitabi-Dədi-Qorqud” dastanı dünya dədiyyəti xəzinəsində xüsusi yeri olan, dahi sənətlərdən biridir.

Sənətin boyu xalqımızın yaratdığı maddi-mənəviyyatımızla bağlı zəngin məlumatlar bu sənəd öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, “Dədi Qorqud”da uzun müddət “türk zonasını” keçə bilməmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə “dustaq” edilən bu sənəd haqqında respublikamızın o dövrdəki rəhbəri M.C.Bağırov (1951-ci ildə Azərbaycan KP-nin VIII qurultayında) demişdir: “..Dədi Qorqud” xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başə soyğunçuluq və qırğın məqsədi ilə Azərbaycanca gələn köçəri oğuzların hakim, yuxarı təbəqələrini tərifi məyus həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdı. “Dədi Qorqud” kitabının nəşr edilməsi Azərbaycan SSR EA-nın və Dədiyyəat İnstitutunun kobud səhvi hesab edilməlidir (53, 1). Bu çıxışdan sonra Azərbaycan “elmində” Anti-“Dədi Qorqud” kompaniyasına start verilir. “Dədi Qorqud”a “böhtanlar”, “yalanlar”, “qərəzlər” donu geydirilir. Tanınmış Qorqudşünas Hüseynqulu Məmmədovun dili ilə desək “..Dədi Qorqud abidəsini xalqımıza doğma hesab edən ziyalılar bu ağır günlərdə gələcəyi ümidlərini bir an da olsun itirmədilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, gec-tez abidənin üstündən xəyanət pərdəsi qalxmalı idi”. (54, 78-81)

Bəli, bu pərdəni ulu öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə 1300 illik yübleyini qeyd edən müstəqil Azərbaycan dövləti, onun öndəgedən rəhbəri, ziyalılar və bütün türk dünyası götürdü.

Xalqımızın mənəviyyət xəzinəsi olan bu sənətin 1300 illik yübleyində müstəqil düşüncə baxışları əsasında, bütün elm sahələrinə aid qiymətli tədqiqatlar aparılmış, elmi

yeniliklər yaranmışdır. Biz bu məlum tarixi hadisə ilə bağlı məlumatlarla oxucuları yormaqla fikrimiz deyilik. Ona görə də konkret olaraq “Dəddə Qorqud”la əslşənin müasir toponimlərin etimoloji təhlilindən öncə, məqsədimizlə birbaşa bağlı olan məqamlara toxunmaq istərdik. Biz I fəsilə Azərbaycan dövlətinin qədim ərəzələrinin coğrafi xəritəsi ilə tanış olmuşduq.

Həmin xəritə dastanda da öz təsdiqini tapır. Tarixin müxtəlif dövrlərində ərəzələrin dəyişməsi, ayrı-ayrı toponimlərin yeni adlarla tanınması tam mümkündür. Toponimlərin və xalqın “tarixi”nin necə yarandığını da çox gözəl bilirik. Aydın ki, bu dastanın yaradıcısı xalqdır və onu yaşadan da xalqın dilidir. Zaman keçdikcə ərəzimizi də, qədim görüşlərimizi də, həyata baxışları da xalqın adını da, dilin adını da, yer-yurd adlarını da dəyişiblər. Biz Herodotu qınaya bilmərik ki, niyə oğuz sözünü “skif” yazıb, iranlılar həmin sözü özününküləşdirib “iskid” ediblər.

Bizim “öndə gedənərimiz” də yalnız qərnləri “aksiomlaşdırmışlar”. Hər bir xalqın mədəniyyəti, özünəməxsus düşüncəsi olub və bu düşüncəyə uyğun inanclar inandırıcı olduğundan müxtəlif arealları əhatə edib.

Qəti şəkildə demək mümkündürmü ki, “Dəddə Qorqud” dastanındakı Təpəgözlə bağlı süjetin motivləri yunan əsətilərindən götürülmüşdür? Homerin qəhrmanı Polifemlə “Dəddə Qorqud”un qəhrmanı Təpəgöz arasında süjet oxşarlığı olsa da, ideyaca, milli ruhca kəskin fərqlər var.

Təpəgöz birbaşa milli əlaqəmizlə bağlıdır. Kəbinsiz xeyir-duasız, nəzirsiz-niyazsız doğulan uşaq (Təpəgöz) böyüyəndə faciə törədir. Dilimizdəki “bici”, “haramzad” mənalı kimi. Bu süjetdəki ideya ailə-əlaqə tərbiyyəsi yunanlara və avropalılara çox yaddır. Yalnız türklərə, o cümlədən, Azərbaycanlılara (oğuzlara) xas olan milli dəyərdir.

Dastanda Təpəgözlə Basat doğma yox, süd qardaşlarıdır. Bu süjet nağıllarımızda geniş yayılıb. “Tapdıq” nağılında zəti məlum olmayan Tapdıq 20 il bacı bildiyi qıza

tı cavüz etmək istəyir və s. Yaxud xalqımızda milli dəyər hesab olunan halallıq, haram yeməmək tərbiyyəsi (Qazan xan arvadı ilə çölə çıxır ki, oğuz bəyləri qəniməti halallıqla bölsünlər) “Koroğlu”da var. “Neçə il çalıb-çapan Koroğlu haram yeməyib”. Təpəgöz süjetinin türk mənşəli olub, sonra yunan ədəbiyyatına keçməsi də şübhə doğurmur.

“Müəmmalə Skifiyaya səyahət” zamanı diqqətli olsaq, yanlışladığımıza əmin ola bilərik. “İskid (oğuz-X.) Qnurun (Qonurun-X.) yunan qızından olan Anaxaris adlı oğlu hər iki dili bilirmiş. Anaxaris bir müddət Yunanıstanda yaşamışdır.

Anaxarsis eradan əvvəl 594-cü ildə Afinaya gəlmiş, məşhur filosof Solonla dost olmuş, onunla mübahisələrə girişmişdir. O, ellin mədəniyyətini yüksək qiymətləndirmiş, iskid həyatının saflığını üstün tutaraq, Lidiya çarı Krezlə də mübahisəyə girişmişdir” (55, 79, 101-102). Maraqlıdır Qədim dünyanın yeddi müdriklərindən biri kimi qəbul edilmiş, yüksək savadlı Anaxarsisin “mübahisələr” nəyə görə görmüş? Güman ki o dövrlərdə də “türk xətti”ni bənzərlik olubmuş. Göründüyü kimi yunan mənbələrindən də “şübhələnmək” lazım gəlir. Sabir Rüstəmxanlının sözü ilə desək “*Hind-Avropa mədəniyyətinin tarixini danmırıq. Lakin indi kortəbii bir şəkildə hər şeyi bu mədəniyyətə bağlamaq xəstəliyi yayılıb. Buna görə də türk xalqlarının, Azərbaycan xalqının yaranma, inkişaf arealı, tarixi nüfuzu və bəşər tarixindəki istər-istəməz yanlış göstərilir, kiçildilir, qurban verilir*”. (58,4)

Bizcə, kənardan gələn fikirlərdən uzaqlaşmaqla dastanın özündən çıxış etmək, hər bir sözün, ifadənin, hadisənin, tarixi şəxslərin adları ilə bağlı yaranan toponimlərin mənşəyini dəqiqləşdirməyin vaxtı çoxdan çatmışdır.

Eposun dilində müasir toponimlərlə əsl şərtləri çoxdur.

Ağlağan toponimi dastanın 1978-ci ildəki nəşrində Borçalı və Qazax rayonu maldarlarının yaylağı kimi şərh edilib.

Toponimin adı zahiri görünüşünə görə çox asan başa düşülən ağlağan feli sifətinə çox oxşayır.

Ağlağan toponiminin adı başqa dillərdə də izlər qoymuşdur. Darbaz kəndi yaxınlığında (Bolnisi r-nu) Ağlağan adlı yer var.

Toponimik təhlillərdə insanın xarakteri ilə bağlı yaranan toponimlərin təsadüf edilmir. Buna görə də Ağlağan dağ adının “ağlamaq” feli ilə bağlılığı şübhə doğurur. Toponimin qədimliyi, həmin dövrə aid qədim dil faktları əsasında araşdırma tələb edir. Müasir dilimizdə “ağan” şəkilçisi feli sifət mənası bildirir. Toponim Ağlağan dağ olsaydı “ağlağan” mənasına oxşarlıq yaradardı. Toponimlərin lingvistik təhlili zamanı sözün sonundakı “an” komponenti bir qayda olaraq məkan, yer bildirir.

Toponimin tərkibindəki “an” şəkilçi hesab edilərsə, sözün kökü “ağlaq”, “ağlamaq” mənasından çox-çox uzaqlaşır. Bu formula toponimlə bağlı ikinci ehtimala uyğun gəlir. İkinci ehtimal ona görə deyirik ki, toponimlə bağlı iki məna ilə bağlılıq ehtimal olunur.

Birinci ehtimalda Qədim türk dilləri lüğətində və Mahmud Kaşğarlıda işlənilən Lağun sözü əsas götürülə bilər. Həmin söz “ağacdən ovulmuş, su içilən qab” mənası bildirir. (57, 332) Lağun sözü müasir dilimizdə işlənilən Lağım, Ləyn sözləri ilə fonetik tərkibə görə çox yaxınlaşır. Məna görə də, ləyn, təhn və su dəyirmanındakı dəhn sözlərinə yaxındır. Qazax dialektində Lağar-çökək yer mənası bildirir.

Maraqlıdır ki, “Tiflis əyalətinin dəftəri”ndə Baydar nahiyyəsindəki Laxan kəndinin adı da Lağun sözü ilə eyni fonetik tərkibə lap uyğun gəlir. Biz bu sözün canlı xalq dilində və regionun dialektində oxşarı ilə də maraqlandıq. Borçalı və Qazax ellərində mənşət qşyası olan təhn sözünün

sinonimi olan Laxanqa məişət işyasının (xəmir laxanqası, paltar laxanqası) adının Lağun sözü və Laxan kəndinin adı ilə həm forma, həm də məzmunca eyni kökdən yarandığına inamımızı artırdı. “Dəftər”dəki Təhn kəndi və müasir Təhnli (Bolnisi r-nu) toponimləri, Şəkildəki Dəhn kəndləri bizdə bir inam yaradır ki, Laxan kəndinin adı da (ağacdən ovulmuş növ, novqa, heyvanları sulamaq üçün) Ağlağan da, hətta Laxanqa sözü də “Lağun”un zahiri görüşünə bənzəyir. Ağlağan sözündəki “ağ” sözü uca mənasını bildirir. Borçalının qədim Baydar nahiyyəsi də Ağlağana yaxın Ərazilər uyğun gəlir. Laxan kəndi və reylec hündür olan dağın Ağlağan (böyük, uca növçə) adlanması tam mümkündür.

İkinci ehtimalda: Qədim dil faktları modelinə uyğun təhlildə “ağlaq” söz kökü “an” məkan bildirən şəkilçidir. Dilimizdə şəkilçi qəbul edən, sonu “q” ilə bitən sözlərdə “q”-“ğ”-ya keçir. Onda biz söz kökündəki “ağ”ın mənasını da bildiyimizə görə “laq” sözünün mənası ilə tanış olaq. Araşdırdığımız mənbədə “laq” sözü Leyləyin çıxartdığı səslə bağlı olub “laq-laq” Leylək mənası bildirir. “Dəmirçinin ömrü taq-taqla, Leyləyin ömrü laq-laqla keçər (Atalar sözü) (58, 220). Bu məna ilə bağlı Ləyləkuşan, Şindi toponimlərində məlumat verdikimiz görə geniş şərhə ehtiyac görmürük.

Toponim Ağləyləyi onqon hesab edənlərin yaşadığı Ərazi mənasına da uyğun gəlir. Ağləylək “Göy-türk” dastanında şəxs adıdır. Laxan kənd adı və Ağlaxan (Ağlağan adı) adı “ağ” sözünə aydınlıq gətirir. Ə.Dəmirçizadə “ağ” sözünün uca, yuxarı mənasında işləndiyini sonralar “al” variantında işləndiyini qeyd edir (59, 29).

Yunus Məmmədov da həmin fikri təsdiq edərək “ağ” sözünün qədim türk dillərində müstəqil söz kimi “qalxmaq”, ucalmaq mənasında işləndiyini qeyd edir. Məs: Şahin pərvazə ağdı (Kitabi Dədd-Qorqud) (60, 63-64).

Hər iki ehtimalda “ağlamaq”la bağlı mənə görünür. Ağ sözünün yuxarı mənası ilə də Laxan kəndinin adı uyğun gəlir. Yəni Təhniyə, Ləyəni bənzər su anbarı anlaşılar. Görünür Dağın ətrafında, ya da başında su anbarı olubmuş. Laxanqa sözünün dialektə təsadüfə söz olmadığı da aydınlaşır. Xalq arasında “lağın qal” qarğıışı da işlənir (için oyulsun, için tökülsün mənası bildirir). Ağlağan böyük çökək mənasında uyğun gəlir. (Su anbarı)

Dastandakı konkret toponimlərdə eyni səsləşən müasir toponimlərdən biri də **Ağca Qaladır**. Ağca qala adlı toponimlər geniş areallarda-paralel izlər yaratmışdır. Dastanın şərhində Arpa və Araz çayı arasında qədim şəhər, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində də xüsusən Cənubi Azərbaycanda Ağca Qala, Ağca kənd, Ağca Qışlaq, Ağca Düz toponimlərinin adları göstərilir (61, 181). Qeyd edək ki, Borçalının qədim inzibati ərazi bölgüsündə nahiyələrdən biri Ağca Qala adlanmışdır. Bu adla bağlı Qazax livasının incə nahiyəsində Ağcakənd adlı qədim toponim olmuşdur. Şübhəsiz ki, toponimin adındakı “Ağ” komponenti qədim mənə ilə bağlı sözdür. Toponimi təksir “tədqiqatçılar müasir dilə uyğunlaşdırıb “böyük”, “uca”, “yüksək” sifətləri ilə bağlı yozurlar.

Toponimin qədim mənası yarandığı dövrün dil faktları ilə araşdırılmayanda həmin sözün qədim mənası tam şəkildə aydınlaşa bilməz. Doğrudur “ağ” sözü müxtəlif dövrlərdə aid toponimlərdə sifətlə bağlı mənalara bildirmişdir. Ancaq Ağcaqala adındakı “ağ” sözü bu mənalara uzlaşmır. “Ağ” sözü ilə sifətin kiçiltmə mənası bildirən “ca” şəkilçisinin birgə işlənməsi həmin sözün mənasına, həmin də, qrammatik quruluşuna uyğun deyil. “Ağ” sözü “ok” (ox) “ak” mənalara ilə uzlaşır. Qədim türk dillərində “ok” sözünün fonetik variantı “oq” sözləri dörd rəqəmini bildirir. Həmin söz “QTL”-də “ög” şəklində dörd yaşar və ya daha böyük at, heyvan mənasında da işlənməmişdir (62, 382). Bundan başqa Ağca qala toponiminin “ağca” komponentinə uyğun gələn,

dilimizin qədim qatlarında işlənən, fel bildirən “ağca”, “ğca” affiksəlidir. Bu affiksəlin mənası “arzu olunan işin yerinə yetirilməsi niyyətini bildirir (63, 148).

Bu mənalara aparılan araşdırmamızda **Ağca qala** toponiminin ilkin formasının Okğsa, “k” səsinin düşməsi, s-c çevrilməsi nəticəsində Ağca qala formasına düşmüşdür.

Toponim dörd qardaşın arzusu ilə tikilən qalanın yerini nişan verir. Dörd rəqəmi “Oğuznam”dəki, Oğuz xanın üç oğlunun hərində olan dörd qardaşa uyğun gəlir. Toponimlə bağlı az inandırıcı görünən “Ağca” sözünün “axça” (pul) mənası, yəni “xəzinə saxlanan” qala mənası da ola bilər.

Dastanda adı çəkilən konkret toponimlərdən biri də Akska (Ağska) ölkə adı və Akska qalası adıdır. Bizim fikrimizcə Ağca Qalası və Akska toponimləri eyni mənaya uyğundur. Akska toponimi qədim dilə uyğun şəkildə səslənir. Tədqiqatlarda Akska “tayfalar qapısı” kimi adla da tanınıb. Burada ancaq söhbət türk tayfalarından gedə bilər.

Türkiyə ilə həmsərhəd olan bu bölgənin Oğuz xanın oğulları Gün xanın, Ay xanın, Ulduz xanın və onların hərində olan dörd oğlunun nəslində törəyən tayfalarla bağlı “tayfalar qapısı” adlanması mümkündür. Hər bir türk xalqı doğma yer-yurd adlarının ideal obrazını öz dilində nəğmələrdə, musiqilərdə, şerlərdə, folklorda yaşatmışdır. Akska qalası eyni zamanda İstanbulun “kilidi” də adlanmışdır. Posovlu Fakiri adlı bir şair Akscanın ruslar tərəfindən işğalına aid belə yazmışdı:

Akska gül idi gitti
Bir ehli dil idi gitti
Söyleyin Sultan Mahmuda
İstanbul kilidi kitti (64, 29)

Yerigəlməmiş bir vacib məsələyə də münasibət bildirmək istəyirik. Bu da dastanın dili ilə bağlı məsələlərdə ayrı-ayrı sözlərin təhrif edilməsidir. Unudulmamalıdır ki,

“Kitabi Dədd Qorqud” dastanı yarandığı dövrlərdə türk dilli xalqlar hələ diferensiasiyaya uğramamış, ayrılma prosesi baş verməmişdir. Ona görə də dastandakı dil faktlarını təkcə Azərbaycan, yaxud Axısqa türklərinin dilində yox, bütün türk dilli xalqların dilində axtarmaq lazımdır. Akska adı müxtəlif xalqların qaynaqlarında müxtəlif cür: **Ak-sıka, Ak-kale Akesqa Axalsixe, Akal kelek, Akal kalak** kimi səslənir. Azərbaycanda bu ad lap gülənc şəkildə gürcü dilinin təsiri ilə Məhsəti türkləri adlanmışdır. Özü də yüksək tribunadan, mətbuat səhiyyələrində, elmi araşdırmalardan.

Gürcülər bu xalqın adına Ərazinin gürcü dilindəki məsxəti sözü ilə bağlı Məsxəti türkləri deyir və onları dilini dəyişmiş gürcülər adlandırırlar. Sual olunurmu ki, gürcü mətbuatı hansı əsasla bu fikri söyləyir? “Dədd Qorqud” dövründə Məsxəti adlı Ərazi Gürcüstanda olubmu? Və yaxud, bizi gürcü tarixçiləri (Melikişvili Q.A) və “Gürcüstan sənəmi” məlumat verir ki, Gürcüstanda Didi türkoba (Böyük türk eli) var idi. Bu fikrə də tutarlı cavab verilməyib. “Didi” müasir gürcü dilində böyük mənasını bildirir. Bu söz türk dilindəki “Ti” sözüdür (Şindi toponimini yada salın). Ti qədim türk dilində iki mənası bildirir. TI-TI (di-di) böyük mənası, Türkoba da, Türk elləri anlamıdır. Toponimlərdə belə bir qanunauyğunluq mövcuddur ki, böyük sözü işlənirsə, onun tərəf müqabili kiçik sözü də olmamış deyildi. Belə bir sual da yaranır. Bəs onda kiçik türkoba hansı Ərazi deyilib?

Biz bu sualın bir mənalı cavabına Borçalının “Böyük türkoba” Akskanın “Kiçik Türkoba” adlanmasına heç bir şübhə etmədən israrlıqla tam əminik. Bizim fikrimizcə, dastandakı kafir eli adlanan Ərazilər də Axısqadır. Axısqa türklərinin 1625-ci ilə qədər, Osmanlı hakimiyyətinin girmə qədər ortodoks (heç bir dinə qulluq etməyən) olduqları, sonra islamı qəbul etdikləri məlumdur. “Kafir eli” dastanda həmin Ərazilər üçün uyğun gəlir. Dastanda Gürcüstan, Başaçıq Aznavur adı ayrıca bir məvhum, kafir eli ayrıca göstərilir.

El dastandakı xristian türkləri dı Axisqa türklərinə uyğun gəlir. Türklərdə tanrıçılıq, islamda allaha inam amili türklərin (Axisqalıılardan başqa) müsəlmanlaşmasını sürətləndirmişdi. Axisqa türkləri qıpçaqlardır. Dastandakı düşmənin obrazı Qıpçaq Məlik, Tükür obrazları da onlara aiddir. Oğuz bəyləri ilə (Qazan xanla) eyni dildə danışır, biri-birilərini başa düşürlər (Bir qəddər sonra geniş məlumat verilməkdir).

Akska toponimin Saklarla bağlı izahı da şübhə doğurur. “Tayfalar qapısı” bütün türk tayfalarına aid söz olan dörd qardaşlardan olanların arzusu ilə tikilən qala mənasına uyğun gəlir. “Oğuznamə”də və “Dədə Qorqud” da “Göy”, “boz” “qara” “ak” (ağ) sözləri rəng mənasında işlənmişdir. Bu sözlərin özünü məxsus rəmzi mənalı da olmuşdur. Ak (ağ) sözü çöllərdə yaşayan adamlara şamil edilmişdir (65, 14). Qıpçaqların bəzi mənbələrdə çöllü, ruslarda polevest adlanması da həmin rəmzi mənadan törəmədir. (Dastandakı Qıpçaq Məlik obrazını yada salaq) Onda Ağçaqala və Akska toponimləri Qıpçaqların qalası mənasına da uyğun gəlir.

Dastanda Qazan xanın vuruşduğu Arqıç qır düzənliyinin adı ilə eyni səsləşən və həmin dövrün coğrafi xəritəsinə tam uyğun gələn müasir toponimlərdən bir neçəsi Başkeçid (Dmanisi r-n) yaylaqlarındakı Qır düzü, Qır dağı (Darbaz və qonşu kəndlərin yurdu) Leqır kənd adlarında yaşayır. Həmin ərəzidə qədim tikili Karvansara adlan toponim də var. Professor İ.M.Cavadov “Canlı Dədə Qorqud” məqaləsində Qorqut şəxs adının mənasını belə ehtimal edir. “Qorqut şəxs adının yaranmasında iştirak edən “qor” və “qut” sözləri isə od və bəxt mənasında olmayıb dilin çox qədim laylarına aid olan başqa mənalı sözlərdir”. Müəllifin fikrincə bir çox türk xalqlarında dağ anlayışı müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Məs: Qaqauz dilində-“tuu” sözü ilə yanaşı “qır” sözü, altayca kır ora, qaqauzca kır-bayır, Azərbaycanca qara sözləri dağ anlayışı bildirir. Türk dillərində Qır-qaya-qara sözlərinin də fonetik və qrammatik variantları

qır-qur, qor-qar //qız-quz-qoz-qaz// qara-qora-quza-qaya-qala sözləri dəfə anlaşıb bildirir. (66, 88-89) Bu variantlara uyğun olan mənə Qır dağının qonşuluğundakı Yastı qar, ı yri qar dağı adlarında da görünür. Onda “qır” sözü dəfə, qala mənəsinə uyğunlaşır. **Leqır** adının birinci komponenti Leq etnomi ilə bağlı izah etmişdik (67, 90). Leqır toponimii Leqqır variantında bu mənəyə uyğun gəlirsə, burada yeni mənə ilə bağlılıq da görünür. Belə ki, qədim türk dillərində li, le, lü, lüy sözləri ilan, mənəcazi mənədə böyük çay mənəsi bildirir. Qır düzündən axan Xram çayının Leqır adlanması mümkündür. Leqır həmin çayın kənarındadır.

Tumanın qalası. Oğuzların qədim coğrafi sərhədlərinin müəyyənlişməsində, hadisələrin şahidi olan toponimlərdən biri də dastanın XI boyunda adı çəkilən, müasir dövrdə xarabalığı və adı qalan Tumanın qalası toponimidir. Tumanın qalası ilk növbədə, tarixən mövcud olmuş Tumanis adlı nahiyəsinin adı ilə səsləşir.

İ.Dəmirçizadənin fikrincə Tumanın qalası indiki Tumanisi (Dmanisi) rayon mərkəzinin adıdır. (68, 130) Qorqudşunas Hüseynqulu Məmmədov araşdırmasında yazır: “Tumanın qalası Kürün sağ qolu olan Xram çayına qarışan Maşaveri çayı boyunca çox güclüklə keçilən bir boğaz ağzında qurulmuş qala və qəsəbədir. Burada ıski “Tumanis” və ya viran “Tumanis” deyilən yekik qalalı yer “Dədə Qorqud”da keçən Tumanın qalasıdır”. (69, 162) Dastanda Qazan xan həmin qaladakı quyuya salınır. Tuman adının müasir dilimizdə duman sözü ilə çox zaman eyniləşdirdirməyi cəhdlər edilib. Bu bənzətmə “Koroğlu”da Çənlibelin “çənli”, Tumanın da “dumanla” bağlı ehtimalını formalaşdırıb. Duman da, çən də, daimi qalmadığı, eyni vaxtda hər yerə çöküb, sonra çəkildiyi məlumdur. Bu adla bağlılıq Molla Nəsrəddinin bulud kölgəsində pul basdırmağı ilə bağlı ittifiqi çox oxşayır. Toponimin dumanla bağlılığı nəinki, inandırıcı deyil, həm də gülünc məntiqsizlikdir.

Qədim dövrlərdə aid mənbələrdə Tuman şah adlı şəxs haqqında XII əsr tarixçisi İbn-ül-Sir məlumatında bildirir ki, 735-ci ildə Mərvan İbn Məhəmməd Ərminiyyəli hakim olduğu zaman iki tərəfli ordu göndərir. Ordunun bir hissəsi Alan tərəfdən üç qala fəth etdi. O biri Tuman şahın üstün gedərək onu süləh məcbur etdi (70, 37).

A.Bakıxanovun fikrincə “Tuman mülkü ya hədəqə ya da Qaytaq ölkəsidir.” (71,86) Bəlkə dastandakı “xanlıq geri Qayıya dö” ifadəsi bu hadisələrlə bağlıdır. Çin mənbələrində b.e. III yüzilliklərdə hunların qüdrətli sərkərdəsinin Tuman adlandığı haqqda məlumat verir. Özbəklərdə Tuman, Tuman-Minq, Tubay-Tuman tayfa adları indi də mövcuddur.

Bizcə, Tumanın qalasının yerləşdiyi əraziyə aid H.Məmmədovun fikri tam uyğun gəlir. Ətrafdakı digər toponimlər də bunu təsdiqləyir. (Dərbaz kəndin yaxın ərazidə Bac Alan toponimi ehtimal ki, Allarla bağlıdır)

Ulaşlı kəndi. Bu ad bizə “Oğuznamə”dən tanışdır. Dastanın “Salur Qazanın evi yağmalandığı” boyda “İçib-ıçib Ulaş oğlu Salur Qazanın alnına şərabın itisi çıxdı” cümləsində Qazanın həmin ulaş nəslindən olduğu aydınlaşır. Vaxtı ilə Borçalıda Böyük və Kiçik Ulaşlı adlı kəndlər də olmuşdur. Bu ad türklər yaşayan geniş ərazilərdəki paralelliyi ilə də fərqlənir. Türkiyədə, Volqaboyunda, Dağıstanda, Qazaxstanda (vaxtı ilə indiki Ermənistanda da) eyni adlı toponimlərin izləri qalır.

Aydındır ki, dastanda Qazan xan adı şəxsiyyət olmayıb. Onun vəzifəsi “Çəribaşı” olub. Ulaşlı toponimlərinin geniş areallığının bir səbəbi də bununla bağlı ola bilər. Borçalıdakı **Qaratikən, Dəlilər, Sarallar, Oruzman, Qırıxlı, Soğanlıq** və kənd adları “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının adları ilə eyni səsləşir.

Dədə Qorqud dünyası ilə səsləşən müasir toponimlərdən biri də, daha qədim tarixi köklərə bağlı olan Borçalının ağır ellərindən biri - **Kəpənəkçi** kəndinin (Bolnisi) adı ilə bağlıdır. VI əsrə aid Gürcü mənbələrindən Bu kəndin

adı **Bolus-Kəpənki** adı ilə xatırlanır. Hazırda Borçalıda bu adın digər paralelləri olan **Kürüstü-Kəpənki** (Marneuli) **Qarayazı-Kəpənki** (Qardabani) kəndləri var. Vaxtı ilə Dağ-Borçalı adlanan indiki Ermənistanın Axuryan rayonunda **Böyük Kəpənki** (Musaelyan), **Kiçik Kəpənki** (Ovit) kəndləri olmuşdur. Bolus-Kəpənki qədim mənbələrdə xatırlınsa, Borçalıda ən böyük kəndlərdən biridir, digər paralellərin də bu adla bağlılıqları heç bir şübhə doğurmur. Bu kənd tək adı ilə deyil, eyni zamanda türk-Azərbaycanlıya xas olan milli məniyyəti, etnoqrafik xüsusiyyəti, əxlaqi keyfiyyəti, ailə-qohumluq, qonşuluq münasibətləri, valideyn, ağsaqqala, ağbirçiy, böyü-küçü hörmət və ehtiram, qayğı göstərmək, öl tutmaq, kömək, arxa, dayaq olmaq, halallıq, namus-qeyrət, adət-ənənə, məişət mədəniyyəti, saza-söz vürğunluq, hikmətlik, müdriklik, bir sözlə qədim tarixə bağlılığı ilə bu gün də Dədə Qorqud dünyasının canlı şahididir.

Kəpənkiyərin dialekt xüsusiyyəti də həmin dövrlərin eyniyyət təşkil edir. Misal üçün: Kəpənkiyə müraciət formasında “ərrə” (ərrə bu nə danışır?) ifadəsi işlənir. Bu ifadə “Dədə Qorqud”da Mərrə (Mərrə, kafir) şəklində işlənir. Qədim mənbələrdə bu kəndin adı ilə, bir çox müxtəlif adlarla tanınan toponimlər də mövcuddur. **Kəpənki** kəndinin adının mənşəyi haqqında nəyi bilirik?

Doğurdanmı, Kəpənki sözünün mənşəyi “**aksiomlaşmış**” hesab edilən Kəpənki (yapıncı) “çi” peşə bildirən şəkilçi vasitəsi ilə düzülən “yapıncı tikən” mənası bildirib? Vaxtı ilə biz də bu “aksiomu” məqbul hesab etmişdik. Bu “aksiomun” yaranması fikri qorqudşunasların və dilçilərin Qaraca Çobanın “kəpənkini” yandırıb yarasına basmağı “faktı” ilə təsdiqlənmişdi.

Biz araşdırmamızda “şübhəli” görüntülər qarşı daha diqqətli olmağın vacibliyini nəzərə alaraq **Kəpənki** adının “yapıncı tikən, dərzisi” mənələrindən çox-çox uzaqlaşdığının şahidi olduq. Belə ki, ilk baxışda adı Kəpənkinin-dərzinin

geniş areallarda əraziləri, yaylaqları, qışlaqları çoxlu sayda r iyy tl ri olması ağlabatan deyil.

Toponimik araşdırmalarda qədim adlar nəsil, tayfa, tarixi  xiyy t v  ərazidəki yerin adı ilə tanınır. Adi pe  adamının adıyla toponimin **Kəpənəkçi** adlanması bu baxımdan da inandırıcı deyil. Bunlardan başqa Kəpənəkçi adının “aksiomdan” fərqli etimologiyasına aid daha tutarlı dəlillərimiz də var.

Birincisi, “Dastanlar”ın qəhrəmanı Qarac   obandır. Dastanın dilində bütün şəxs adları mənsubiyyətinə görə tanınır. Qarac   oban v  dastanın digər qəhrəmanı Qonur Sarı  oban adlarında Qarac  v  Qonur Sarı s z li nəsil, tayfa adı bildirir.  oban şəxs adları bizim dövrümüzə s sl  n “ oban” mənasında deyil. Dastanda Qarac   obana Qazan xan vəzifə, tit l verdiyi də nəzərdən qaçmamalıdır. Göründüyü kimi, Qarac   obanın müasir çobanla onun k p n yinin də yapıncı ilə eyniləşdirilməsi “aksiom” yaradıb.

Qeyd etdik ki, tarixən Kəpənəkçi tayfasının geniş əraziləri olmuşdur. Əlimizdə olan 1728-ci ilin vergi “D ft rind ” Kəpənəkçi tayfasının aşağıdakı qışlaq yurdlarının adları çəkilir: **M h m d qışlağı,  shaqlı qışlağı,  lxı  Yusif qışlağı, K txudalı qışlağı, Hacı Saleh qışlağı, C  r qışlağı,   b lqasim qışlağı,  atal Vəli qışlağı, Hacıo lu qışlağı, D v r qışlağı v  Qaraöküz qışlağı.** Adı çəkilən 11 qışlağın hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiqat mövzusu ola bilər.

Bizim m tl bimiz  uyğun g  n, eyni zamanda “Dədə Qorqud”dakı onuncu boyda xatırlanan ** irak z** toponimi ilə s sl  n **Qaraöküz** qışlağı daha çox diqqətimizi cəlb etdi.

Qaraöküz qışlağı toponimi dastandakı Şiraküz adıyla eyni səslənir. Biz bu toponimin təhlilində h m Kəpənəkçi, h m də uzun illər mübahisə mövzusu olan ** irak z** toponimin  aydınlıq g tiril c yinin şahidi olacayı . “D ft r”də Qaraöküz qışlağında yaşamış   xs rd n Xəlil Qaraöküz oğlu v  Abdulla  k z oğlu adları uzun illər m mmalı

görüntülərin açılmasında “açar”a çevrildi. Göründüyü kimi, Qaraöküz və Öküz şəxs adları ləqəb deyil. Türklərdə adqoyma ənənəsinə uyğun, əvvəlki nəsil adları ilə bağlıdır. Adı çəkilən qışlağın sahibi Qaraöküz kimdir? Onun bu adı daşması təsadüfdür mü?

Araşdırmalardan aydın olur ki, Oğuzlarda öküz adının mifik anlamı da olmuşdur. “Oğuz oğlunun Xızır payı” fəsanini yada salsaq bunu aydın görürük. Digər bir mifik görüşdə Boz öküz ağacdən törəmiş ilk adamlara can verir. İlk adamın adını Oğuz qoyur. Bu mifə görə də Öküz oğuzların əcdadı hesab olunur. Digər bir mifdə də, yer qızıl Öküzün belində durur və s. Deməli miflərdə öküz əsasən boz və qızıl (qırmızı) rəngində olub.

Qədim türk dilləri lüğətində öküz sözünün kəllə, çay mənalari göstərilir. Professor Vaqif Aslanov yazır ki, müasir dilimizdə “arx” və “çay” sözləri iki-üç min il əvvəl öküz sözü ilə ifadə olunmuşdur. (73, 290)

Deməli, Öküz sözünün su kultu da aydınlaşır. Linqvistik araşdırmada Öküz adının Okus-Oğuz mənası aydınlaşır. Biz bir qədim əvvəl, “us” komponentinin su anlayışını qeyd etmişik. Araşdırmada bu sözün izi bizi daha qədim dövrlərə aparır. “QTL” də və Mahmud Kaşğarlıda bu söz buğa mənasında izah edilir (74, 383). Buğa adı dastanın qəhrəmanı Buğa ilə həm də X əsrə Buğa adlı şəxslərdə adıyla eyni səsləşir. Dastandakı təsvirdə Buğaca ad verilməsi şəhərində aydın olur ki, buğanı öldürdüyünü görə oğuz bəyləri yığıb dedilər ki, Dəddə Qorqud gəlsin bu oğlana babasından bəylik istəsin, taxt alıb versin. Dəddə Qorqud gəlib belə söyləmişdi:

Hey Dirsən xan:

Oğluna bəylik vergil,

Taxt vergil ərdəmlidir.

Ağayıldan tümən qoyun vergil bu oğlana.

Çiyini quşlu cübbə don vergil bu oğlana

Geyər olsun hünərli dir. (75, 22-23)

Bu s^hn^d toponimin mⁿş^yi il^l yanaşı oğuzların o dövr^lrd^{ki} seçkili dövl^t quruluşu, v^zif^l bölgüsü d^l ^lksini tapır. Oğuz b^lyl^{ri} seçir, onların seçimini ali ş^xs-D^d Qorqud t^sdiql^yir. Buradan aydın olur ki, Buğac adı adi ad deyil, t^kc^l buğanı öldürdüyün^l gör^l d^l veril^myib. Buğac adının titul, v^zif^l, rüt^b bildirdiyi “çiyni quşlu cübb^lli don” veril^msi il^l aydınlaşır. Bu libas o dövr üçün yüks^k rüt^b (b^llk^l indiki general) daşıyanlara verilirmiş. Qazan xanın ç^lrubası olması da m^llumdur. Bel^l olan halda Buğac adının mühafiz^lçi mⁿası aydınlaşır. Bu ^llaq^ll^r Buğac-adının daha q^ldim sinonimii Öküz adına uyğun g^llir. Bu fikrimizi dastandakı Şiraküz toponimi d^l t^sdiql^yir.

“D^d Qorqud”dakı Şiraküz-Qaraöküzdürmü?

Bizc^l uzun ill^r qorqudsunaslıqda mübahis^yl^l çevrilⁿ Şiraküz toponiminin açarı Qaraöküz toponiminin adındaymış. Bu r^y toponim^lrin adındakı zahiri oxşarlıqla bağlı yaranmış. Doğrudur, h^r iki toponimin adında fonetik oxşarlıq da var. Artıq oxucuya da Qaraöküz toponiminin mⁿş^yi m^llumdur. B^ls, Şiraküz toponimi nec^l “aksiomlaşib?” Bu sualın cavabı il^l tanış olaq. Professor R^hil^l M^hrr^lmoşa bir çox t^ldqiqlatlar istinadⁿ h^lmin toponimin “müq^ldd^s yer” mⁿasında olduğunu qeyd ed^{rk}ⁿ yazmışdır. “Bu toponim haqqında S.^l lizadⁿnin d^l fikrini qeyd etm^k yerin^l düş^lr. O, yazır: (S.^l lizadⁿ-X.^l) “Şiraküz onuncu boyda işlⁿmişdir, mühüm etnotoponim^lrdⁿ biridir. V.Bartold “Şereküz”, O.Kökyay v^l E.Rossi “Şürük”, M.Erkin “Şiroq^lvⁿ”, H.Arash “Ş^lrük”, Ş.C^lmşidov “Ş^lrur” oxumuşlar. Ermⁿistandakı Şir^k, (Şirak) yaylası il^l bağlıdır. Bir yer adı kimi protobulqarlarla bir vaxtda Zaqafqaziyaya g^llib yer^lşmiş şirakların adından yaranmışdır. Ola bilsin ki, Şiraklar öz^lri d^l protobulqar (protooğuz) soyundan imiş^lr-sözün t^lrkibind^{ki} “oğuz” v^l ya kuz/quz komponenti bel^l bir ehtimal üçün öz^ll ola bil^lr”. Hörm^ltli R^hil^l xanım bu sitatı Kitabı D^d

Qorqud, Bakı 1988, s. 264-dənin götürdüyünü göstərir (76, 104).

Bəli, oxucu da gördü ki, “qorqudşunas avtoritetlər” qədim türk toponimini necə “aksiomlaşdırıblar”. Bu yanlış fikirdə “Zaqafqaziyyəyə gəlmiş yerləşmiş şirakların adından yaranmışdır” ifadəsini bəzən qonşularımız da “təşdiqləyib” və Şirak adını “özününküləşdiriblər”. Bu “aksiomlarla” bağlı siyahını artırmağa başladıq. Bunun nə faydası... Bu söylənilən fikirlərdən görülməli türkoloq V.Bartoldun “Şeröküz” açıqlaması bizim fikirlə üst-üstə düşür. Şeröküz adındakı “öküz” sözü məlumdur. Bəs, görəsən köməkli türkoloq “Şer” sözünü hansı mənada işlətməlidir?

Araşdırmamızda “Şer” sözünün iki mənası müəyyənləşir. 1-ci ola bilsin ki, bu sözü V.Bartold rus dilindəki seriy-boz mənasında, 2-ci isə türk sözü olan şir sözünün Şer variantında işlətməlidir. Dilimizdə “Şir” sözünün qara, qaranlıq mənası “Şir vaxtı, şir qarışdı” ifadələrində çox aydınca başa düşülür. Boz Öküz də daha dəqiq desək, Qaraöküz adı birbaşa bizim araşdırmamızın məntiqi nəticəsidir. Dastandakı Şiraküz dağı, Şiraküz düzü toponimlərinin Şirak, sirak sözləri ilə heç bir əlaqəsi olmayıb.

Qəti əminliklə deyə bilərik ki, Dastandakı **Şiraküz** toponimi mənasına görə də coğrafi xəritəsinə görə də **Qaraöküz** toponiminin yaylaqdakı paralelidir. Dastanın həmin X boyun-dakı Ulaşlı, Tumanın qalası, Donuz damı həbsxanası eyni ilə müasir toponimlərin yerləşdiyi ərazilər tam uyğundur. Kəpənəkinin qışlaqları qədrə yaylaqları olub. Dastandakı Şiraküz adı da həmin yaylaq yurdunun adıdır. Bu da “Dədə Qorqud”dakı hadisələrin coğrafi xəritəsində Borçalının ünvanını təşdiqləyir. Böyük və Kiçik Kəpənəkçi kəndləri də həmin əraziyə uyğun gəlir. (Ermənistandakı)

Kəpənəkçi adının mənşəyi də aydınlaşır. Biri-birinə bağlı olan **Qaratikan** (Bolnisi) kəndinin adına da diqqət edək. Bu ad dastanın qəhrəmanı Qaratikan Məliklə sıslanmışdır.

“Dıftır”dı Dımirçihasanlı nahiyəsində **Qaratikanlı_adlı yerdə Kəpənəki tayfasının Qaraçılar** camaatı tononiminin adı çəkilir. Vergi verənlərin siyahısında Xızır Qulu oğlu, Sarımbi Aydoğdu oğlu, Əhmədçavuş İbrahim oğlu, Quşçu Əli İsrafil oğlu və s. adlar çəkilir.

Sual olunur adı çəkilən Qaraçı camaatı kimdir? Bunlar türk-Azərbaycanlıdır mı, yoxsa, bizim bildiyimiz dilənci etnik qrupdur mu?

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, Dımirçi nahiyəsində qaraçı adı ilə bağlı **Qaraçıbaşı** qışlağında Yüzbaşı camaatı, Qaraçıbaşı qışlağında Telli məhəlləsi, Qazax nahiyəsində Qaraçılar adlı toponimlərin də adları çəkilir.

Milli musiqimizdə saz havalarından biri də “Qaraçı” adlanır. Yad sözlərin milli musiqimizdə özünə yer tapması ağlasığmazdır. Bu musiqi alətinə “Yurt yeri” saz havasından da aydın olur ki, yer-yurd adları sazı da “dillə gətiribmiş”. Qonşu toponimlərin adlarından da görünür ki, “Qaraçı” sözü qədim titul, rütbə bildirmiş, uzun bir dövrdən sonra həmin sözü “yüzbaşı” ilə əvəz etmişdir. Qaraçıbaşı titulu qədim olduğundan Qaraçıbaşı qışlağı, həmin qışlaqda yaşayanlar həmin vəzifəni icra edənin (Yüzbaşının) adı ilə tanınmışlar. Fikrimizi əsaslandırmaqdan ötrü bu sözün qədim türk qaynaqlarında izlərini axtardıq.

Mənbələrin şahidliyi ilə məlum oldu ki, Tümen vilayətindəki Karaçino şəhərinin adı qədim türk dilində titul bildirən “qaravulçu”, “mühafizəçi”, “sadiq xidmətçi” anlayışlı **qaraçı** sözü ilə bağlıdır (77, 55). Digər bir mənbənin şahidliyi ilə də aydınlaşır ki, “qaraçı” sözü “Orda xanlıqları dövründə yüksək məmur vəzifəsi idi. Tarixdə Sibir xanı Kuçumun Karaçibəyi (naziri) Karaça Kadir ilə bəy (1587-ci ildə öldürülmüşdü) işğalçı Ermaka qarşı vuruşan sərkərdələrdən biri idi” (78, 8). Krım tatarlarında da Karaçı bəyi-titul, rütbə bildirmişdir (79, 197).

Biz Qaraöküz qışlağı və Qaratikan toponimlərindənin aydınca gördük ki, hər iki toponim kəpənəkçilərə məxsus olub,

titul, vıfıf, rıtbıf bildirib. Mıtlıbdın uzaqlaşmadan qayıdaq söhbıf timizin lap ıvıf linıf, intizarla gözlıdiyimiz **Kıpnıkfı** adının mınfıyınıf. Yıqın oxucunu inandırma bildik ki, bu adın ızmıtınıf, boyuna-buxununa adı bir dırzi “yapıncı yapa bilmızdi”.

Qayıdaq söhbıf timizin ıvıf linıf. Qaracaıuı Çobanla bağıf “aksioma”. Aydın oldu ki, Sibir xanlığında sırkırdınin adı Karaıa Kadir ı lı bıy olub. Qaraıuı dağı adı (Qarabağıda) ılı bağıf ılaıfındırılın (Ş.Cmısidov) Qaraıuı Çoban adı da “qaraıı” sözündındir.

Buradan bir daha aydınlaşır ki, Qaraıuk, Qaraca Çoban adlı şıxsıf biz “çobanlıq” etdirmışik. Bu öz yerindıf, bizi maraqlandıran budur ki, Qaraca Çobanın yandırdığı, yarasına basdığı “Kıpnıkfı” hıqıqıtın dıf yapıncımı imişı? (Qaraıuı çobanın “qaraıı” vıfıf sıf olduğı dıqqıtdın qaıamalıdır)

Biz O.Süleymenovun tövsiyyısınıf qulaıa asıb, ın xırda detallarla da hıssaslıqla yanaıdıq. Vıf gözlırimizıf inanmadıq. Kıpnıkfı-yapıncı bildiyimiz sözüf tamam bambaııqa geyim olduğunu gördük. Bu nıf imişı? Bu sualıf cavabına siz dıf qoıulun, ıf zıfıf oxucu!

Dastanın Qanlı Qoca oğıf Qanturalı boyunda oxuyuruı (sıh.101) “Qanturalı **bir kıpnıkfı qolbağına doladı**”.

1. Demıli Qanturalının iki kıpnıkfıf varmıı. İki kıpnıkfı (yapıncı) geyinmıkf mıntıqıf uyğun deyil.

2. “Kıpnıkfı”-yapıncı qolbağına dolana bilırdimi? Bu da mıntıqıf uyğun deyil.

3. “Qanturalı bir kıpnıkfıf qolbağına doladı, ..aslanın alnıf gözlıdib bir yumruı elıf urdu kim, yumruı çınısınıf toxundu, ovatdı (s.101). buradan bir daha aydın olur ki, kıpnıkfı qolbağına ona görıf dolanıf ki, aslanın başını ağırtısın. Yumıaq yundan hazırlanmıı yapıncımı sılah kimi ıılıtmıkf dıf mıntıqısızlıkdır. Burada kıpnıkfıf möhkım dımir, metal alıtıf bıfızır bir şey olduğı aydınlaşır. Bizim

fikrimizcə burada kəpənək qotazlı paqon, hərbiçilərin çiyinlərinə taxdığı metaldan rütbə bildirən əşyadır.

Yəqin ki, Buğaca verilən “çiyini quşlu cübbə don” yadınızdan çıxmayıb. Çiyindəki “quşlu cübbə” metaldan hazırlanıbmış. Əgər, belə demək mümkündürsə, Qaraca Çoban da “kəpənəyini yandırıb yarasına basdı” ifadəsində Paqonunun qotazlarını yandırılmış. Qotazlı paqonlar türk xalqlarında tarixən olmuşdur. Məntiqi nəticə kimi deyil, bilərənkə ki, kəpənək yüksək rütbəli paqon, kəpənəkçi də həmin paqonu daşıyan məmur deməkdir. Müasir Bolnisdəki Kəpənəkçi kəndi bütün kəpənəkçi tayfalarının idarəedici mərkəzi olub. Yüksək rütbəli məmurlar bu kənddə məskunlaşıblar.

Hazırda Kəpənəkçi kəndinə bitişik Ağalıq kənd adı da həmin idarəçilik rejimi ilə bağlıdır. **Kəpənəkçi adı** ilə yozumuzu yekunlaşdırdıq.

Qeyd edək ki, bu cür “aksiomlar”dan biri də regionun ən qədim dövrləri ilə əslən **Sadaxlı** (Marneuli) toponimidir. Bu kəndin mənsəyini “Dədə Qorqud”dakı “sadaq” sözü ilə bağlı “dərizi” bənzər peşə oxqabı düzəldənlə bağlı izah edilə bilər. Fikir verin, Borçalının “tarix xəzinəsi” hesab edilən Kəpənəkçi və Sadaxlı kəndlərinin mənsəyi adı bir sözlə bağlanır. Adətən qədim toponimlərin demək olar ki, əksəriyyəti etnonimlərlə bağlı yaranmışdır. Sadaxlı toponimi də etnonimlə bağlı yaranan addır. Dədə Qorqud dünyası ilə əslən həmin ərəzidə bir neçə toponim də mövcuddur.

Sadaxlı-Sadaklı-Sadaqlı adının mənsəyi haqqında nə demək olar? Tarixi mənbələrin şahidliyindən aydın olur ki, bu ad geniş areallığı ilə Qafqazın qədim toponimlərindən biri olub. Borçalı ilə yanaşı Qazax-Ağstafa, İrəvan bölgəsində də eyniadlı toponimlər qədim dövrlərdə mövcud imiş. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, “Alban tarixi” əsərində Sode adlı tayfanın adı çəkilir. “II əsr müllifi Klavdi Ptolemey bu tayfanın yaşadığı ərəzini Sodukena adlandırır. “Alban tarixi”ndə isə Sodeik adlı mahalın adı qeyd olunur.

Tdqiqatlara gör bu tayfa Qazax-Ağstafa-Borçalı bölgəsində yaşayırdı. Həqiqətin də, XIV əsrdə Şəmkir şəhərinin 3 fərsəxliyində Yurd-Sadakban adlı yer qeyd olunur. 1727-ci il arxiv mənbəyində isə Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddində Sadak mahalının adı çəkilir”. (80, 32)

Bir qədr vətən “Dədə Qorqud”dakı Şiraküz toponiminin necə oxunulduğunun şahidi olmuşduq. Mənbə müəlliflərinin qədim türk sözlərini başa düşdükləri variantlarda işlədikləri də məlumdur. Mənbədə adı çəkilən Sode tayfasının Sadak tayfa adı olması heç bir şübhə doğurmur. Türk dillərindəki etnonimlərin sonunda “ak” komponentinin nəsil, tayfa adı bildirdiyi məlumdur. Məs: Kıpçak, Kasak (Qazax), Kaymak və s. Tarixi Sadak mahal adı da Sadak tayfa adı ilə bağlıdır. Həmin nəsilənin olanların yaşadığı Ərazi Sadaxlı adlanması da qanunauyğundur.

“Araşdırmadan” aydın olur ki, **Sadaxlı** kəndinin adı Sadak tayfa adı ilə bağlıdır. Kasak adı Qazax variantına uyğunlaşdığı kimi Sadak da Sadax-Sadaklı-Sadaxlı kimi təffüz edilib. Dədə Qorqud dastanlarının dilində “Ox qabı” mənasında tirkeş sözü işlənir.

Oğul atanın yetiridir.

İki gözünün biridir.

Dövlətli oğul qopsa,

ocağının gözüdür (tirkeşində tiridir).

“KDQ” un 1978-ci il nəşrindəki 15 səhifədə həmin mötərizədə yazılan “tirkeşində tiridir” ifadəsinin izahında “ox qabında oxudur” mənası şərh edilib.

Dastanda Sadaq sözü işlənir. Sadak tayfa adı ilə Sadaq sözünü eyniləşdirmək də düzgün deyil. Qədim dilimizdə “q” və “k” səsləri söz sonunda eyni mənalı bildirməyib. “Sadaq” sözü də dastanda işlənir:

Ağca tozlu qatı yayım zarı-zarı inlər

Sadaqda oxum kişin dölər

Yanımda yigitlərim savaş dilər. (s.131)

Həmin nümunədə “Sadaq” sözü “tirkeş” sözündən fərqli mənada anlaşılır. “Dədə Qorqud”da silah bildirən “ox”un bir neçə növünün adı çəkilir. Məsələn: Qarğıdıllı qayım ox, Ağyelikli ötkün ox, üç yelkli qayım ox adı çəkilir. “Üç yelkli qayım ox oğuzlara məxsus silah növü kimi (bir çox mənbələrdə “dəmirclu oxlar”) qeyd edilir.

Oğuzlara məxsus Sadak mahalının adından da məlumdur ki, “sadak” ox qabı yox, etnonimdir. Şübhəsiz ki, “kəpənək” adı kimi “sadaq” adı da qorqudşunasların diqqətində yayınmışdır. Bizim fikrimizcə Sadak etnonimi “ox”la bağlı olsa da Sadaqlı toponimii “ox qabı tikən” mənası ilə bağlı deyil. Oğuz qəbilələrinin tarixən özünəməxsus silahları olduğu da məlumdur.

İllər keçdikcə “üç yelkli ox” təkmilləşərək altı yelkli ox “Şeşpər” adlanıb. Bu silah növü (Şeşpər) xüsusi nəsilərin məxsus olub (“Koroğlu”da Giziroğlu Mustafa bəy məxsusdur). Bolnisi rayonunun Seneb kəndində hazırda nəsilin birinin adı Şeşbəroğullarıdır. Şeşbəroğlu Alı adlı tanınmış şəxs son illərdə kənddə yaşayırdı.

“Dədə Qorqud”la eyni səsləşən müasir toponimlər sırasında Bolnisi rayonunun Aşağı Gülöyür kəndi ərazisindəki **Donuz damı** və Qardabani rayonundakı Qaracalar kəndi ərazisindəki **Donuzçu** toponimlərini də göstərmək olar. Donuz damı toponiminin mənşəyi ilə bağlı bir qədər əvvəl məlumat vermişik. Xatırladıq ki, donuz damı ifadəsi “Dədə Qorqud”da bir neçə dəfə xatırlanır.

“Mənçiləyin qarasundan ağ ılların

Bağladıban donuz damında yatırmı olur?” (s.140)

Yaxud, 148-ci səhifədə “gətirdilər donuz damına həbs saldılar”.

Bu misallardan aydın olur ki, “donuz damı” həbsxana mənasında işlənir. Bəs niyə həbsxana donuz damı adlanır? Biz yuxarıda “Donuz damı” toponimini, “donuzdux” sözünün su anlayışını qeyd etmişdik. Dastandakı “donuz damının”

həbsxana anlayışı bildirdiyi də tam aydındır. Unutmayaq ki, canlı xalq dilində “həbsxana” sözünün sinonimii “donuz damı”, “donuzluq” sözləri ilə yanaşı, daha ağır cəzalandırılanlara “sulu padvala salınıb” ifadəsi işlənmişdir. Dastanda “donuz damı”na ən ağır cəzaya məhkum edilənlər həbs edilir. Aşağı Gülöyür kəndi ilə qonşu Bavayşılar kəndi arasındakı dağda qədim tikili, Qala və bu adla da bağlı Qalanın dərsi toponimi var (Uşaqılıqda həmin qalanın ətrafında oynayırdıq). Buradan bir daha aydın olur ki, Donuz damı toponimi həbsxana (Sulu həbsxana, müasir deyimdə sulu padval) mənasını bildirib. Sonralar bu məqsədlə qonşuluqdakı Qala adlı yerdə qala tikilib. Qaracalar kəndi ərazisindəki Donuzçu toponimi ya “suçu” (cuvar) ya da “donuzçu” adlanan həbsxana işçisi mənası ilə bağlı olub.

Uşaqılıq illərində eşitdiyim, aşıqların danışdığı, oxuduğu, məzəli əhvalatlardan biri “A kolxoz sədri” satirik şeri yaxşı yadımdadı. Bu mahnını dön-dön oxudardılar.

Motal pendiri, camış qaymağı.

Bassan, a kolxoz sədri

Samanlıqda eşək ölüb.

Soysan, a kolxoz sədri

İndi işin şuluq oldu

Donuz damında yatsan, a kolxoz sədri vəs.

Yeri gəlmişkən, haşiyə xarakterli olsa da müqayisə məqsədi ilə bir məsələni də xatırlamaq yerinə düşər. Tiflisdəki (məhz, Tiflisdəki) “Aşıq Qərib” dastanında da adı çəkilən Şeyx Sənan dağ adı və bu adın “sahibi” şeyx Sənan haqqında qəribəli uydurmadakı “İfsanədə” Şeyx Sənanın xristian qızına vurulması, şeyxliyi atıb “donuzçuluq” etməsi süjetindəki “donuzçuluq” sözü araşdırmadakı “donuz” sözü ilə eyni mənada işlənilmiş. Bəlkə də Şeyxin “otardığı donuz” bizim araşdırmadakı “donuz”lardı? Hər halda biz süjetlərdəki fərqləri araşdırmırıq. Linqvistik təhlildə sözlərin

mənasi fikrimizə uyğun gəlir. Donuzçu toponiminin yerləşdiyi Qaracalar kəndi də Tiflisə bitişikdir. Bizim fikrimizcə, mütləq Şeyx Sənanın “donuzçuluq” ilə Donuzçu toponimi arasında qırılmaz mənəlaqlığı var.

Biz milli varlığımıza bütün sahələrdə edilən qərəzlər, qondurma-uydurmalar haqqında məlumatların mənasını çox gözəl bilirik. “Qondarmaçılar” folklorumuza da istədikləri donu geyindiriblər.

Bir başa mətləbimizlə bağlı olduğuna görə “Molla Nəsrəddinin qoyut əhvalatı” itifəsinə də diqqət edək. “Guya bərk yel əsirmiş. Mollanın qoyutunu sovurur. Molladan soruşandakı nə yeyirsən? Cavab verir ki, yel belə əsə heç nə?” Bu itifə də türk xalqlarının qədim inancı təhrif edilmiş variantda çap edilib. Yadıңызdadırsa, “Xıdırınvi ocağı” toponimində Xıdırınvinin atributları olan yel və qoyutla bağlı danışmışdıq. “Molla Nəsrəddin” itifəsinə də “təhrifsiz” variantda həmin mənəla var. “Yel əsmirsə, taxıl sovurulmur, yel əsmirsə, Xıdırınvi gəlmir, qoyut vətəninə də molla heç nə yeyir”.

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Məqsədimiz toponimlərin izahında qədim türk mənbələrinin özündəki mənalardan çıxış etməyin həmiyyətini vurğulamaqdır. Folkloradakı adların çəhlimindəki izlər düşündə qarşımızda “quldursuz”, “tələsiz”, “pusqusuz”, “məkrsiz”, “daşlı-kəsəkli”, “çətin keçilən”, “dolanbac yollar” vətəninə, hamar təhlükəsiz kəsə yollara bizi mənzil başına daha tez çatdırır.

Bizə elə gəlir ki, bu bölümdə də qədim türk mənbələrinin köməyi və şəhidliyi ilə daha qədim dövrlərlə bağlı bəzi toponimlərin mənsəyini aydınlıq gətirə bildik.

Regionda Dədə Qorqud dünyası ilə səsləşən müasir toponimlər sırasına bir neçə paralelliyi ilə yadda qalan **Tat yatan**, (Bolnisi r-nu Bavayşılar kəndi) **Tat dəyəsi** (Dmanisi r-nu ilə Bolnisi r-nu arasındakı Qulu ölənin kilsənin yaxınlığında) **Tat qırılan** (Tetrtskaro r-nu, Kosalar kəndi ərazisində) toponimləridir.

Toponimlərin adlarındakı “tat” kimdir? Tat bizim bildiyimiz etnik qrupun adıdır? Yoxsa, türk mənşəli xalq adıdır mı? Tat sözü dastanda bir neçə yerdə işlənir. Dastandakı lüğətdə həmin söz tatlır-yabancı adam kimi göstərilmişdir (s.174). Bir daha bu sözə diqqət edin “yabancı adam”. Doğrudanmı, tatlır yabancı adam imiş?

Bu sualların cavabı bir qədər məsuliyyətli olmağı tələb edir. Dastandakı mətnlərdə həmin sözün işləndiyi məqamlara diqqət edək. “Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı” boydan aydın olur ki, Qazanı Tumanın qalasında quyuya salırlar. Qazandan soruşurlar quyuda nə yeyirsən? Cavab verir ki, “- Ölülərinə aş verdiyin vaxt illərindən alıram. Həmin ölülərinizin yorğasına minirəm və kahinlərin yedərim dedi.

Təkrar övrəti aydır (dedi)

- Dinin üçün, Qazan bəy, yeddi yaşında bir qızçıgazım ölmüşdür, kərim eylə ona minmə! dedi.

Qazan aydır: (dedi)

- Ölülərinizdən ondan yorğa yoxdur. Həp ona minirəm-dedi.

Övrət aydır: (dedi)

- Vay, sənin ilindən nə yer üzündə dirimiz və nə yer altında ölümüz qurturulmuş-dedi.

Gəldi təkura aydır: (dedi)

- Kərim eylə! Ol tatarı quyudan çıxar”. (s.144)

Dastandakı şərhdən də aydın olur ki, oğuzların dastandakı baş qəhrəmanı Qazan xanın “dininə and içilir” və onu “tatar” adlandırırlar. Bu oğuzların islamı qəbul etdiyi VII-VIII əsrlərdə təsadüf edir. Qazanın dininə (islam dinininə) and içilir. Buradan aydın olur ki, “tatar” oğuzlara verilən adlardan biridir. Uzun müddət dilçilikdə “tat” termini mübahisələrin mövzusu olmuşdur. Tat sözünün İran mənşəli xalq adı olduğu “aksiomlaşmışdı”. Toponimist alimlərin ilk nümayəndələrindən R.Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş.Sədiyevin izahında “Tat-xalq adıdır. Toponimiyada iştirak edir. Köçəri türk

tayfaları oturaq xalqları tat adlandırır”. (81, s.42) Tatları iki dilli xalq da adlandırıblar. Biz bu mübahisələrin şərhinə vaxt itirmək istəmirik. Tat və tatar sözlərinin region üçün nə qədər əhəmiyyəti də məlumdur. Rus, sovet dövründə Qafqaz türklərinə-Azərbaycanlılara Gürcüstanda “tatəbi” deyiblər. (indi bu adın Azərbaycanlılara deyilməsi dövlət siyasətində qadağan edilib) “Tat” termininin düzgün şərhini yazıçı-alim Altay Məmmədovun araşdırmasında bu cür izah edilir. “Dədə Qorqud”da “tat əri banladıqda” (yəni azan verəndə) ifadəsi vardır. Burası da məlumdur ki, Azərbaycanın çox yerlərində son dövrlərdə qədər İrandan gələn milli mənsubiyyətin fərqi qoyulmadan “tat” deyilən çox idi. Bunun kökü, bəhtər, eramın əvvəllərində İran şahları tərəfindən (Dərbənd keçidini qorumaq üçün) İrandan köçürülmüş tatlarla bağlı idi. “Tat” termini az qala ümumiləşdirici ada çevrilmişdi. “Dədə Qorqud” oğuzları İrandan, Cənubi Azərbaycandan gələn islamı yayanlara, mollalara buna görə “tat” deyirdilər”. (82, 291-292) Qeyd edək ki, Borçalıda “tat” adlandırılan nəsilərin çox Bolnisi şəhərində yaşamış, kəndlərdə də bir-iki ailə tat adlanmışdır. Məs: “Tatlar”, “tat uşağı”, “tat öyü”, “tat oğulları”, “tatlar məhləsi” və s. adla indi də mövcuddur.

Bizcə “tat”ın kimliyi haqqında əlavə şərhlər heç bir ehtiyac yoxdur. Dədə Qorqud dünyası ilə əslən “tat” sözünün şəhərli mənası xalq arasında da işlənir. At yəhərləyən bilməyənə “ə, tatsanmı?”, “tat kimi hərəkət edirsən” və s. ifadələr işlənir. Qeyd edək ki, araşdırdığımız müasir toponimlərin siyahısında Dədə Qorqud dünyası ilə əslənliyi çoxdur. Onların hamısını kiçik bir başlıqda əhatə etmək də mümkün deyil. Ona görə də Dədə Qorqud dünyası ilə əslənliyi müasir toponimlərlə bağlı söhbətimizi yekunlaşdırırıq.

Biz regiondakı müasir toponimlərin Çin mənbələrində “Oğuznam”, “Koroğlu” və “Kitabi Dədə Qorqud” eposlarındakı qədim tarixi köklərlə bağlılığının şahidi olduq. Bu

qədim türk mənbələri sırasında toponimik tədqiqat üçün daha önəmli, türk mənsəpli toponimlərin “Xəzinəsi”, qərzdən, məkrdən uzaq olan Osmanlı qaynağı “Tiflis ilyalının müfəssli dftəri” (Borçalı, Qazax 1728-ci il) xüsusi həmiyyətə malikdir. Həmin mənbədəki yaşı bilinməyən daha qədim yer-yurd, ayrı-ayrı şəxs adlarının hər biri türk dünyasının daha qədim dövrlərinə aid zəngin məlumatları yaşadır.

Müasir toponimlərin qədim izlərini həmin mənbədə də axtarmağı məqsəduyğun hesab edirik.

2.5. “Tiflis ilyalının müfəssli dftəri” ilə səslişən müasir toponimlər

Biz ayrı-ayrı toponimlərin etimoloji təhlili zamanı bu mənbənin “Dftəri”in həmiyyəti və xüsusi rolundan danışmışıq. “Dftəri” 1723-1728-ci illərdə tərtib edildi, oradakı toponimlərin adları daha qədim dövrlərə aid sözləri olduğu kimi əks etdirir. “Dftəri”dəki toponimlərin etimologiyasından öncə onun adı ilə bağlı etimoloji təhlil verməyi də məqsəduyğun hesab edirik.

Şübhəsiz ki, “dftəri”in adındakı Tiflis sözünün etimologiyası oxucuların da marağına səbəb olacaq. Bu ad lap qədim dövr mənbələrində Tiflis, Tifilis, son dövrlərdə (sovet dövründə) Tbilisi kimi yazılmışdır. Yazılışından asılı olmaya-raq indinin özündə də yerli Azərbaycanlıların deyim tərzində bu söz Tifilis kimi tələffüz edilir. Tifilis adı Loru dil forması yaxud da, bu sözün qədim adıdır mı? Yerigəlməşlənin qeyd edək ki, şair Tahir Talıblılı “Loru dili” ifadəsini və Tifilis ilyalının ən böyük nahiyəsi, Loru nahiyəsinin keçmiş adı və onun paytaxtı XIII əsrdə monqollar tərəfindən dağıdılmış Loru şəhərinin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edir (83, 7). İnandırıcı və ağıla batan bu fikirlə razılaşmaq olmur. Çünki regiondakı toponimlərin daha qədim mənalının

açılmasında dialekt, canlı xalq dili ifadələrinin sinonimi kimi “Loru dili” ifadəsi işlənmək qəbahət sayılmaz, əksinə, bu söz indiki şəraitdə tam yerini düşür. Loru dildə “Tifilis” sözünün işlədilməsi “Tiflis” sözünün dialekt forması yox, əsl mənşəyi olan sözdür. Həmin fikrin təsdiqi üçün bir müqayisəni də xatırlayaq. Ədəbi dilimizdə işlənməyən “türk” sözü, Anadolu da və Qazan tatarlarının deyimində “**türük**” kimi təffüz olunur. Həmin söz Qazax və Borçalıda yaşayan azərbaycanlıların deyimində də “Türük” işlənir. Qədim mənbələrdə də “türk” sözü, “turuk”, “turux” variantında yazılmışdır. “Tifilis” sözünün də ərəb əlifbası ilə yazılışı nəticəsində “Tifilis” şəklində yazılması mümkündür. Araşdırmada belə bir məntiqə uyğun sual da yaranır.

Mənbə niyə Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri adlanır? Tarixdə də məlumdur ki, “dəftər” 1723-28-ci illərdə tərtib edilib. Adı da “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” adlanıb. Dəftərin tərtib edildiyi dövrdən (1723-28) səkkiz il sonra-1736-cı ildə Nadir şah Borçalını da Qazax əyalətini də Gürcü çarlığına hədiyyə edib. Maraqlıdır, görəsən Borçalı və Qazax elləri 1736-cı ildə Gürcüstana verilibsə, 1728-ci ildə Osmanlı imperiyası səkkiz il əvvələn “uzaqgörənliyini” ediblər?

Yaxud, Osmanlılar nəşliqmi ediblər? Borçalı və Qazax-Ağstafa ellərinin böyük ərəzilərini qonşu dövlətin paytaxtı Tiflisin adı ilə adlandırıblar?

Tiflisin V əsrdə salındığı və onunla bağlı gürcü rəvayəti də məlumdur. Rəvayətə görə həmin yerdə vaxtı ilə kükürlü su çıxıb. Şəhərin salınmasına səbəb də həmin kükürlü su olub. V əsrin ta rus dövrü də daxil olmaqla şəhərin adı bütün tarixi sənədlərdə Tiflis olub. Sovet dövründə gürcülərin yadına düşüb ki, Tiflisin adı gürcü dilindəki “təbili”-“isti” mənasını bildirib, ona görə də Tiflis-Tbilisi adlanıb (Qədim trk dilində su anlayışı haqqında geniş izahat vermişik).

Biz bir qədim vətən qədim toponimlərin mənşəyinin müəyyənləşməsində xalqımızın mifik görüşlərinin, eposlardakı adların həmiyyətini gördük. “Aşıq Qərrib” dastanı da dil faktı, toponimik məlumat baxımından qədim mənbə hesab edilə bilər. Dastanda Şeyx Sənan dağ adı, mifik Xızır obrazı, Tiflis adları heç də təsadüfi xarakter daşımır (Şeyx Sənanı gürcülər sonra donuzçu edir). Biz Xızırvi ocağı toponimidəki mifik obrazı yada salaq. Burada da həmin obraz Qərribi dardan qurtarır. Qanadlı ağ at müqəddəs yer-Şeyxin uyuduğu Şeyx Sənan dağında dayanır. Atın nalının altından götürülən torpaq Qərribin anasının kor gözünü açır və s. At nalının mifik mənası unudulsa da indinin özündə də qapılara vurulan at nalının bu hadisələrə bağlılığı danılmazdı. Dastandakı Şahsənəm, Şahvədd obrazlarının adları da Tiflisdə şah nəslinin yaşamasını təsdiqləyir. Şərq döbiyyəti tarixində “şeyx” obrazı müqəddəsdır. Şeyx Sənanla Tiflisin əlaqələndirilməsi də təsadüfi deyil, nə ilə bağlıdır. Bunları yada salmaqda məqsədimiz odur ki, Tiflis adı ancaq türk mənşəli sözdür. Ətrafındakı toponimlərin də türk mənşəli olduğu faktı da göstərir ki, başqa bir dilə aid söz olsaydı eposda da xatırlanmaz, uzun illər yaddaşlarda qalmazdı.

Tiflisdəki qədim məhəllə adlarına fikir verək. **“Tatarlar meydanı, Hamamlar məhəlləsi, Narın qala** (şeytanbazar) **Cırdaxan, Seyid abad, Kömrük, Dər, Qəbiristanlıq, Botanika, Qala, Mkeravi, Kürqırağı, Orta çala, Oxeribağı, Krsanisi, Xarpux**” və s. (84, 79). Bu siyahıya Hallavar, Nəftillik, Zabirtala, Orta cala Dıxatın (yeməcxana) meydanını da əlavə edə bilərik.

İstər “Aşıq Qərrib”dəki onomastik vasitələr, istər mənbədəki qədim məhəllə adları, istərsə də ətrafdakı Soğanlıq (“Dədə Qorqud”da Soğan Sarı) Qara yazı və digər toponimlərə nəzər olunan Tiflisin gürcü dilində “isti” mənası ilə bağlılığı inandırıcı görünür. Tiflis sözünün lingvistik təhlili də şübhəmizin əsassız olmadığını təsdiqləyir. Tiflis sözü

(r b lıfbası yazılışında Tiflis) Ti-fil-is tırkılrrındn ibarətdir. Hər üç tırkib qđim türk dillrrınd ayrıca mna bildirn söz kimi qđim toponimlrrđ iştirak edir. Qđim türk toponimlrrınd “ti” komponentinin “iki r qđmi”, “us, üs, is” komponentlərinin “su” vđ đdaha anlayışı da mđlumdur. Sözü tırkibindəki fil sözünün fil, (heyvan) mnasından əlavə başqa mna bildirdiyi Qđim türk dilləri lüğtində əksini tapır. “QTL-də fil” sözünün iki mnası 1. fil (heyvan) 2. fil (apostrofla fi’l) “Xeyrxah iş görmək”, hđm dđ ilan mnası da var (85, 194) “İlan” sözü hđm totem, hđm dđ qđim dilimizdə “böyük çay”, “güclü su” mñalarında hidronimlərin tırkibində iştirak edir. “Us”un bu mñalarla bağlı Kür çayı nñzrdə tutula bilər. Onda Tiflis sözünün “çayın iki hissəyə böldüyü yer, iki dağ arasından axan güclü çay, (bu mna coğrafi əraziyə dđ uyğun gəlir) eyni zamanda iki su, “güclü çay” vđ “kükürdlü bulaq” mñalarına da uyğundur. Ti (iki) fil (güclü çay-kür çayı) İs-(su, kükürdlü bulaq) mñaları Tiflis adlanmışdır.

Türk-azərbaycanlılar tarixn xırda mineral bulaqları “su” adlandırılar. Turşsu, İstisu, Ağsu, Sirab, Turş bulaq vđ s.

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dđftəri” Azərbaycan xalqının formalaşmasında həlledici rolə malik olan bir dövrdə qđlm alınmış tarixi sñnddir. “Dđftərin elmi əhəmiyyəti toponimlə mñhudlaşdır. Bu sñnddə n dđ aydın olur ki, hđmin dövrdə (XVIII əsrin əvvəlləri-1728) Azərbaycanda güclü feodal dövlətçilik sistemi mövcud imiş. “Dđftər”dəki onomastik vahidlərin hər biri ayrı-ayrılıqda xalqımızın daha qđim dövrlərlə bağlı adlarını yaşatmaqla yanaşı, hđmin dövrün iqtisadi inkişafı, sosial-siyasi, milli mđdni-mñviyyəti, əkinçilik, heyvandarlıq, sñntkarlıq, mñşət, mđniyyəti ilə dđ bağlı faktları yaşadır. “Dđftər”dəki toponimlərin adları qđim türk-Azərbaycan toponim yaradıcılığı nñnəsi prinsipinə uyğundur. “Dđftər”də Azərbaycan xalqının etnoqrafik, əkinçilik, maldarlıq, sñntkarlıq mđniyyətinin

müxtəlif sahələrinə aid tarixi hadisələri, coğrafi mənzərəni, ayrı-ayrı tarixi şəxs, nəsil, qəbilə, tayfa adlarını yaşıdan toponimlər və onların müxtəlif ərazilərdə paralel izləri də öz əksini tapır. Həmin dövrü xarakteriz edən akademik Nizami Cəfərov yazır ki, “Azərbaycan Səfəvilər dövləti bir əsrin sonra-XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində öz tarixi tipologiyasını itirir də, Azərbaycan xalqının formalaşmasında, demək olar ki, həlledici rol oynadı. ...Azərbaycan xalqının formalaşması geniş miqyaslı milli intibah hərəkəti ilə müşayiət olunurdu. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan dili-Azərbaycan türkcəsi demokratik təfəkkürün ifadə forması olaraq, yalnız azərbaycanlılar arasında deyil, Azərbaycanda yaşayan digər xalqlar arasında da geniş yayılmış ünsiyyət vasitəsi idi (86, 31). “Dəftər”in yazılması da həmin dövrü təsadüf edir. “Dəftər”dəki ayrı-ayrı antroponim, etnonim, toponim, hidronim, əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı adlar daha qədim dövrlərlə bağlı olsa da, Azərbaycan dilinin qrammatik qanunları əsasında formalaşmışdır. Yeri gəlmişkən bir məsələyə də münasibət bildirmək istəyirik. Hər hansı toponimik ad təhrif olunmadan olduğu kimi yazılmalıdır. Toponimi dəbi dilə uyğun yazanda da, mötərizədə yerli əhalinin deyim tərzini göstərilməlidir. Biz “Dəftər”dəki adların rəb qrafikası ilə yazılmasındanmı, yoxsa da, müəlliflərin düzlişindənmi irəli gələn müəyyən fonetik fərqlərin də şahidi oluruq. “Dəftər”dəki toponimlərin müasir toponimlərlə səsləşməsində qalın və incə saitlərlə, kar və cingiltili sammit səslərin yazılışını nəzər almısaq, deyə bilərik ki, müasir toponimlər “Dəftər”lə eyni səsləşir.

Linqvistik və etimoloji təhlillərdən öncə Borçalı və Qazax əyalətlərindəki eyni mənsəpli paralel toponimlərlə səsləşən müasir toponimlərlə tanış olaq. (mötərizədə yazılan B.Q.Borçalı, Qazax bildirir)

Ağbulaq (B.Q), Armudlu (B.Q), Qarabulaq (B.Q), Qızılhacılı (B.Q), Hasanxocalı (B.Q), Qoşakils (B.Q),

Quşçu (B.Q), **Dəmirçilər** (B.Q), **Şıxlı** (B.Q), **Soyuqbulaq** (B.Q), ** axnazar** (B.Q), **Q m rli** (B)-**K m rli** (Q), **C  rli** (B.Q), **Faxralı** (B.Q), **A kils ** (B.Q), **Nazarlı** (B)-**N z rqaya** (Q), **Qaşqatala** (B)-**Qaşqadaş** (Q), **Qarakilsə** (B.Q), **Kosalı** (B.Q), **Dəllər** (B)-**Dell can** (Q) və s.

Bu siyahıda demək olar ki,  n geniş yayılmış topo-
niml rd n biri “bulaq” komponentli toponiml ridir. Qeyd edək
ki, “bulaq” komponentli toponimlərə demək olar ki, Qafqazda
türklərin ayağı d ydiyi bütün ərazilərdə təsadüf olunur. Bir
daha qeyd edək ki, qədim toponimlərin mənşəyi toponimin
yarandığı faktlarına uyğun t dqi  edilməlidir. Araşdırmadan
aydın olur ki, **Bulak** eyni zamanda qədim türk tayfalarının
birinin adıdır. “Bulaq” komponentli toponimin arealı ilə tanış
olaq. Borçalıda **Aşağı** və **Yuxarı Qarabulaq** (Dmanisi)
Ağbulaq rayonu (Tetrtskaro) **Dəmirbulaq** (Dmanisi) kənd
adları, Az rbycanda **Qazanbulaq**, **Atbulaq**, **Xa bulaq**,
Sarıbulaq, **Soyuqbulaq**, **Qarabulaq** (Füzuli rayonunun
keçmiş adı), Ba kırdıstanda **Karabolak**, Qırğızıstanda **Kara-**
Bulak, **Sarı-Bulak**, Qazaxstanda **Kara-Bulak**, Saratov
vilayətində **Karabulak** rayonu, (Ermənistanda da Qarabulaq,
Ağbulaq k nd ri olmuşdu)  raqda **Kara-Bulak** və s.
oykonimlərin adlarında i tirik edir. Toponimlərin adlarındakı
eyniyy tl  yanaşı yazılı larındakı fərqlərə də diqqət edək.
Kara-Bulak, **Sarı-Bulak** ( rak, Qırğızıstan v  Qazaxstanda).
Bizcə, oykonimlərin yazılı ındaki fərqlər t sad f  hal deyil.

Qafqazda türklərin yaşadığı geniş areallığı ilə fərqlənən
“bulaq” komponentli toponimlərin Orta Asiya t rkl rinin
dilindəki fərqlər də g   r r ki, fonetik oxşarlıqla yanaşı
müəyyən m na fərqləri də var. Geniş arealı toponimlər adətən
Çox zaman etnonimlərlə bağlı yaranır. Ona görə də qədim d vr 
aid “bulaq” komponentli toponimlərin təkcə hidronim anlayışı
olmadığı q na tın  gəldik. Araşdırmalardan aydın oldu ki,
“QTL”-də və Mahmud ka  arlıda qədim türk tayfalarından
birinin adı “Bulak” adlanırmı  (88, 122).

Orta Asiya türklerinin dilindəki **Sarı-Bulak, Kara-Bulak** toponimlərində də həmin tayfa adı çəkilib. Həmin toponimlərin tərkibindəki “qara” və “sarı” sözləri çox güman ki, nə rəng, nə də suyun keyfiyyəti ilə bağlı olmayıb, qıpçqlara xas olan qara-qıpçaq, sarı-qıpçaq, ağ-qıpçaq adlarındakı rəmzi mənalarla bağlıdır. (Sarı sözü Dillər toponimində aydınlaşacaq)

“Döftər”lə eyni səsləşən müasir toponimlərdən **Dillər** (Bolnisi), **Dağ-Dillər** (Dmanisi) kəndlərini və **Dəli dağ, Dəli Qılıç, Dəli Xaç** oronimlərini göstərmək olar. Qeyd edək ki, bu ad Qafqazda geniş arealı toponimlərdə çoxlu paralellər yaratmışdır. Toponimin adı ilk növbədə “Kitabi-Dədə-Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarındakı qəhrəmanların adlarını xatırladır. Bu adı oxşarlıqdımı? Yoxsa, bu adlar arasında əlaqəmi var? Bu sualların cavablarını bir qədər geniş izah etmək zərurəti yaranır. Biz bir qədər əvvəl Kəpənəkçi və Sadaxlı toponimlərinin izahında da gördük ki, qədim toponimlərin adları müasir anlayışlarla əlaqələndirilib yalnız mənalarla bağlı izah edilmişdir. İstər Dillər, istərsə də Dəmirçilər toponimləri haqqında da belə rəylər formalaşmışdır. Bəzi tədqiqatçılar toponimlərin adlarını dastanlardakı Dəli Dondar, Dəli Domrul, Dəmirçioğlu, Dəli Həsən və digər “dəlilər”ə bağlı igid qəhrəman mənaları ilə bağlı olduğunu ehtimal edirlər. Araşdırmalarda bu bağlıqlar varsa da, toponimlərin adlarının həmin şəxslərlə bağlı olmadığı da aydınlaşır. Əksinə məlum olur ki, “Dəli” komponentli adlarda “dəli” sözü etnonimdir. Misal üçün Dəli Dondar-Dəli tayfasından olan Dondar, Dəli Həsən-Dəli tayfasından olan Həsən Dəmirçi oğlu-Dəmirçi nəsil mənaları bildirir. Biz bir qədər əvvəl “Kitabi Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları ilə səsləşən müasir toponimlərin etimologiyasını vermişdik. Bilərdəki həmin siyahıda Dillər və Dəmirçilər toponimlərinin adlarını çəkmişik. Çünki həmin adların mənşəyi dastan qəhrəmanlarının adlarından

daha qədimdir. Məlum məlumatlara görə Dillər və Dəmirçi toponimləri qədim etnonimlərin adlarını bildirmişdir.

Toponomika sahəsində tanınmış tədqiqatlar müəllifi Q.Qeybullayevin dili ilə desək, “gər coğrafi ad etnonimdirsə, onda bu etnotoponimlərsə olunmuş etnonimin hansı etnosa mənsubiyyəti, bu etnosun qısa mənsəyi, onunla əlaqədar etnotoponimlərin yayılma arealı və nəhayət, mümkünsə, bu etnotoponimin yaranma tarixi verilməlidir”. O, konkret olaraq Dəli-tele etnonimi barədə belə yazmışdır. “Hazırda Qaraqalpaqlarda (Qarapapaqlarda-X.) bir tayfanın Təli adlanması da “Təli”- “dəli” etnoniminin eyni mənsəyli olduğunu göstərir... Təli Mərkəzi Asiyanın Şərqi hissəsinin köçəri tayfalarının nə qədər hesab olunur.

IV əsrdə Cənqariyada Səling çayı hövzəsində və Balxaş gölü ətrafında yaşamış telelər vəvvəlci Hun tayfa ittifaqına qatılmışdır. V əsrdə 100 min əlaçıqdan ibarət təli İrtiş keşrək qərb hərəktə etmiş və Aral-Xəzər dənizləri arasında xüsusi dövlət yaratmışlar. 499-96-cı illərdə eftalitlər bu dövlətə son qoymuşdur. Lakin 546-cı ildə türklər onları təbə etmiş və bundan sonra təli 552-ci ildə qərbi türk xaqanlığına qatılmışlar. Xaqanlığın tərkibində telelər qərb hərəktə edərək Şimali Qafqazda məskunlaşmışlar”. (89, s.83-90) A.Qurbanov Azərbaycan ərazisində ki, Dillər toponimlərini (Ağsu, Saatlı, Şəmxor rayonlarında) tele etnoniminin tarixən t-d, e-, e-i fonetik vəzələnmələri nəticəsində yarandığını qeyd edir. (90, 305) (Müştətimizdəki cəhər sözü bəlkə bu adla bağlıdır)

Professor Məddəd Çobanlı və Müşfiq Çobanlının araşdırmasında Borçalıda tele etnonimi Dillər adlı oykonimlərlə yanaşı bəzi kəndlərdə Dəli hmədli, DəliHasanlı, Dəlibaşlar (Hacısə kənd) Dəlibayrmalı (yuxarı Saral), Dəliyənli (Ambarovka), Dillər (Kolagir) nəsil adlarının olduğu da qeyd olunur. (91, 42-43)

Göründüyü kimi tele etnonimi Borçalıda geniş arealı izlərilə yadda qalmışdır. Biz həmin tayfanın mənsəyi

haqqında daha nəyi bilirik? Bu sualın cavabını L.N.Qumilyovun “Qədim türklər” kitabında axtaraq. L.N.Qumilyov da türk tayfalarının mənşəyinin dərindən köklərini fəsan və rəvayətlərdə axtarır. Biz toponimlərin mənşəyinin aydınlaşmasında bu praktikanın müsibət nəticəsinin şahidiyik. Ona görə də fəsanı xatırlamağı məqsəd uyğun hesab edirik. Fəsanı görə “hunşanyuyunun göyləri həsr etdiyi qızı qurddan oğul doğdu: O, **tele** tayfalarının əcdadı oldu. Bu tayfalar Aşina ordası kimi Xalxuya Sarı çayın sahillərindən gəlmişdilər. Gördüyümüz kimi türkütlərin və telelərin eyni bir mifologemləri vardır.” (s.81) Daha sonra L.N.Qumilyov məlumat verir ki, Telelər heyvandarlıqla məşğul idilər. Onlar öz heyvanlarını otarırdılar. ...Telelərin fərqli, Altay dağlarının təkli rində məskunlaşan türkütlər tək cə heyvandarlıqla yox, metallurgiya ilə də məşğul olmuşlar. Dəmirin ilkin emalından tutmuş bütün növ əşyalar istehsal edə bilirdilər. L.N.Qumilyov onu da qeyd edir ki, o dövrlərdə türklər çox məşhur olduğundan türk dilli xalqlar böyük həvəs və fəxrli türk adını qəbul edirdilər.” (92, 81,..)

Q.Qeybullayevin verdiyi məlumata görə telelər 552-ci ildə Şimali Qafqazda məskunlaşmışlar. M.Çobanov VII-X əsrə aid gürcü tarixi mənbələrinə bir çox türk-Azərbaycan toponimləri sırasında Deliqulicani-Dəlioğlucan (Dəliqulucan da ola bilər. X-), Demurçsali-Dəmirçihəsni olduğunu göstərir. (93, 101) Mənbələrdən də məlum olur ki, tele tayfası VI əsrdən etibarən Azərbaycanda və həmin dövrlərdə Azərbaycanda sərhədlərinə daxil olan Borçalıda və Axısqa da məskunlaşmışdır. Bu faktlar həmin ərazilərdəki qədim toponimlərin adları ilə də təsdiqlənir.

Yerigəlməşkin Q.Qeybullayevin və tanınmış türkoloq L.N.Qumilyovun məlumatlarındakı çox incə bir mətləb də aydınlıq gətirir. Q.Qeybullayev Sovet dövrünün ideologiyasının məhsulu olan “qəribə tarix” əsasən telelərin əvvəlcə hun ittifaqına “qatıldığını” 546-cı ildə türklərin onları “təbə” edərkən, qərbi türk xaqanlığına “qatıldığını”

göstərir. Biz burada yenı keçmişimizə qarşı qərəzliyin şahidi oluruq. Bu qərəzli fikirləri məşhur türkoloq L.N.Qumilyov tamam inkar edərək, o dövrlərdə türk dilli tayfaların böyük hıvıslı fəxrlı türk adını qəbul etdikləri fikrini bir qədər əvvəl qeyd etmişik. Bu müqayisələrdən bir daha aydın olur ki, türk ittifaqına daxil olan tayfaların heç biri “zorla”, “işğalla”, “təbə etmək” yox, əksinə böyük fəxrlı, hıvıslı türk adını qəbul etmiş və türk adını şərəflə daşımışlar. Telelər də həminin L.N.Qumilyov tele tayfaları deyir. Deməli telelər bir neçə tayfa birləşməsi olublar. (yadda saxlayın)

Belə bir sual da yaranır ki, türk adını fəxrlı qəbul edən türkdilli xalqlar özlərinə məxsus milli dəyərlərini itirirdimi?

Bu sualın cavabını akademik Nizami Cəfərov belə izah edir. “...Bir-birinin ardınca Azərbaycanca axışan türk tayfaları özləri ilə srələr boyu yaşamış olduqları, yaxud Türkidandan Azərbaycanca qədr keçib gəldikləri yerlərin həyat tərzi, etnoqrafiyasını, az-çox fərqli mədəniyyətlərini, dünya-görüşlərini, həttə toponimiyasını gətirirdilər. Və onlar yeni coğrafi şəraitə nə qədər sürətli uyğunlaşsalar da özlərinə məxsusluqlarını da qoruyub saxlamağa çalışırdılar”. (94, 29-30)

Bu fikrə istinadən Bolnisi rayonunun Bavayşılar (Musopriani) kəndi ərazisindəki **Ojaq Palıd** (Ojaq Ağacı) toponiminin tele dəmirçi (L.N.Qumilyova görə) tayfasının özləri ilə gətirdiyi inancın bariz nümunəsi olduğu danılmaz faktdır. Bu faktlar L.N.Qumilyovun xatırladığı əfsanədəki adlar və telelərin heyvandarlıqla yanaşı dəmirçiliklə də məşğulluğu nəticəsində yaranan digər toponimlərin adları ilə də tam təsdiqini tapır.

L.N.Qumilyovun xatırladığı əfsanəyə yenidən həssaslıqla, daha diqqətli şəkildə müraciət edək. Əfsanədən aydın olur ki, “hun Şanyunyunun göylərə həsr etdiyi qızı qurddan oğul doğdu. O, **tele** tayfasının əcdadı oldu. Bu əfsanədəki telelərin tarixi mənbələrdə bir xalq kimi formalaşması, V əsrdə 100 min əlaçlıqları olduğu, Mərkəzi Asiyanın Şərqi

hissəsinin köçəri (şübhəsiz ki, köçrilik maldarlıqla bağlı fikirdir) tayfalarından bir qədimi olduğu göstərilir. Deməli, onda oğuzların qurdla bağlı totemləri və qurdu Oğuzun əcdadı hesab etməsinin kökləri bir başa tele tayfalarının inancları ilə bağlı imiş (Telelər bir neçə tayfa imiş).

İnanmaq olmur ki, indiyə qədər türkoloqlar bu incəliyi fikir verməmiş, türklərin mifologiyasındakı qurd obrazının tarixini oğuzlarla bağlı anlayış kimi göstərmişlər. Halbuki, qurd kultu oğuzlardan daha qədim dövrlərdə Telelərdə mövcud imiş. Bizcə, bu məsələyə yeni prizmadan yanaşılsa, türkoloji dilbiyyatlarda kök salmış bu “aksioma” da yeni baxış yaranar.

Hətə bu fakt bir yana qalsın. Qurdla bağlı yeni variantlar da “uydurulmuşdur”. Türk mifologiyasındakı qurd obrazı başqa dillərdə də uyğunlaşdırılmış şəkildə “börü”, “boz qurd”, “canavar”la eyniləşdirilmişdi. Bu “aksioma”lar uzun müddət türkoloji dilçilikdə dərin kök, qol-budaq atmışdır. Bunları xatırlatmamaq mümkün deyil. Misal üçün .Abdullayev “Qurd, canavar” mənasında “börü” sözünün “boz”, “boz qurd”, “boz canavar” kimi söz və ifadələrdəki variantına nisbətən daha qədim olduğunu bildirir”. (95, 33)

Tanınmış tarixçi S. İlyarov “Dədim Qorqud” kitabında “Böriağız”, “Şiröküvz” anlayışları məqaləsində həmin toponimlərin mənsəyini şərh edib. Öncə yerigəlməşkin xatırlayaq ki, **Qaraöküz** toponimində Şiröküvz adı artıq sizə tanış olduğundan bu məsələyə toxunmuruq. Böriağız toponimi ilə bağlı S. İlyarov belə qənaətlə gəlir ki, “..Dədim Qorqud”dakı Böriağız toponimi kökcə Qurdağzı (Dəftərdəki-X.) toponimidir. Börü sözünü sonralar qurd və farscadan alınma olan canavar sözləri ilə əvəz etmişdir. (96, 13) Qeyd edək ki, zoonim bildirən “qurd”la, totem anlayışlı qurdu mənasına eyniləşdirməklə, müqayisə etməyin özü yanlış fikirdir. Bir də mifologiyada qurd obrazı varsa, bu nə böri, nə boz qurd, nə də canavar demək deyil. Mifik obraz adıdır.

S. İlyarovun bu fikri ilə razılaşmayan tək biz deyilik. Nizami Cəfərov da etirazını belə izah etmişdir. “*Kitabi-Də Qorqud*”un mifologiyasından danışan araşdırıcılar (məsələn, hörmətli professor Süleyman İlyarlı), adətən, ağına-bozuna baxmadan “kitab”da bir neçə min il əvvəlində olmayan (1) “epik tarix”ini axtarır, göz qabağındakı tarixi isə nədənsə görmək istəmir. Yalnız onu demək kifayətdir ki, “*Kitabi-Də Qorqud*” (daha doğrusu, *Də Qorqud dastanı*) dövründə Oğuzların epik təfəkküründən Boz Qurd obrazı demək olar ki, silinmişdi”. (97, 85-86)

Biz L.N.Qumilyovun göstərdiyi əfsanəyi yenidən müraciət edək. Əfsanədən aydın olur ki, tele tayfaları bir neçə tayfanın birləşməsi olub. Bu tayfalar da Aşina ordası kimi Xalxuya Sarı çayın sahillərindən gəlmişdilər. (Əziz oxucu, həqiqətlik **Aşina ordası** və **Xalxuya** adlarını yadda saxlayın) Yəqin ki, bu əfsanə toponimikada uzun illər mübahisələrə səbəb olmuş “Sarı” sözünün də müəyyən aydınlıq gətirdi.

Biz mənbələrdəki Tele (dəli), dəmirçi və sarı sözləri ilə bağlı tək Bolnisi rayonu ərazisindəki, **Ocaq palıd** toponimi ətrafındakı toponimlərin adlarına diqqət edək. Dəli və Sarallar kəndləri (biri-birinə bitişik) **Dəli Qılıç**, **İki Sarı** (dağ adı), **Sarısu-Sarısuyun dərsisi**, **Sarı yastana**, **Sarı yarpaq** (hamısı Bavayşılar (Musopriani) kəndi) **Sarı kilsə** (Aşağı Gülöyür kəndi) **Sarımməddi** və **Dəmirli** kəndləri (biri-birinə qonşu) və b. Əlavə edək ki, Sarı şəxs adları da Dəli kəndindəki Sarıöyü (sarıevlər) nəsiləri bir-başə tele tayfasının regiondakı canlı şahidləridir. İndinin özündə də onlarınvi olaraq əhali ən çox heyvandarlıqla məşğuldur.

Haşiyə: Kəndimizdə (Bavayşılarda) rəvayət bənzər belə bir əhvalat danışrlar. Guya kəndin ilk sakinləri əvvəlcə qonşu Abdallı kəndinə (Abdallar da hunlardı) yaxın ərazidə məskunlaşmaq istəyiblər. Sonra bir ağsaqqal məsləhət görüb ki, Abdallının yanı əlverişli deyil. Palıd ağacı

yoxdur. Camışları yedirtmək üçün palıd ağacı çox olan ərazidə (indiki Bavayşılar kəndi) m skunlaşışlar.

Magistral yoldan bir az uzaq olduğuna görə indinin özündə də, ilk sakin r qınağa çevrilir. Göründüyü kimi kəndin ilk sakin rinin problemi camışları yedirtmək yox, palıd ağacını müqəddəs bildik ri inam daha çox maraqlandırılmış.

Oykonim rl  yanaşı “dəli” sözü bir çox oronim rd , tarixi şəxs adların da geniş yayılmışdır.

D li dağ oroniminin adı da Qafqazda geniş yayılmış oronim rd n biridir. Oronimin mənşəyi haqqında da geniş etimoloji təhlillər mövcuddur. **D li dağ** oronimi Azərbaycanın müxtəlif regionları ilə yanaşı, Borçalı da eyni adla tanınır. Oronim iki sözün D li və dağ sözlərindən ibarətdir. Etimoloji təhlillərin əksəriyyətində də bu adı dilimizdəki “dəli” sözü, ya da “Koroğlu” dəliləri ilə bağı izah edilir r. Təbiətin şıltaqlığı ilə bağı yağışın yağmağı, küləyin  sm yi və sair hadisələri dağın “d liliyinin tutması” hesab edilir r. Klassik  dbiyyatda, folklorda, aşıq yaradıcılığında, şair rin şer rind  də **D li dağ** totonimi bu m nalarla  laql ndirilir. Araşdırmalardan aydın oldu ki, “dəli” sözü qədim tele tayfasının dilimizə uyğun variantıdır. Dağ sözünün də relyefə bağı, iqlim  bağı anlayışları ilk öncə diqqəti cəlb edir. İlk öncə ona görə deyirik ki, dağ anlayışının daha qədim mənaları ilə bağı məlumat vermişik. Araşdırmalardan alınan n tic  rin məntiqi davamı kimi **D li dağ** toponiminin mənşəyini tele tayfa adı, h m də qədim türklər ilə bağı mifik g r ş rind ki dağ kultu ilə də bağı olduğu q na tind yik. Yadıңызdadırsa, dağ, aran sözlərinin relyef və iqlim zonası mənasından savayı ərazi eyni zamanda etnonim mənası da qədim m nb  rd  xatırlanmışdır. Bu fikirlər  sas n **D li dağ** toponimi daha çox dağa sitayiş edən tele rin yaşadığı ərazi mənasına tam uyğundur. D mir ilik  m şğ l olan tayfaların peşəsi ilə bağı yaranan D mir i, Dəmirçilər, Dəmirli toponim ri kimi dağa inacları da D li

dağ toponimi yaratmışdır. Görünür telelər məxsus hər tayfanın ayrıca damğası da olub. Atların damğalanması, “dağ basmaq”, “dağlamaq” ifadəri gümanı, bu mənalara uyğundur. (Dili ruslarda tele adlanıb)

Ehtimal ki, Kür çayının “dili”liyi də telelrlə bağlı anlayışdır.

Ayorta (Bolnisi) kəndinin adı da telelrlə bağlıdır. Gürcülər bu qədim kəndin adını dəyişib həmin mənyə məzmunca uyğun gələn guya gürcü sözü olan Akaurta adlandırbılar. Aydınır ki, Borçalıda digər kəndlərin adları kimi bu kəndin adı da xalq arasında yeni də Ayorta adlanır. Akaurt adı yalnız rəsmi sənədlərdə işlənir.

Bu adla bağlı bir qədr sonra Azərbaycan elmində uzun illər mübahisələrə səbəb olan bir məsələyə tam aydınlıq gətiriləcəyini nəzər alıb, toponim haqqında bir qədr ətraflı məlumat vermək istəyirik. **Ayorta** kəndi regionun ən qədim kəndlərindən biridir. Kəndin qədimliyini kəndin mərkəzindəki kilsə adlanan qədim abidə ilə də müəyyənləşdirmək olar. Qeyd edək ki, eyni memarlıq üslubunda inşa edilən həmin “kilsələr” ibadətqah üçün nəzərdə tutulmayıb. Həmin “kilsələr” qonşu kəndlərin-Bavayşların, Aşağı Gülöyrün Dillərin Dəmirlinin, Darvazın, Davaxməhlənin (indiki Kazareti qəsəbəsinin) qədim Başkeçid (Dmanisiyə) qədr bir çox ərazilərdə də var. Ayorta kəndi sovetlər dövründə 9 kəndi birləşdirən kənd sovetliyinin mərkəzi olub. Sovetlik də onun adı ilə adlanıb (Mənim atam Əliyev Hüseyn uzun müddət sovetliyin sədri vəzifəsində işləyib) Bölgədə orta məktəb vaxtı ilə tikib Ayortada olub.

Ayorta toponimi linqvistik təhlildə “ay” və “orta” sözlərindən birləşmiş mürəkkəb sözdür. Etimoloji təhlilə görə toponim Ayorda məzmunu bildirir. Dilimizdəki “d-t” əvəzlənməsi nəticəsində toponimin qədim Ayorda variantı Ayorta sözünə uyğunlaşdırılıb. Bu fonetik xüsusiyyət türk dillərində olduğu kimi regionun dialekti üçün də səciyyəvi haldır. Məsələn, regionun dialektində dükan əvəzinə

“tükən”, dik vzin “tik” deyilir. Orda sözü d orta şklin düşüb.

Artıq biz məlumdur ki, qədim hunlar bir çox tayfalarından ibarət imişlər. Və ümumilikdə cədları hesab olunan Göy (sma) tanrısına sitayiş etmişlər. Hunların tərkibindəki tayfaların bəziləri də (Göy türkləri) Aya, Günə, İldırma, Ulduza, göyləri yaxın olduğuna görə dağa və s. sitayiş edirlərmiş.

N.K.Antonovun məlumatına görə “hunlar ildə üç dəfə Ay bayramı qeyd edirdilər. Hunların başçısı səhər günəşə, axşam aya dualar oxuyurmuş. Hərbi səfərlərini Ay bütöv görünəndə başlayır, yarımcıq görünəndə dayandırırılar” (98, 31-32). Biz bir qədər əvvəl (Qaratikan toponimində) **Sarı Nəbi Aydoğdu oğlu** adını çəkmişdik. Qədim dövrləri aid bu şəxs adının özündə də hunlara məxsusluq Sarı və Aydoğdu adlarında aydınca görünür. **Ayorta**-Ayorda sözünün mənəsi də indi tam aydınlığı ilə məlum olur. Toponimin mənəsi Aya sitayiş edələrin ordası-hakimiyyət mərkəzi mənəsi bildirir. Görünür həmin ənnə sovetlər birliyində saxlanılıb. Ayorta sovetliyin mərkəzi olub.

Ayorta toponiminin mənşəyi ilə bağlı gürcü mənbələrində də axtarışımızı davam etdirdik. Toponimin gürcü adı Akaurta sözü də türk mənşəli söz olub. Aka-(aya) urta-orta-orda sözləri eyni ilə türk-Azərbaycan sözüdür. Görünür gürcülər toponimin qədim adını olduğu kimi saxlamış, sadəcə fonetik variantda y-k əvəzlənməsi və o-u əvəzlənməsi nəticəsində Ayorta gürcü Akaurta adlanıb. Bu fonetik əvəzlənmə dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Gürcü sənəmində də bu söz təsadüf etdik. Və həm heyranımız həm də sevincimiz səbəb olan xoş bir təsadüflə rastlaşdıq. Səndem, Y.S.Takayşvilinin uzun illər çox böyük elmi mübahisəyə səbəb olan bun/bon türkləri hunlar imiş. Ayorta toponiminin adı da həmin söz imiş.

Əziz oxucu! Heç təccüblənməyin. Əlimizdə bu faktı sübutlayan tutarlı dəlillərimiz var. Diqqətlə izləsəniz siz də

şahid olacaqsınız ki, Buntürk “kəfi”nin ucu Ayorta toponimi və həmin toponimin adının yaranmasına səbəb olan hunlar imiş.

Hörmətli, türkoloqlar, dilçilər, tarixçilər! Bu sualın cavabına Sizlər də qoşulun. Ayorta buntürk “kəfi”nin ucudurmu?

Azərbaycan elmində buntürklərlə bağlı uzun müddət aktual mübahisələrlə səbəb olan geniş müzakirələr aparılmışdı. Aparılan elmi müzakirələrin əsasında buntürklərin kimliyi diqqəti cəlb etmişdi. Bu geniş elmi mübahisələrlə Y.S.Takayşvilinin məlumatından sonra start verilmişdi. Aydın olmuşdu ki, “gürcü mənbələrində buntürklər haqqında çox dəyərli məlumatlar” saxlanılır. (Həqiqətin də bu fakt danılmazdı) Gürcü slənaməsini gürcü dilindən ruscaya çevirən Y.S.Takayşvili buntürklər terminində bun/bon hissəsinin gürcü sözü olmadığını və buntürkün “nizəli türklər mənası verdiyini yazmışdı”.

Bu məlumatdan sonra da mübahisələr, ittihamlar, doğrulanırsıymı qızıışmışdı. Necə deyirlər, “dəlinin quyuya atdığı daşı” çıxartmağa baş sındırmışdılar.

Biz öncə qeyd edək ki, tariximizə qarşı qərəzli fikirlərin şahidi olsaq da, Y.S.Takayşviliyə qarşı belə böhtan atmaq insafsızlıq olar.

Biz bir qədər vvv hunların Qafqaz ərazisində məskunlaşması tarixi ilə və bu məskunlaşma nəticəsində bir çox toponimlərin mənsəyində hunların tarixi izlərini müəyyənləşdirmişdik.

Buntürklərlə bağlı elmi mübahisələrdə konkret olaraq Azərbaycan elmində yekdillik yaranmışdı? Bu sualın cavabını qısa şəkildə aşağıdakı məqalə ilə müəyyənləşdirmək olar. Həmin məqalə ilə tanış olaq.

Tofiq Hacıyev və Elbrus Əzizovun “Buntürklər kimdir? məqaləsindəki (“Ulduz” jurnalı, 1989, №2) qısa şərhə tanış olaq. “N.Y.Marr buntürk termini ilə əlaqədar bir neçə dəfə (1901, 1902, 1916, 1931-ci illərdə) fikir söyləmiş və

həmin sözü “İsl türk”, “təməz türk” kimi izah etmişdir. L.M.Meliksetbek bu izahata etiraz edərək həmin termini “hüntürk” kimi bərpə etmişdir. “Bun hissəsini türk mənşəli qəbul edən Azərbaycan tədqiqatçıları “buntürkün” türk nəslə, türk soyu” (M.Seyidov) “İsas türklər, özül türklər və ya oğuz türkləri” (E.Əlibəyza) “qəmlə türk” (S.Əliyev) mənşəsində olduğunu göstərmişlər”. Müəlliflərin özləri də “bun” sözünü “QTL”dəki (s.118) “bön” (dolu, yoğun, qalın) mənşəsi ilə bağlı “qalın türk” demək olduğunu söyləmiş və “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Qalın oğuz”a uyğunlaşdırırlar”. mənşənin sonunda tövsiyyə edirlər ki, “Azərbaycan tarixçiləri buntürklərlə əlaqədar qədim gürcü mənbələrinin məlumatını bir fəsan, buntürklərlə Qalın oğuz eli arasındakı uyğunluğu təsadüfi bir fakt saymamalı, xalqın tarixini yazarkən bunları nəzərə almalıdırlar” (99, 89).

Hörmətli oxucu! Bu mənşədəki fikir müəlliflərindən kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu araşdırmırıq. Və bunda maraqlı da deyilik. Məqsədimiz həmin “qalmaqala” qoşulmaq da olmayıb. Sadəcə olaraq, adi xoş bir təsadüfi “Buntürk kəlləsi”nin ucu hesab edirik. Bizim araşdırmamızdakı etimoloji təhlilin də qiymətini özünüz verin.

Araşdırmadan aydın olur ki, Y.S.Takayşvili heç bir qərəzli məqsədlə güdmədən Gürcü sənəmindəki sözü olduğu kimi tərcümə etmiş, “buntürk” sözünün də gürcü sözü olmadığını səmimiyyətlə etiraf edib. Biz **Ayorta** toponiminin mənşəyini axtararkən bun sözü ilə bağlı bir neçə sözə rast gəlirik. “Buntürk” qalmaqalına səbəb olan “bun” sözünün etimoloji təhlilini də ilk öncə gürcü dilində axtarmağı məqsədlə uyğun hesab edirik. Axtarışa “Gürcüçü-Azərbaycanca lüğət”dən başlayaq. Gürcü dilinin izahlı lüğəti əsasında tərtib edilmiş “Gürcüçü-Azərbaycanca lüğət” də (tərtib edilən N.Y.Nəsirov, V.T.Cangidze, S.M.Süleymanov) “bun” sözü ayrıca qeyd olunmayıb. Aşağıdakı

sözlərin tərkibində işlənib. (Gürcü dilində böyük hərf yoxdur)

1. bunaqi-vəhşi heyvanların yuvası, zağa. (Buntürklər bu mənə ilə bağlı “vəhşi türklər”də adlanıb)

2. buneva-təbiət. (bəlkə də səma-X.)

3. bunioba-gecə ilə gündüzün birləşməsi. (100, 59)

Gürcü dilində böyük və kiçik hərfliyin olmadığına görə zahirən əlamət görən bu sözlərdə toponim olan sözlə müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin sözlərdəki mənadan aydın olur ki, zavalı Y.S.Takayşvili düz deyirmiş. “Bun” tərkibli bu sözlər xalis türk sözüdür.

Bu sözlərdən bizim məqsədimizə uyğun gələn 2-ci və 3-cü sözlərin mənasıdır. Biz məzmunə görə müəyyənləşdirdiyimiz toponim anlayışlı 3-cü “**bunioba**” sözünün linqvistik təhlili ilə tanış olaq. Bu söz Y.S.Takayşvilinin təsdiqi ilə də müəyyənləşir ki, gürcü sözü deyil. Elə “qalmaqalın” da mövzusu bu olub. Sözün mənşəyi qalıb bir tərəfdən, ona oxşar sinonimlər axtarılıb. Göründüyü kimi “bunioba” sözü bun və oba sözlərindən, gürcü dilində cəmlilik bildirən “i” şəkilçisindən ibarətdir. “Bunioba” sözü dilimizdə “bunlar obası”, bunların yaşadığı oba mənasına uyğun gəlir. Bunioba sözündəki oba sözü müasir dilimizdə çox asan başa düşülür. Hunlarla bağlı oba sözünü müasir dildəki mənası ilə eyniləşdirmək də yanlış nəticə verir. Və düzgün də deyil. Oba sözünün qədim türk dillərindəki ilkin mənası alaçıq, çadır, dəyər olduğu da danılmaz faktdır. (S.Vurğunun obaları çadır-çadır ifadəsini xatırlayın)

Yəqin ki, hörmətli məqalə müəllifləri də razılaşırlar ki, IV əsrdə hunlarla bağlı bu anlayış “bunioba” XI əsrdə oğuzların dilində işlənen “Dədə Qorqud”dakı ban çadır mənasına uyğundur. “Bun” sözü “bön” sözündən daha çox “ban” sözünə uyğunlaşır. Yəqinizdən çıxmayıbsa, Q.Qeybullayevin teleflərli bağlı tarixi məlumatında teleflərin V əsrdə 100 min alaçıqdan ibarət olmasını qeyd etmişdik. Məntiqi

mənaya görən hunların atributlarından biri də “alacığ”la bağlı anlaşıla bilər. Göldik əsl mətləbi. Oba sözü də məlum olursa, bunioba sözündəki “bun” və Y.S.Takayşvilinin tərcüməsindəki “bun” kimdir? yaxud nədir? Biz kim? nə? sualları ətrafında baş sındırmaq istəmirik. Oxucunu yorma, intizarda qoymaq da istəmirik. Konkret olaraq “bun” kimdir? sualına cavab veririk.

Məqalə müəlliflərinin E. libəyzadə ilə razılaşmadığı soqdi əlifbası ilə yazılan “QTL”dəki “bun” sözündə axtardığımızı tapdıq. Necə deyirlər, “buntürk qalmağalının kəlləfi”nin ucu əlimizə keçdi.

“Qədim türk dili lüğəti”ndə “bun” sözü “əsas”, “özül” mənalı ilə yanaşı ay tanrı, ayın əsas görünən hissəsi mənası bildirir. Məsələn: ay tamri bun s (anı) rusca tərcüməsi “Osnovnoe işçislenie lunı” (102, 124). Bəli beliliklə, bizim fikrimizə görə “Buntürk tilsimi” açıldı.

Yadımdadırsa, **Ayorta** toponiminin etimologiyasında N.K.Antonovun məlumatını xatırlamışdıq. Hunların ildə üç dəfə ay bayramı keçirməsi, ay bütöv görünəndə səfər çıxması, yarımçıq görünəndə səfərlərini dayandırması faktları birbaşa telelərin aya sitayışı ilə bağlı olub. Sadəcə imperiyanın tərkibində bütün tayfalar ümumilikdə imperiyanın adı ilə hun adlanıb. Biz artıq bunun şahidiyik.

Telelərin bu inancı o vaxtdan Qafqazda bir çox xalqlara, xüsusən də gürcülərə təsir etmişdir. VI əsrdə bun sözü hamı tərəfindən başa düşülmüş. Türklərdə olduğu kimi, gürcülərdə də ay tanrısına inam nəticəsində Badri şəxs adı mövcuddur. Azərbaycanlılardakı Bədir adı, gürcülərdə Badri işlənilir.

Gürcü dilində “badri” sözü tam dairə halında ay mənası bildirir. (100, 45) Bu da dilimizdəki “bədirənmiş ay”, “ay bədirənib” ifadələridir. Çox maraqlı bir sual da yaranır. Görəsən nəyə görə bu uzun sürən mübahisələrdə bun/bon sözünün mənsəyi ilə maraqlanmayıblar? Axı, Y.S.Takayşvili

etiraf edir ki, bun/bon sözü gürcü sözü deyil, həm də “nizəli türklər” mənası bildirdiyini qeyd edir. Onun “nizəli türklər” termini də birbaşa teleərlə bağlı anlayışdır. L.N.Qumilyovun teleərlə bağlı məlumatını bir də xatırlayın. Teleərin dəmirçiliklə məşğulluğu, dəmirdən hər cür alət və işya düzəldəkləri, üstəlik də araşdırmamızdakı Dəmirçi toponimlərinin mənsəyini aid məlumatlarımız da sübut edir ki, “nizəli türklər” də telelər imiş (Azərbaycanda dəmir dövrü də onlarla bağlıdır).

Əziz oxucu, yəqin ki, siz də inandınız ki, buntürklər Q.A.Melikişvilinin dediği kimi indiki Gürcüstan ərazisində IV-VI əsrlərdə hegomonluq edən hunların tərkibindəki telefaları imiş (103, 26).

Biz tədqiqatımızı yekunlaşdırmamışıq. Ona görə də nə hörmətli məqalə müəlliflərinə, nə də məqalədə adları çəkilən Azərbaycan elminin öndə gedənlərinə heç bir irad tutmuruq.

Bizim məqsədimiz kimisə günahlandırmaq, kimisə tərifi etmək deyil. Məqalədəki əsas iki məqama yüngül toxunmaq istəyirik. Hörmətli məqalə müəllifləri deyirlər ki, “buntürklərlə Qalın oğuz eli arasındakı uyğunluğu təsadüf bir fakt saymamalı, xalqın tarixini yazarkən bunları nəzərlə almalıdırlar”.

Bizim fikrimizə, buntürklərlə qalın oğuzları eyniləşdirmək ən azı xalqımızın yeddi əsrlik tarixinə kölgə salmaqda. Buntürklə qalın oğuz eli məqalədə deyildiyi kimi, “eyni mənanı ifadə edən sinonim sözlərdir”sə, bu sözlər arasındakı dövr bir növ havadan asılı qalır. Buntürklərin tarixi eramızın əvvəllərində təsadüf edir. Maraqlıdır, “QTL”dəki “bun” sözünün izahında “tanrı”, “ay” mənalı niyə həmiyyətsiz hesab edilib?

Buntürklərin Borçalıda, Axisqada, Qazaxda, Ağbabada, Şəreylədə, Pəmbəkədə və b. izlərini sübutlayan tutarlı toponimik dəlillərimiz var. Ümumiyyətlə, elmi tədqiqatlarda,

xüsusən də toponimiya ilə məşğul olan alimlərin əksəriyyəti (vaxtı ilə mənim özüm də) hamar, rahat yollar axtarır, “avtoritetlərin təyini buraxmır”, onların “aksiom”larının kölgəsində gizlənirlər.

Biz kitabın “giriş”ində də qeyd etmişik ki, “avtoritetlərin” “aksiomlarından” bir qədər uzaqlaşmaq vaxtı gəlib çatıb. Araşdırmamızda da toponimik “nəni” pozaraq regionun tarixi mənzərəsini ön plana çəkdik. Toponimik araşdırmaya da xalqın öz milli dəyərləri əsasında yaranmış onomastik vahidlərdən başlayıb bu günümüzə qədər gəlməyi qərara almışdıq. Araşdırmamızın taleyi bilinməsə də, daxili rahatlıq tapırıq. “Buntürk” tilsiminin açılmasına da xalqımızın inanclarındakı toponimlər bizim də inamımızı artırdı.

İndiyə qədər araşdırdığımız toponimləri əsaslanıb deyirik ki, Buntürklər həqiqətin də elə “özəl türklərdir”. Xalqımızın mifik görüşlərinin özəyi də Buntürklərdən başlayır. Və bir də aydın olur ki, Hun ittifaqına daxil olmamışdan çox-çox əvvəlki dövrlərdə Buntürklərin ayrıca dövləti olmuşdur. Toponimlərin və tarixi mənbələrin köməyi ilə də bu fakt öz təsdiqini tapır. Bizim araşdırmamız hələ yekunlaşmayıb. Buntürklərlə bağlı saysız-hesabsız oronimlərin adlarını da təhlil edib qurtarmamışıq. İndiyə qədərki toponimlərin etimoloji təhlilindəki nəticələri yadınıza salın.

“Buntürk tilsimi”nə düşən bilək “açarlar” mifik görüşlərdən başlandı. Siz də şahidsiniz ki, hələ biz “qurdla” bağlı heç bir toponimə müraciət etməmişik.

Biz araşdırmamızda səbr və ehtiyatla mifik görüşlərdən başlamış müasir dövrümüzə qədər xırda detalları da nəzərdən qaçırmadan izlədik. Və heç bir “avtoritetlərin” də təyindən yapışmadıq. Qədim toponimlərin özünü ikiillə yapışdıq. Və biz elə gəlir ki, “Buntürk tilsimi” Ayorta toponimi ilə açıldı. Bir daha “Buntürklər kimdir” məqaləsinə

müraciət edirik. Məlumdur ki, Y.S.Takayşvili anonim müəllif tərəfindən yazılmış “Kartilinin müraciəti” sənəmini tərcümə edib. Hələ bu mənbə gürcülər necə və hansı yolla düşdüyü də müəmmalıdır. Bu məsələ qalsın öz yerində. Bir sual da yaranır. Həmin mənbədə Y.S.Takayşvilinin tərcüməsində məlum olan “Nə vaxt İskəndər (Makedoniyalı) Lotanın oğlanlarının nəslini qaçmağa məcbur etdi və onları **yarıgec** **ölkəsi** sıxışdırdı, orada öncə qəddar qəzəbli buntürklər tuş oldu. Onlar Kür çayının sahilində yaşayırdılar dörd, şəhərdə yerləşirdilər” (104, 155) və s.

İndi siz də diqqət edin Ayorta toponimində izah etdiyimiz “bunioba” sözünün tərcüməsindəki **“gec il gündüzün birləşməsi”** və mənbədə **göstərilən yarıgec ölkəsi** eyni söz, eyni anlayış deyilmi? Sonra **yarıgec ölkəsində** ki qəddar, qəzəbli buntürklər kimdir? Onların Kür çayının sahilindəki yaşadıqları dörd şəhər haradır?

Bizim fikrimizcə, “buntürk” ətrafında qalmaqağların mövzusu sözün mənasından çox, sözlə bağlı xalqdan gətiriləli idi.

Həç kimə sır deyil ki, ağ hun anlayışı da var. Ağ hun tayfalarından biri də Abdal etnonimi olmuşdur. Bu toponim də geniş arellığı ilə fərqlənir.

Bizim fikrimizcə, tarixi mənbələrin şahidliyindəki ağ, qara hun adları da buntürklərin ay və günə sitayiş edən tayfaları ilə bağlı anlayışdır. Bizim araşdırmadan da aşağıdakılar aydınlaşır. Buntürklər aşağıdakı Göy tanrısına sitayiş etmişlər. Peşə və inamları ilə bir çox toponimlər yaratmışlar.

Aya - Ayorta,

İldırma - Ocaq palıd,

Kün - Abdallı (Ağ hun mənasında)

Tele - Dəllər (heyvandarlıqla bağlı)

Dəmir icad edənlər - Dəmirçilər (nizəli türklər) nizə də dəmirdən düzülüb.

Quşlara sitayiş edənlər - Quşçu, Ləyləkuşan, Bayquş xarabalı

Dağa sitayiş edənlər - Dağ-Dillər (zona anlaşılr)

Küləy sitayiş edənlər - Xıdırnəvi ojağı, Yel dağı və s.

Bu sıraya Axısqadakı Tobaxçı, Bolnisi rayonundakı Davax məhlə (indiki Qazaret) toponimləri, Kosa və Kosalar toponimləri (bir qədr sonra etimoloji təhlil verəcəyik) və s. əlavə etmək olar. Tarixi mənbələrdən də tanış olubsunuz ki, (Dillər bax) telelər mərkəzi Asiyanın Şərqi hissəsində olan qədim tayfa olub. Əvvəlcə hun tayfa ittifaqına qatılmışdır, sonralar Aral-Xəzər dənizləri arasında **xüsusi dövlət yaratmışlar**. 499-96 illərdə efəlitlər bu dövləti son qoymuşdur.

Bizim fikrimizə, efəlitlərin son qoyduğu dövlət bəlkə də bun adlı dövlət olub. L.N.Qumilyovun göstərdiyi fəsanı da yada salırıq. Telelərin Aşina ordası ilə birgə gəlməsi faktı da diqqətdən qaçmamalıdır. Deməli, Aşina ordasından olan qurdla, buntürklərin qızının doğduğu oğlan, telelərin əcdadı olur.

Bu fikrin məntiqi nəticəsi mənbələrdə daha aydın görünür. L.N.Qumilyovun məlumatından aydın olur ki, “Hunlarda hun hesab olunmaq üçün qəbilənin üzvü olmaq vacib idi. Hun qəbiləsinə daxil olmaq üçün kəbin yolu, ya da Şanyuyunun razılığı ilə olurdu. Hunların varisləri türkütlər bütöv tayfaları öz ittifaqlarına daxil edirdilər. Bunun əsasında qarışıq tayfalar yarandı”. (105, 63)

L.N.Qumilyovun məlumatından bilinir ki, sonralar hakimiyyət Aşina ordasının əlinə keçir. Bizim fikrimizə görə, bundan sonra Buntürk tayfa ittifaqı adı yeni adla tanınır.

Fikrimizə, buntürklərin göy tanrısına sitayiş etməsi ilə Göy türk adı arasında oxşar mənalılar biri-birinə uyğun gəlir. Bundan sonra türk mifologiyasında qurd totemi daha iri planda göstərilir (Bu mövzuya qayıdacağıq).

Yenidən qayıdaq “Buntürklər kimdir? məqaləsindəki fikirlər müəlliflərindən N.Y.Marrın şərhiləri. Sual olunur ki,

“buntürk” termini ilə bağlı hörmətli akademiki dörd dəfə çıxış etməyi nə vadar etmişdir? (1901, 1902, 1916, 1931).

Heç kim gizli deyil ki, XIX-XX əsrlərdə qədər türklər elm almində “unudulmuşdu”. Və birdən-birə türklərin əvvəlcə Çar Rusiyasının, sonralar onun siyasi varisi sovetlər birliyinin “diqqət və qayğısı artır”. Orijinal fikir müəllifi, tanınmış dilçi, akademik N.Y.Marr əsaslandıranda ki, buntürklər “isl türk”, “təməz türk” deməkdir (məqalədə “yerli türk” göstərilmiş). “Antitürk kompaniyasının baş cəlladı Stalinin də qəzəbinə düşər olub. Sonralar da onun fikrinə uzaqlaşan fərziyyələri yaranıb. N.Y.Marrın məlumatına görə də, bizim araşdırmamızın məntiqi nəticəsindən də aydın olur ki, elə is, yerli türklər buntürklər imiş. Ona görə də pəhləvilər yerli türklər “bun” adı veriblər.

Sualımızı unutmamışıq. Orijinallığı ilə fərqlənən N.Y.Marr nə Çar Rusiyası nə də sovetlər birliyində “antitürk” kompaniyasının üzvü olmayıb. “Anti-türk” kompaniyasının ilk hədəfi olan “isl türklər”, “təməz türklər” qarşı qərzlər imkan verməyib. Toponimik dəbiyyatlarda “bun” sözü buntürklərdən savayı başqa xalqların toponimiyasında da işlədilir. Deməli, Qafqazda ən qədim sakinlər də Buntürklər imiş. Həmin ərazidə sonralar məskunlaşan digər türklərin qədim sakinləri yerli türklər adlandırması da məntiqə görə yerində işlənməmişdir. Bun türklərin bir neçə tayfadan ibarət müstəqil dövlət qurumu olduğu sonralar Aşina ordasına birləşməsi tam aydınlaşır.

2.6. “Buntürk tilsimi”ndən sonra aydın görünən toponimlər

“Tilsim”dən sonra toponimlərin mənşəyi daha aydın görünür. Bu aydınlıqda gördüklərimizi olduğu kimi təsvir etməyi çalışacağıq.

Türk toponimiyasında geniş areallar sırasında xatırlanan **Kosalı** və **Kosalar** adlı toponimlərdir. Türkiyədə, Cənubi Azərbaycan, Azərbaycanın Ağdam, Şəmkir, Masallı, Lənkəran, Qazax rayonlarında, Borçalının indiki Marneuli, Qardabani, Tetriskaro (Ağbulaq) rayonlarında kənd adları və bir çox oronim adlarında yaşayır.

Toponimin “Dəftər”dən bir neçə paralel izləri öz əksini tapır. Toponimin geniş areallarından da aydın olur ki, bu ad kosa etnonimi ilə bağlıdır. Etnonimin adı bir çox qədim dövr mənbələrində xatırlanır. A.Bakıxanov qədim türk etnonimlərində hətmin kosa etnoniminin də adını çəkmişdir (106, 25).

Toponimin adı ilk növbədə folklorumuzdakı Novruzun gəlişi ilə bağlı kosa obrazını xatırladır. Hətə deyil bilmərik ki, bu sözlərin mənşəyi də eynidir, yoxsa adi fonetik türkibcə oxşarlıqdır. Hər halda bu adın qədimliyinə heç bir şübhə yeri qalmır. Folklorumuzdakı onomastik vahidlərdə toponimlərin mənşəyinə aid etimoloji təhlillər zamanı səmərəliliyinin şahidiyik. Bu toponimin çox asan linqvistik təhlili var. Kosa etnonimdir, “lı” nəsil bildirən şəkilçidir. Bu etimoloji təhlil Azərbaycan toponimiyasında ən rahat yoldur.

Dilimizdə kosa sözünün müasir mənası üzü tüksüz, ya seyrək tüklü adamlara deyilən sözdür. Ə.Dəmirçizadənin fikri ilə də tam şərikik. “Azərbaycan xalqının təkcə dilində yox, ..folklorunun, musiqisinin bir sıra nümunələrində də əvvəlki tayfaların sözü və başqa izi qalmaqdadır. Məsələn, “Bayatı”, “Əfşəri”, “Varsağı”, “Qaytağı” və s. (107, 7) “Koroğlu”da Kosa Səfir obrazı, Qazaxda Kosayev

familiyası da bizi inandırır ki, bildiyim mənə ilə bağlı üzü az tükli adam mənəni bildirmir. Kosa'nın folklorda özü də yazın gəlişi ilə bağlı Novruz bayramlarında əsas obraz olması qəti olmasa da, həmin sözün folklordakı mənəni əsasında formalaşdığı şübhə doğurmur.

Azərbaycan folklorşünaslığında Novruzun islamla, zərduştlüklə bağlılığı, bəlkə də, “kosa” adını və onun mənşəyini nisbətən kölgədə qoymuşdu. Kosalı toponiminin qədim tarixi izləri akademik Ağamusa Axundovun araşdırmalarında da qeyd olunmuşdur. “Mənbələrdə əsaslanan A.Axundov indiki Qazax rayonunun qədim adının etnonim bildirən söz olan Kisal olduğunu və VIII əsrdə salındığını qeyd edir”. (108, 110)

Qeyd edək ki, Kisal adı Kosalı toponimlərinin adına uyğundur. Kisal sözünün etnonim olduğu da məlumdur. Bizi ən çox həmin Kosa sözünün qədim folklorumuzla bağlılığı daha çox maraqlandırdı. Əvvəlcə qeyd edək ki, Kisal adı ərəb mənbələrində xatırlanır. Türk mənbələrində bu söz oxşar söz Başkordlardakı Kese etnonimi uyğun gəlir. Bu ad hazırda Akstafa rayonundakı Kəsmən kəndlərinin adlarına və “Dəftər”dəki Kəsmən toponimlərinə uyğun gəlir, Kosa sözünü də uyğundur. Lakin bu uyğunluqlar Kosaların folklordakı kosa ilə bağlılığına aid heç nə demir. L.N.Qumilyovun məlumatına görə “indiki türkmənlər qədim dövrlərdə parfiyalılar adlanırdılar. Onlar yunan dilini öyrənmirdilər, Evripidin əsərlərini tamaşaya qoyurdular”. (105, 162)

İqrar Əliyevin yazdığına görə “parfiyan farsca pəhləvan mənəsidir. Görünür, bu bizə parfiyalı musiqiçi-şairləri vasitəsi ilə gəlib çıxmışdır. Parfiya dilində onlara **kosan** deyirlər”. (110, 75)

Eyni zamanda İ. Əliyev Parfiya dövlətinin b.e. əvvəl II-I əsrlərdə qüdrətli dövlət olduğunu da qeyd etmişdir. Doğru deyirlər ki, “axtaran tapar”. Bizə elə gəlir ki, lap qədim

dövründəki “kosan” sözü bizim folklorumuzdakı “kosa” sözünün həmişə fonetik tərkibində, həmişə də məzmunca oxşardır. N.Qumilyovun məlumatında parfiyalıların tamaşalar qoyduqları və parfiyalıların (türkmənlərin-X.) öz dilində musiqiçi şairlər kosan deməsi, kosanın da novruz bayramında eyni ilə ifaçılıq qabiliyyəti, kosan sözünün kosa variantı olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.

“Kosan” sözünün oxşar söz Qazax və Borçalıda başqa bir fonetik variantda işləndirən “Kaşan” sözündə də özünü göstərir. Bəvayşılar kəndi (Bolnisi) ərazisində **Kaşan yolu** toponimi də var. Kaşan İranda qədim şəhərlərdən birinin adı olub. Bəlkə “Kosan” Kaşanın fonetik variantıdır. Məsələn: Borçalıda kaşan sözü aydın başa düşülən sözdür. Gedib bir kaşan odun gətirdim. Bir kaşan fırın şaxı yığdım. Yəni “bir dəstə”, “bir topa” mənasında işlənir. Yaxud da, “Kaşanlamaq” sözü də həmişə məniyə uyğun olan, toplamaq yığmaq mənasında işlənir. Məsələn: otu “kaşanladım”, “torpağı kaşanladım” və s. Qazax rayonunun İncə dərəsi bölgəsində (Qaymaqlı kəndində) eyni mənada “haşan-kaşan” sözü işlənir. Bizimlə gəlir ki, “kol-kos” ifadəsindəki “kos” və “kos-kos” oyunundakı “kos-top” sözləri də topa, topalamaq mənalara bildirir. “Kol-kos” sözündə “kol” məlum sözdür. Kos kəsilmiş ağac kütüyünün ətrafından çıxan yeni pöhrələr mənasındadır. “Kol-kos” keçəni yumru toplamaq mənasında, həmişə məniyə də uyğun sonralar müasir dilimizdəki “top” sözü yaranmışdır. Arabanın təkrar çağları birləşdirən hissə də top adlanır.

Dilimizin qədim dövrlərində “top” sözü bu mənada işlənməmişdir. Top qoşunun mərkəzi hissəsi mənasını da bildirir. Dmanisi rayonunda Başkeçid yaylaqları ərazisində **Top yolu toponimi** və “Koroğlu”da dəlillərdən birinin Tüpdəğdandan (qoşunun mərkəzini) adlanması, aramsız yağan yağışa xalq deyimində “tüpü” deyilməsi və s. Kosa sözü ilə bağlıdır. Kosa adamları bir yerə yığan, toplayan, tamaşa

göstərən, gözbağlayıcılıq edən (kosam bir oyun eylər, quzunu qoyun eylər) bir obrazdır.

Folklordakı “Kosam bir oyun eylər” ifadəsindəki “Kosam”, bəlkə də təhrif edilmiş “Kosan”dır. Toponimin geniş areallığı “Kosan” adlanan incəsənət işçisi adı ilə bağlı anlayışdır.

Bəlkə də, bu qədim söz “k” səsinin düşməsi nəticəsində sonralar ozan adlanıb. Dilimizdə “n” səsinin düşməsi mümkündür. İndiki “il” qoşması tarixən “iln” variantında işlənməmişdir. Bunun nəticəsində də “Kosan” sözünün “Kosa”, “s-z” əvəzlənməsi və “k” səsinin düşməsi nəticəsində “Ozan” adlanması tam mümkündür. Məzmunca da Kosan, Ozan, Kosa sözləri eyni mənə bildirir.

Bu mənələrə oxşar digər fakt və söz də təsadüf etdik. Həmin söz Borçalıda indi də məşhur ticarət mərkəzi olan **lilo** toponiminin adında saxlanılır.

Böyük Lilo kəndi (Qardabani) toponiminin mənşəyi də məzmunca “kosa” sözü ilə eynidir. Toponimin etimoloji təhlili ilə tanış olaq.

“Azərbaycan tarixi”nin məlumatından aydın olur ki, “Azərbaycanın qədim sakinlərindən biri də e.ə. III-II əsrlərində və sonra yaşamış Lullulardır. Lullu ittifaqına daxil olan hər bir tayfanın öz adı varmış. Etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, qədim Azərbaycan maldarları mal-qaranı haylayan zaman Lulu (lo-lo) ifadəsini işlədirmişlər. Tədrisən bu ifadə güman ki, Azərbaycan sakinlərinin kəndərdən verilən ada çevrilmişdi. Bu ifadə qədim dövrdə **oyun və rəqs zamanı oxunulan mahnının** sözlərindən biri olmuşdur. Luli sözü müasir fars dilində də qalmışdı. Farslar **oxuyan və oynayan** adamları **luli** adlandırırdılar. **Türk mənşəli hunların bir sülaləsi Luli adını daşıyırdı. Luli etnonimi şən təbii etnik qruplara** da şamil edilirdi.

Lulluların etnik mənsubiyyəti və dili barədə müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüşdü. Lullu dilinin **kasen və elam**, o

cümlədən Qafqaz dilləri ilə qohum olması mülahizəsi ortaya atılmış, lakin bunu sübut edən dəlillər gətirilməmişdi” (III, 79).

Mənbədən də aydın olur ki, “Lulu”larla “Kosa”ların mənşəyi eyni mənə ilə “oxuyan və oynayan” mənəsi ilə bağlıdır. Lullu dilinin bənzədiyi kasen dili də “kosan” adına uyğun sözdür. Lullu sözünün gürcü dilinin deyiminə uyğun Lilo variantında işlədilməsi də şübhəsizdir. Borçalıda şəhər, şux, zarafətçil adamlara lilli, lullu ləqəbləri verilmişdi. Bolnisi rayonunun Sayalioğlu kəndində lillilər nəslə və Lilli Məhəmməd adlı şəxs olmuşdu. Yaxşı yadımdadır. Həmin Lilli Məhəmmədin Lala adlı bacısı bizim kəndə gəlmişdi. Lilli ləqəbini ona məzəli danışdığına, gülümlü söhbətinə görə vermişdilər. Lilli Məhəmməd gülümlü söhbətləri ilə hamını güldürürdü.

İndinin özündə də zarafətçil, lağlağı danışanlara qarşı “sən də lillisənmi?” “nə olub, o Lilli” ifadələri işlənir.

Araşdırmadan alınan nəticələrə görə Kosalı, Lilo toponimlərinin fonetik tərkiblərində fərqlər olsa da, məzmununda heç bir fərq yoxdur. Həmin toponimlərin adlarının mənşəyi də eyni bir dilin, elam dilinin vasitəsi ilə aydınlaşır. Və o da aydındır ki, həmin dildə digər türk tayfası türkmənlər parfiyalı adlanmışdır. Araşdırmanın məntiqi nəticəsində görə parfiyalı da, kosan da, lillu da eyni etnonimin müxtəlif dövrlərdə elam dilindəki adlarıdır. Daha dəqiq desək, adı dəqiq bilinməyən hər hansı bir türk tayfasına kəndəndən qoyulma addır. Lullu eyni zamanda tayfa birləşməsinin adı olub. Lullu ittifaqında birləşən hər bir tayfanın öz adı olub. Etnoqrafik məlumatlara görə də “Lulu” adı maldarların mal-qaranı haylayan zaman işlətdiyi “lo-lo” ifadəsi ilə yaranıb. Əgər xatırlayırsınızsa, biz kətanla yer şumlayanların “hodaq” sözü haqqında da belə bir bənzətmə aparmışdıq. Öküzləri idarə edən ho-ho deyən “sürücülük edən” hodaq, hodaqçı adlanıb. Bu ifadə söz yarada bilib, tayfa adı da bildirə bilirdi. Bülək də maldarlar “lulu-lo-lo” adlanan sayaq, kəkinçilər də **kotanlı**-kotanlılar adlanıblar.

Belə ehtimal etmək olar ki, **kotanlı** etnonimi də bu cür yaranıb.

Biz hələlik **Kosan**, **lulu** və **parfiya** sözlərinin mənşəyini dair söhbətimizi davam etdirmək istəyirik. Etimoloji təhlilimizdə “kosan” sözünü uyğun ola biləcək sözləri xatırlamışıq. Əminliklə, “kosan” sözünün pəhləvi dilinə aid söz olmadığı da məlumdur. **Lilo** toponimi və Lilli nəsil adları da müəyyən mənada “kosan” sözü ilə eynidir. Gürcü folklorunda bu mənalara bağlı “kinto”, Azərbaycanlıların deyimində “gindoy”, “gindo” sözü işlənir. “Kinto” sözü Borçalıların dilində də fəal işləndir. “Hazırcavab”, “düz söz deyən”, “oxuyan-oynayan”, “təfəllüf söyləyən”, bir növ, ətrafındakıları yıldırmək bacarığı olanlar “kinto”, “qundoy” adlanıb. Borçalılar bu sözün mənasını daha yaxşı bilir. Yerli Azərbaycanlılar arasında bu söz daha çox qındoy, bicoy variantlarında işlənir. Bolnisi rayonunun Darbaz kəndində Əhməd adlı şəxsən ləqəbi Qundoy Əhməd olmuşdur. İndinin özündə də xalq arasında “gindoyun biridir”, “gindoyluq edir” və s. ifadələr işlənir.

Deməli, **Lilo** toponiminin adı gürcü sözü deyil. Gürcülər “lilu”nun mənasını bilsəydilər, “Kinto” sözünü işlətməzdilər.

Beləliklə, daşdığı məzmunla görə “kosa”, “lulu”, “kinto” eyni mənşəli sözlərdir. Ehtimal ki, “kinto” sözü də hunlarla bağlı hansısa bir etnonimin adı ilə bağlı anlayışdır. Buna şübhə etmiriksə, hələlik dəqiq fikir də söyləyər bilməsək də, fikrimizdə də əl çəkmirik.

2.7. “Buntürk” tilsimində sonra...

Biz elə gəlir ki, artıq “Buntürk” tilsimi açılmışdır. Həmin tilsimin açılması müəyyənləşməyən digər hun tayfalarının mənşəyini də aydınlıqlar gətirir. Hələlik bizə inandırıcı görünən faktlar sübut edir ki, “parfiya”, “kosan”,

“lullu” adları müxtəlif cür adlandırılrsa da, eyni etnonimin, dəqiqləşmiş “kosa” etnoniminin adıdır. Həllək dəqiqləşdir-məlik də “kinto”da bu sırada hesab oluna bilər. Şübhəsiz ki, həmin tayfa da buntürk ittifaqına daxil imiş. Belə bir sual da yaranır. Buntürk ittifaqına daha hansı tayfa daxil ola bilər?

Bu sualın cavabını da türklərin tarixi ilə bağlı yazılan mənbələrdə axtardıq. Mənbələrdəki məlumatdan aydınlaşır ki, Şimali Qafqaz hunları “Xaylanturq” adlanırdılar. Onların çarının adı Eran (Aran olmuşdur. Bu adla bağlı məlumat vermişik). “Xəzrəlin tarixi”ndən aydınlaşır ki, “Xaylanturq” hunların çar ordasının adı imiş” (112, 60).

M.Seyidova görür Xaylan-haylan tayfa adındakı “haylan” sözü başqırdlarda və digər oğuzlarda işlədilmiş hörmətli mənası bildirən sayılan sözü olub. Haylantürklər anlayışı-“sayılan, seçilmiş türklər” mənasındadır. (113, 326-327) Biz bu fikirlə azacıq razılaşıırıq. Haylan türklər də “Buntürk tilsimi”ndən sonra tam aydın görünür. “Haylan” sözü də Lillu-lulu sözü kimi heyvandarların işlətdikləri sözdür. “Haylan” sözü müasir dilimizdə “naxırçı” sözünün tam uyğundur. Bu adla bağlı regionda **Naxırçı kilsəsi**, (Bolnisi), **Naxır dağı**, **Naqul dağı** (Dmanisi rayonu, yaylaq yurdlarında) toponimləri var. Yəqin ki, **Naqul dağı** toponimində “naqul” sözünün mənsəyi də çox maraqlı addır. Həmin adın etimoloji şərhini qısa şəkildə izah edək.

Naqul dağı toponiminin mənsəyini az adam bilər, Borçalıda yaşlı adamlar “Naqul” sözünün müasir anlayışını çox aydın başa düşür. Sovet dövründə tətbiq edilən mal-qaranı köçürmək məqsədi ilə seçir, qulaqlarına xüsusi nömrə (birka) vururdular. Bu mal-qara dövlət nəzarətində idi. Bu işlər 60-70-ci illərdə Naqulçu Nəsrəddin və Hacıqırım adlı şəxslər (Bolnisi də) rəhbərlik etdiyindən həmin şəxslər “naqulçu” ləqəbi verilmişdi. Qulağındakı nömrə nişanına görə həmin mal-qara naqul malı adlanırdı. M.Seyidovun fikri ilə azacıq

razılaşıdığımız mənqam “sayılan, seçilən” sözünün naqul sözündəki mənaya uyğunluğu baxımından bizi qane edir. Haylantürk etnoniminin mənşəyini gəlincə nəinki onun, hətta digərələrinin də fikirlərində çox-çox uzağıq. “Naqul” sözü “naxır” sözünün daha qədim variantıdır. (Dilimizdə r-x, v/z/nm/si olub. Məs: xəncər-xançal)

Biz Lullu etnonimi ilə haylan etnonimi arasında mənə və mənəzmunca heç bir fərq görmə bilmirik.

Haylantürklərin əsl mənəsi xalqımızın mənşəyindəki hollavarlarla, sayaçılarla bağlıdır. Çox güman ki, “Dəftər”də adı çəkilən Pətkə nahiyyəsindəki **Hallavar** kəndinin (s. h. 136) və Tiflisdəki **Hallavar** məhləsinin adı da, həmin adla “hallavar” rəqs adı da eynimənşəlidir. “Dəftər”dəki Hallavar kəndində qədim türk antroponimlərinin diqqət edək. Tanrıverdi, Mövlamverdi, Haqverdi, Xudaverdi, Bayandır və s. Bu adların hamısı daha qədim dövrlərdə səslənmişdir.

“Hallavari” rəqs havası da haylan-haylayan (mal-qaranı) haylantürklərdə birbaşa bağlıdır. Yadımdadır, “hallavari” rəqsini oynayanlar “inəksayağı” hərəkətlər (onları yerə qoymaq, bir ayağını göyə qaldırmaq, axsamaq, “buğasayağı” qışqırmaq, “buynuzlaşmaq”) və s. hərəkətlər edirdilər.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Biz elə gəlir ki, folklardan, rəqsdənin söhbət edən zaman “Kosanın” həmkarı “Keçəli” unutmaq ədalətsizlik olar. Regiondakı **Keçəl qora** (Boqdanovka), **Təpəl dar** (Dmanisi yaylaqda dağ) və çoxlu sayda “keçəl”in hamısı zahiri əlamətlə bağlı olmayıb. Boqdanovka və Başkeçid yaylaqlarındakı dağlar hamısı meşəlik olmadığına görə “keçəl” görünür. Amma təkcə **Keçəl qora**, **Keçəl dar** toponimləri “keçəl” adlanıb. Toponimin adından da görünür ki, hər iki toponimin adında dilimizin qədim dağ anlayışı bildirən “qora” və “dar” sözləri işlənir. Şübhə etmirik ki, bu adlarla folklordakı keçəl adları da eyni mənşəlidir.

Kosan, Kisal (Qazağın qədim adı) adları oxşar sözlərdir. Toponimdəki “Keçəl”lər, “Kisal”lardır. “Kisal” sözü həm şəhərin həm də vilayətin adı olduğu mənbədə ksinə tapır (A.Axundov “Torpağın köksündə tarixin izləri”). “Kisal” bu adın ərəb əlifbası ilə yazılışı nəticəsində yaranan sözdür. “Keçəl”in folklorda özünü “yer etməsi” faktı göstərir ki, bəlkə də, həmin vilayətin və bu valiyətdə yaşayan tayfanın ilkin adı elə “keçəl” imiş. “Kisal” sözünün “keçəl” variantı dilimizin fonetik qanunlarına da uyğundur. Dilimizdə i-, s-ç, a- vəzlənmələri mümkündür. Bizim qənaətimizə görə, “keçəl” sözü əvvəlcə, sonra da onun mənbədəki Kisal adı yaranıb. Keçəl adlı şəxs, keçəllər nəsil adları da mövcuddur. Şübhəsiz ki, keçəllər tayfası atçılıqla məşğul imiş. **Keçəl qora** toponiminin qonşuluğundakı toponim **İlxı dağı** adlanır. Qazağın tarixin cins atlar yetişdirdiyi (Dilboz at) də məlumdur. “Koroğlu”da Dəli Mehtər, Keçəl Həməz surətliəri də həmin etnonimlə bağlıdır (**Darbaz** toponimində daha geniş məlumat verəcəyik).

Başkeçid yaylaqlarında dağlardan birinin adı da Avıl dağına qonşuluğundakı **Moda tıpaşı** toponimidir. Şübhəsiz ki, bu toponimin mənsəyi hunların tanınmış sərkərdəsi Mode adıyla eyni səsləşir.

Biz “Buntürk tilsimi”ndən sonra daha bir məqama da münasibət bildirmək istəyirik. Lullu, haylantürkərin mənsəyinin heyvandarlıqla bağlı qəbul edirik, heyvandarın çıxardığı səs təqlidləri əsasında həmin tayfalar adlanırsa, heyvandarların yaxın “dostu”, “köməkçisi” olan itlə bağlı olan toponimlərin də mənsəyini axtarmağı lazım bilirik. Heyvandarların həyatında itin rolu danılmazdır. Ovçularla, heyvandarlar “iy bilmə” qabiliyyətinə, “təhlükəni duyma”, “sahibinə sədaqətlikdə”ki xidmətinə görə iti yaxın bilirlər. İndinin özündə də çobanın, naxırçının itini vurmaq, it sahibinə hörmətsizlik sayılır. Görünür, “İtlə yiyəsinə görə hörmət qoyarlar” atalar sözü də təsadüfi yaranmayıb.

Türklərin mifologiyasında da it kultu geniş təsvir olunur. Nağıllarımızda Itin sədaqətliyi haqqında çox geniş rəvayətlər mövcuddur. Görünür S. Şirvaninin “Köpüyə ehsan” əsərinin sovet ideologiyasına uyğun təhlili qədim tarixi köklərimizə aid adları bizimizi kölgədə qoyub. Türklərin tarixində Köpək də insan kimi hörmətli layiq olub. Itin ölməsi heyvandarlar üçün çox qiymətli itki hesab edilib. Köpək əfsanədə də real həyatda da tarixi şəxslər verilən ad olub. Hər bir çobanın, maldarların itləri onomastik vahid olaraq xüsusiləşib. Azərbaycanca və Borçalıda bu adla bağlı qədim toponimlər mövcuddur. “Azərbaycan tarixi”nin verdiyi məlumata görə, “Azərbaycanın orta tunc dövrü tədqiq olunmuş Qarabağ ərazisindəki toponimlərdən biri də **Qaraköpək** toponimidir (göstərilən əsər, səh. 38). Şübhəsiz ki, toponimin adı da həmin dövrlərlə, bəlkə də daha qədim dövrlərlə bağlıdır. Borçalıda Qızılkilsə (Dmanisi) kəndi ərazisində kin və öriş sahibsi olan Qancıquçan və Bolnisi rayonunda Basqıncak adlı toponimi var. Toponimin yerləşdiyi ərazidə yağın da yoxdur. Yəqin ki, həmin kəndin ərazisindəki Ləyləkuçan toponimindən də “uçmaq” sözünün mənası Sizə tanışdır. “Köpək” və “qancıq” müasir dilimizdə “it” anlayışı bildirirsə, qədim dövrlərdə titul, şərəfdə, nəsil qəbilə adı bildirmişdi. Mənbələrin məlumatlarında Altay tayfalarından birinin adı “köpək” adlanır. (115, 103)

Oljes Süleymenovun məlumatından aydınlaşır ki, “Konçak titul adının türk dilindəki qancıq sözü ilə izah etməyi ilk dəfə Şərqişinas İ.N.Berezin irəli sürmüşdür. Konçak antroponimi qərbi türk arealında çox populyar olmuşdur. Kuşan hökmdarı Kanişka adlanmışdı. Türk dilindəki mürəkkəb sözlərdə bəzən ahəng qanunu pozulur. Məsələn: Kan iç (qan iç-X.) “Kaniş”a, yaxud “kəniş” çevrilir. Başqa bir misal is-bak (“iz tutan it”) monolitinin sonrakı variantı slavyanlarda “s-bak (a)” şəklinə düşmüşdür. İsbakın dialekt variantı titul adı olan

izbaka (uz-baka) çevrilir. Qızıl Orda xanının adı Uzbak idi. XV əsrdə uzbak termini etnonimə çevrilir. Mən Noqay, Barak, Uzbak, Kobyak, Konçak adlarını bir növ sinonim sözlər hesab edirəm”. Bu qrupa Kanişka (eramızın III əsri, İspaka) (eramızdan əvvəl VII əsr) adlarını da daxil edirəm. ...Hunlar Avropaya Attilanın itdən törəməsi barədə ifsanə aparmışlar, ...müəyyən dövrün sonra it haqqında təsvirlər də dəyişir və bu tayfalarda onun yerini qurd tutur”. (116, 226-228) Şübhəsiz ki, Oljes Süleymenov kimi dərin zəkalı adamla razılaşırıq. Yeri gəlmişkən, çox gərəkli olan, O.Süleymanovun da diqqətində yayınan bir məsələni də qeyd etmək istəyirik.

- Görəsən, hunların həyatına aid, heyvandarın həyat tərzini, hətta heyvanları səsləyərəkən söylədikləri ho-ho, lo-lo, hay-hay və digər bir hecalı ilkin söz elementləri Avropaya neçə keçmişdir? Avropalılar, İranlılar, Yunanlar da bunu öz dillərində uyğunlaşdırıb türk tayfalarını müxtəlif adlarla adlandırmışdır?

Yəqin oxucunun yadından çıxmayıb, biz kitabın əvvəllərində İskid şahzadəsi Anaxarsisin “mübahisələri” haqqında məlumat vermişdik. Eyni zamanda parfiyalıların Evripidin əsrini tamaşaya qoyması faktları da yadınızdadır.

Əlimizdə olan həmin faktların təsdiqinə əsasən qəti şəkildə deyil, bilərik ki, hunların və digər türk tayfalarının “evlərinin sirri”ni Avropaya ancaq Yunanlar “car çəkmişdir”.

Biz regiondakı qədim toponim olan **Donuz damı** toponiminin zahiri mənası ilə razılaşmadan, onun daha qədim mənasının zoonimlə (donuzla) bağlı olmadığını şahidi olduq. **Qancıquçan** toponimi də zahiri mənası ilə deyil daha qədim məna ilə bağlıdır. Borçalı dialektində loru dildə **kanuşka**, **qanuşqa** sözləri indi də işlənir. Bu söz çoxlu sayda mal-qara saxlanılan tövləy deyilir. Qərbi türk arealındakı Kuman hökümdarının adı **Kanişka** adlanması “Kanuşka” anlayışına tam uyğundur. Borçalıda işlədilən

Kanuşqa sözü heyvandarların “hökmdarının” rəhbərinin iqamətgahı mənasında anlaşılır. (Bu söz rusca kanyuşka-at saxlanan deyil)

Biz aydınca gördük ki, **Kaşan yolu** toponimi ilə Kuşan dövlətinin adları, Kuşan dövlətinin Kanişka adlı hökmdarının adı ilə “qanuşqa” (tövlə), Kancak titul adı Qançıq uçan toponimi ilə eyni səsləşir. Qancak titul adı ilə bağlı olan digər toponimlər də mövcuddur.

Baskıncaq, (Dmanisi və Bolnisi arasında meşəlik, dağlıq ərazi, magistral yolun kənarı) **Baskıncağın kolu** toponimi “kancak” titul bildirən sözün həm fonetik, həm də onomastik mənası eynidir. Linqvistik təhlildə toponimin adı Baş sözünün qədim “s” variantı olan “bas” və titul bildirən Konçak sözünün birləşməsidir. Mənası Başkançak deməkdir. Görünür, çoban və baş çoban anlayışı ilə bağlıdır.

Yırğançay (Dmanisi) kəndi Borçalının ən qədim kəndlərindən biridir. Toponim həm də son dövrlər **Yırğançay** da adlanır. Yırğançay adı “ziyalıların” dilində adlansa da xalq arasında toponim daha qədim adı olan **Yırğançak** adlanır. Həmin kənddəki Orda Bayramlılar nəsil adından da görünür ki, Ayorta adındakı “Orda” Yırğançakda yerləşib. Bu kənd həm də sovetliyin mərkəzi olub. Loru nahiyəsinin bəlkə də vaxtı ilə paytaxtı olub. Orda Bayramlılar nəsil adı və toponimin adındakı “qançaq”, “kançak” titul adı da fikrimizi tam təsdiq edir. Yırğançak toponimi “Yır”-“yer” sözündən və “Qançak” titul bildirən sözlərin birləşməsindən əməllənmiş gəlib Kançak yeri, Kançakın (həmin də, ordanın) yerləşdiyi ərazini bildirib. Kançakların başçısı da (Başkançak) Baskıncaqda yerləşmiş. Heç bir uydurma, fərziyyə olmadan onomastik vahidlər konkret olaraq bu faktları təsdiqləyir. **Qançıquçan** toponimi də “Dəftər”dəki Dəmirçihasanlı nahiyəsində yerləşir. Qızılkilə kəndinin qədim adı da Dəmirçihasanlı olub. Görünür Kançaklar nahiyə rəhbərinə verilən titul adı olub. Həmin sözlərin qədim mənalı indi dilimizdəki müasir anlayışla bağlı it

cinsləri bildirən dişi v  erkək mənası bildirməyib. Əksinə müasir dilimizdəki “k p k” v  “qan ıq” sözləri qədim mənadan uzaqlaşıb, yeni məzmun bildirib. Qançıq kimdir? Bu suala bir qəddər ətraflı cavab verək.

Biz  elə gəlir ki, “Buntürk tilsimi”ndən sonra hər şeyi aydınca görürük. İstinad etdiyimiz onomastik vahidlər və tarixi xronikalar belə fikir söyləməyə də tam əsas verir ki, titul bildirən söz olan “Konçak” (Qançıq) tayfa ittifaqında ana nəslindən olan vəzifə adamına verilən addır. Müasir dilimizdə də “qan ıq” sözü  n çox bala (k   k) doġan it cinsinə deyilir. Dilimizdə “k   kl  qan ıq kimi t k l     r” ifadəsində bu m na daha aydın görünür. Onu da qeyd edək ki, qədim türk dili lüğətlərində n  “k p k” n  də “qan ıq” sözlərinə təsadüf edilir. M.Kaşğarlının dilində “ut”-it mənasında i  nm   dir. (İndiki Kuban vilayətinin qədim adı Italikana olmuşdu).

Qədim türklərin həyat tərzi v  dünyagörüşü haqqında da Eneolit dövrünün məlumatları fikrimizə tam uyġun gəlir. “Azərbaycan tarixi”nin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, “Qadına nəslin yaradıcısı, tayfa ocaġını qoruyub saxlayan ilahi qüvvə, bərəkət, əmin-amanlıq v  firavanlıq mənbəyi kimi baxılması təsadüfi deyil. Eneolit abid   rindən (Qarġalar t p si v   alaġant p )  oxlu qadın heyk   rinin tapılması da qadına sitayiş  baġlıdır. Qadın bərəkət, rifah rəmzi olmaqla yanaşı həm də təmizlik, paklıq, müqəddəslik nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirilirdi” (117, 31)

Bu məlumatdan sonra yenidən L.N.Qumilyovun məlumatını bir də xatırlatmaq istəyirik. Biz  elə gəlir ki, “ fsan ” adlansa da, həmin məlumatlar onomastik baxımdan nəsil   cir sidir. Çox mühüm məlumat, türkoloji ədəbiyyatlarda diqqətdən yayınan bir fakt da bu əfsanə də açıqlanır. T krar n həmin əfsanədəki çox incə mətləblərə bir də diqqət edək.

Biz bu faktı ayrıca başlıq şəklində diqqətinizə çatdırırıq.

Buntürk-tele-Aşına eyni addırmı?

Biz L.N.Qumilyovun v "Azərbaycan tarixi"nin verdiyi məlumatları onomastik vahidlərin vasitəsi ilə etimoloji təhlillərdən belə bir əminlik əldə edirik ki, **Buntürk-lr-Tele-lr**-Aşinalılar eyni nəslin şəcləri adlarıdır. Bu fikri tutarlı dəlil olan Onomastik vahidlərin özləri "söyləyir".

Hadisələri izləyək: Hun ittifaqına daxil olmağın əsas şərti kəbin yolu imiş. Aşına ordası ilə birgə Sarı çayın sahilindən Xalxuya gələn tayfa-indi biz məlum olan Buntürk-lr imiş. Bu haqda Sizin geniş məlumatınız var. Buntürk-lrin göy cisimlərinə, göy tanrısına inancları da məlumdur. Aydın olur ki, Buntürk-lr L.N.Qumilyovun "Əfsanə" kimi göstərdiyi şəcləriyə görə hun ittifaqına daxil olmaq üçün hun Şanyunun qızı ilə kəbin kəsdirir, qohum olurlar. Həmin qızın Qurddan doğduğu oğul, sonra telelərin əcdadı olur. Bu məqama bir də diqqət edin. Uzun illər mifoloji varlıq kimi qəbul etdiyimiz Qurd canlı insan, tarixi şəxs adı olduğu tam aydınlaşdırmı? Dolaşıqlıq da "Qurd" sözünün şəxs adı kimi göstərilməməsindən yaranıb. Köpək adı kimi Qurd adı da şəxs adı, antroponimdir. Bu adın türklərin onomastikasında geniş yer tutması da məlumdur.

Hun Şanyunun müqəddəs qızının Qurddan doğduğu tele tayfaları-buntürk-lr Şanyunu müqəddəsləşdirib "Qurd baba" adlandırmışlar. Şanyuyun Buntürk-lrlə nigah bağladığı qızı Eneolit dövrünə aid qadına məxsus xüsusiyyətləri malik olub. Həmin qızın övladları, nəvə-nəticələri bir müddət dövlət işlərində yüksək vəzifə tutmuş və anasına görə, ana nəslinin nüfuzuna görə Konçak titulu almışlar. Məlum olur ki, hunlarda dövlət işləri ata və ana nəsləri arasında bölünürmüş. Həmin Şanyununun qızından və Qurddan doğulan "Qurd baba" tayfaları Hun ittifaqından ayrılır. 12 tayfadan ibarət olub, tele-lr adlanır. Tele-lr haqqında kifayət qədər məlumatımız olduğu üçün əlavə heç bir fikir deməyi ehtiyac qalmır.

Bəs, uzun müddət türkologiyada bir növ tilsim düşən Qurd kimdir? Həmin sözün mənşəyi ilə qısa tanış olaq. Bu sualın cavabı bizim mətləbimizin bir növ məntiqi nəticəsidir.

Qədim türk dilləri lüğətində və M.Kaşğarlıda işlənen böri-qurd sözünün bir neçə mənası var.

1. Qurd mənasında məsələn, Qurd qonşusunu yeməz. Yeddi qurd öldürdüm (Çobana da yeddi itin qudursun deyiblər).

2. Oğul mənası (QTL, 118) var. Görünür müasir türklərdəki törüm və Azərbaycanlılardakı törmə (nəsil) sözləri də həmin məna ilə bağlı yaranıb.

Böri sözünün sinonimi kimi “barak” sözü yıpraq tüklü ov iti (s.83) və eyni məzmunla bağlı “bars-bəbir” sözü də (s.843) işlənir. Bu mənalara görə it-“Köpək”, Köpəyin-bəbirin oğlu Qurd mənasında anlaşılır. L.N.Qumilyov da həmin fikri təsdiqləyir. Bu mühüm fakt bir daha sübut edir ki, tam dəqiqliyi ilə Qurd tarixi şəxs, Şanyunun qızının Köpək adlı tarixi şəxslə nigahından doğduğu oğlunun adıdır. Və burada heç bir fəsanlıq, rəvayətlik də axtarmaq tamam səhv imiş.

Göy türklər də Buntürklərin ayrı-ayrı tayfalarının göy inənlərinin ümumi, cəmi halındakı mənasıdır.

Bəs, aşinalılar kimdir? Zaur Həsənov “Oğuz” sözünün tərkibindəki “o” komponentinin türk dilində “hörmətli cənab” mənası bildirdiyini göstərərək yazır ki, “türk qəbiləsi Aşına adında sözün kökü “şəna” qurddur. L.Qumilyov “a”-nı “alicənab” mənasında yalnız ali mənsəbdə onlara verilən Çin komponenti kimi izah edir. Qumilyov Məsudiyə istinadən bu sözün rəb yazılışını misal çəkir, çinləşmiş bu variant “şəne” şəklindədir. Ola bilsin ki, bu terminin Çin mənbələrindəki izahına müraciət etmiş Qumilyov türklərdə analogiyanın mövcudluğundan xəbərsiz olmuşdur. S.E.Malov “Kuli-çur” abidəsini təsvir edərkən yazır ki, şəxsi ad hesab olunan gürçülüğün sözü gur kökü ilə

İlaqəlandırılması və ağır yəni iziz, hörmətli kimi oxunmalıdır. Sözü ikinci çoluk hissəsini isə o, “ailə uşaqlar” kimi izah edir”. (118, 291)

Bu mənələrə görə Aşina etnoniminin adı tam müəyyənləşir. Aşina sözü “hörmətli ailənin uşaqları” mənası bildirir. Daha dəqiq “hörmətli Qurdun ailəsi, “hörmətli Qurdun uşaqları” mənası bildirmişdir. Avropalıların xırdaca bir səhvi yaxud da “anti-türk kompaniyasının düzlişləri” neçə illərdir yumaq kimi düşünlən-düşünlən getmişdir.

Bu araşdırmadan bir daha aydın olur ki, lullu da, parfiyalılar da, haylanlar da, aşinalılar da eləcə zavallı Y.S.Takayşvilinin dediği Buntürk’lər imiş.

Mənşəcə türk olan Anaxarsisin, (Anaxarın) Toxsarsisin (Toxsarın) türklərlə bağlı incə nəsil şəcərəsini Yunanlara çatdırması sayəsində bu qəddər zəblə-ziyyətlili uzun bir yolu dolanmalı olduq.

Qurd sözünün etimoloji təhlili “qancıq” sözünün mənasına da daha bir yenilik gətirdi. Bu da qədim türk dilindəki “oq”-“ana” sözüdür. Dilimizdəki “qurdeşənək” (allergiya) sözü bəlkə şenok sözündən törəmişdir.

Kancoq, qancıq sözündəki “oq” ana qəbiləsi mənası da bildirir.

Biz araşdırmamızda “Buntürk tilsimi”ndən sonra əminliklə deyə bilərik ki, İqrar əliyevin yazdığı “Eradan əvvəl II əsrin sonu və I əsrin əvvəllərində Parfiya dövləti əvvəllər görünməyən bir qüdrətli malik olmuşdu” (119, 72) fikrindəki Parfiya şübhəsiz Buntürk’lərdir. L.N.Qumilyovun da turanlılar adlandırdığı da, Buntürk’lər imiş. Buntürk’lərlə bağlı coğrafi xəritə də fikrimizi təsdiqləyir. (əvvəldə demişdik).

Telenin hakimiyyəti ilə bağlı Buntürk anlayışı tədricən tarixdən silinmişdir. Və bundan sonrakı dövrlərdə “uydurmalar”, “fəsanələr” nəticəsində “qurd”, “boz qurd” (boz sözü də göy, səma bildirir) türklərin əcdadı olur.

2.8. “It-Köpək-Qancıq, Qurd-Şena” sözlərinin onomastik məna versiyaları

Biz bu sözlərin mənalari haqqında qədim mənbələrdəki fikirləri tanış olduq. İndi isə həmin sözlərin mənalarını Azərbaycan dilinin özündə axtarmağı qərara alırıq. Çünki həmin sözlərin həm leksik, həm də onomastik mənalari bizim fikrimizi təsdiq edən dil faktlarıdır.

“It” sözü qədim dövrlərdə türklərdə “ut” variantında işlənmiş, “it” sözünün leksik mənasını yəni müasir anlayışı olan it heyvan anlayışı bildirir.

It sözünün onomastik mənası qədim türk tayfalarının biri olan iskit (oğuz) etnoniminin adında işlənmişdir. Tədqiqatlarda iskit etnonimi türk adının daha qədim sinonimi kimi göstərilir. Həsən Atanın fikrincə, “iskit” sözünün mənası “iski-türk” sözündən olub, “qədim türk” deməkdir. Ziya Göy Alpin fikrincə isə, İskit sözünün tərkibindəki “it” türklərdə müqəddəs sayılan beş heyvandan birinin adını bildirir. “It-berak” tayfasını skiflərin (oğuzların-X.) əcdadı hesab etmək olar (120, 30-31) Gətirdiyimiz sitatlarda “it” sözünün onomastik mənası qədim dövrlərdə nəsil, tayfa adı bildirdiyi aydınlaşır.

It sözünün sinonimi olan “Köpək” sözünün də türklərdə qədimdən şəxs adı (antroponim) bildirdiyi də bir qədər əvvəlki izahatlardan artıq Sizə məlumdur. Müasir Azərbaycan dilinin özündə də “köpək” sözü bir neçə məna bildirir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “köpək” sözünün aşağıdakı mənalari var.

1. “Köpək-it: 2. köpək diş (lər)-ağzın hər iki tərəfində azı dişləri ön dişlər arasında olan dişlər. 3. köpək balığı-uzunbədənli, güclü quyruğu olan iri yırtıcı dəniz balığı” (121, 111). Lüğətdə həmin sözlərin leksik mənalari göstərilib. Dilimizin qrammatik quruluşundan da aydındır ki, bir hecalı sözlər daha qədim dövrlərdə yaranan sözlərdir. Deməli əvvəlcə “it” sözü yaranıb sonralar sinonim söz kimi

“köpək” variantı da işlədilib. Bəlkə də, “köpək” sözünün yaranma səbəbi onomastik mənə ilə bağlı olub.

“Lüğət”dəki “köpək diş” sözündəki onomastik mənə titullandırın “köpək” sözü ilə bağlıdır. Hərbi döyüşlərdə qoşun başçıları orta cinahda, mürkəzdə dayanır. Ağızdakı dişlərin düzlüyü də həmin mənəyə uyğun məzmun daşıyır. Ağızda dişlərin düzlüyü 16 bir tərəfdə, 16 bir tərəfdə döyüş meydanında qarşı-qarşıya duran döyüşçüyə bənzədilib. Ortadakı diş sırkərdənin titulu olan Köpək sözünü bənzədilib. Uşaqlıqda eşitdiyim yaxşı yadımdadır. Yeni diş çıxanda deyirdilər “a, sıçan inci dişimi sən verirəm köpək dişini mən ver”. Mifologiyamızda dişin düşməsi yaxın adamın itirilməsi kimi yozulur. “Koroğlu”da Koroğlu yuxusunda görür ki, ağzında dişinin biri düşür. “Hövlənk yuxudan durur. Eyvazın tutulmaq xəbərinə eşindəndə hirsənib belə deyir.

Vəyqadan bilirdim mən öz işimi.

Çəkin, yəhərləyin çərdəmişimi və s.

Bu mənə Xətainin dilində də işlənir. Xalqın dilində də dişini qırmıq ifadəsi də işlənir. Burada qırmıq şübhə yeri qalmır ki, Köpək diş anlayışında “köpək” sözü qoşunla, sırkərdə ilə bağlı onomastik mənə bildirən sözdür.

Köpək balığı adındakı “köpək” sözü balıqların padşahı kimi başa düşülür. Meşədə şir heyvanların padşahı olduğu kimi, dənizdə də köpəkbalığı “padşahlıq edir”.

Köpəkbalığının digər adı da Kitdir. Kütüm balıq adı da həmin sözə bağlıdır. Köpəkbalığı dənizdə, Kütüm çayda “padşahlıq edir”.

“**Kit**” sözü həmin fonetik, həmin də məzmunca “**iskit**” sözündən daha çox yaxındır. Şübhə etmirik ki, “**iskit**” etnoniminin əsl adı da bu mənəyə görə İskit adlanıb.

İskit etnoniminin lingvistik təhlili ilə tanış olaq. İskit mürəkkəb sözdür. “İs” və “kit” sözlərindən yaranmışdır. Bildiyimiz kimi “İs” komponenti müasir dilimizdə işlənmə

“İz” sözünün qədim variantıdır. İskit sözünün mənası “köpəyin” (balığın) “Kitin”, “Kütümün” (balığın) arxasınca izi ilə gedən nəsil mənası verir. Bu söz necə yaranmışdır? Bu sualın cavabı da çox aydınca görünür. Buntürklər Xəzər və Aral dənizləri arasındakı ərəzilərde yaşamışdılar. Balıqçılıqla məşğul olmuşlar. Həmin sözündə dənizli, balıqla, bağlılığı yəqinlikli tam şəkildə mümkündür. Biz faktların dili ilə fikrimizin doğruluğuna əminik. Köpək sözünün qoca mənası da var. Xalq arasında qəddar adama “qoca köpək” ifadəsi işlədilir.

Qədim titul bildirən “Kaçaq” sözünün müasir dildəki “qancıq” anlayışı ilə bağlı da bir çox mənalara malumdur. Məsələn: “Küçüklü qancıq”, “qancıq südü ımmış”, “qancığın qarnından çıxan” və s. Xalq arasında qara tikan kolunun adı həmin də, “qancıq tikanı” adlanır. Məsələn “çəpərdə qancıq tikanı vurdu” və s. Küçük sözü də məcazi mənada “uşaq” mənası bildirir. Qancıq sözü müasir dilimizdə insanlara aid ediləndə ən çox qadınlara deyilən sözdür. Kişiləri “Kaftar” deyilir. Kaftar və qancıq sözlərinin yaranmasının kökləri titul anlayışları ilə bağlı olub. Ailədəki yaşlı qadınlar (nənə) etnoqrafik ənənəyə uyğun olaraq başlarına dingi qoyur. Kişilərdə papaq qeyrət rəmzi hesab olunan kimi qadınlarda da dingi qeyrət, namus, əxlaq məzmunu daşıyıb. “Dingən sənə halaldı”, “dingənə and olsun”, “dingənə yaraşan iş gör” ifadələri də bu anlayışlarla bağlıdır. Görünür, nə vaxtsa, kişi hökmdarlara tac qoyulduğu kimi, qadın hökmdarlara da dingi qoyulmuş. **Dingli tən** (Dmanisi r-n Dağ-Arıxlı kəndi) toponimin adı bəlkə də həmin məna ilə bağlıdır.

“Böri-qurd” sözünün müasir dildəki “papaq” mənası adi baş geyimi mənasında olmayıb, hər hansı bir titulla bağlı olub. Qarabörk, Qarakalbək və hazırda Borçalı-Qazax ellərindəki Qarapapaq nəsilərinin adları da həmin məna ilə bağlı olub. Bu söz eyni məzmun daşdığından, burada etnoqrafik məzmun bildirilmir. Ona görə də “kişilərin papağı”

ilə bağlı bir çox ifadələr yaranmışdır. Oğuzların yasının ağacının rəmzinə papaqlarında gəzdirməsini (Bayquş xarabalığı toponimini yada salın) və Koroğlunun dililərinin durna telini də unutmayaq. “Börk” sözünün “papaq” məzmunu da türk xaqanlarının, sərkarların qurd dərindən hazırlanmış papaq geyinməsi ilə bağlıdır. Qurd dərindən hazırlanan papaqlar xəz dərindən keyfiyyətinə görə imiş. “Burada qurd totemi” ilə bağlı anlayış sonralar meydana gəlmiş yozumdur.

“**Aşina**” sözündəki “alicənab qurd” anlayışı da xalis türk-Azərbaycan sözüdür. Bu sözün qədim mənası Azərbaycan onomastikasında daha aydın görünür. “Şina” sözü monqollarda qurd mənasında şono variantında işlənir.

Azərbaycan dilində **Şanapipik** quş adında həmin “şana” sözü titullu mənası bildirir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “Şanapipik-ı yri dimdiyi, darağabənər kəkili, alabəzik lələyi olan quş: şinbub” kimi izah edilir (122, 499). Şanapipik quşunun adı da darağa bənər kəkili gör Şanapipik adlanıb.

Şanapipik quşunun adında diqqəti çəkən ilk məna “şana” sözü ilə bağlıdır. Burada “şana” sözü şanapipik quşunun başındakı “darağabənər kəkili”nin şahların başındakı taca bənər dilməsi ilə bağlıdır. Tac dövlətin atributlarını əks etdirən geyim olub. Şaha baş ıymək, dövlət rəminə baş ıymək məzmunu ilə əlaqədardır. Padşahlar da taca and içib. Bu tac məni haram olsun ifadəsi də həmin məzmunu ifadə edir. “Kəkil və Dimn” də deyilir:

“Şahlara da baş ıyməzlər dünyada
Paltar cındır, başda kağız tac olsa”. (123, 119)

“Şana” sözü həmin dilimizdə daraq, yaba mənasında işlənen sözdür. “Şana” sözünün Qazax rayonunun İncə dərəsi bölgəsində “Şərəküç” adı da var. “Şana” sözü eyni zamanda Borçalıda “barmaq” mənasında da işlənir. Şanabarmaq ləqəbli şəxs adları da olmuşdu. Şana-yaba-daraq

mənaları insanın barmaqların düzülüşünə bənzədilibsə, Şana sözü daha çox tac mənası bildirib. Şahın dövlət quruluşuna bənzədilib. Şah orta barmaq, sağında solundakı vəzir vəkillər digər barmaqlara bənzədilib. Barmaq sözü ilə bağlı toponimlərin onomastik mənaslarından da bunu aydın görmək olar. Beşbarmaq (Dəvçi) Beşdaşen (Zalqa) Zalqa rayonunun qədim adı Barmaksız olub. Bərmək-Abbasilər xəlifələrindən harunə-rəşidin vəziri və Bərməkillər nəslinin ulu babası hesab olunur. Qədim İranda isə Bərmək bir vilayətin adı olmuşdur (134, 11). V.Radlova istinadın T. Əhmədovun fikrincə toponimlərdəki “Barmaq” sözü qədim türk dilində kiçik dağ mənası bildirir (124, 49).

Şana sözünün barmaqla bağlı mənası həmişə məcazi mənada sayılmaq, seçilmək, barmaqla göstərilmək ifadə edir. Bu mənələrdən ən çox şanapipik adındakı şana sözü həqiqi və məcazi mənada da tac sözünə uyğundur. Barmaq türklərin beş müqəddəs heyvanlarının rəmzidir. Xaqanın papağında (tacında) beş müqəddəs heyvan şəkli varmış. (Bir qədr sonra izah olunacaq)

“Şana”, “Şəna” sözü L.Qumilyovun və onun “dəmkeşlərinin” “gözünün içindəki” Şanyunyun adında da aydınca özünü göstərir. “Şərəflim-Şanım, Azərbaycanım” ifadəsində “Şan” sözü də həmişə mənaya tam uyğundur. Misalları artırmaq da olar. Ancaq biz məlum olan budur ki, “Şəna” sözü də “Qancak” sözü də qədim türklərdə titul anlayışı bildirib. Necə ola bilib ki, bizim “avtoritetlər” “Xaqan” sözündəki “qan” komponenti ilə birbaşa bağlı olan “**Qancaq**” titul adındakı “qan iç” (iç-qan) sözü ilə İç Oğuz sözünün mənasını görə bilməyiblər. İç oğuz bəylərinin başçısı “Dədə Qorqud”un baş qəhrəmanı Bayandır xanın oturduğu Biləqan (Beyləqan) toponimindəki “qan”, müasir türk dilindəki bakan (nazir) sözlərindəki “qanıçqa”nın mənaslarını axtarmayıblar.

Borçalıların deyimində “ışqan” sözü işlənilir. Bu söz qədim “İçqan” sözünün ç-ş variantında işlənilib (açma-

aşmaq, keçmək, keşmək). “İşqan” sözü bir növ qayda-qanun adət mənasına uyğun gəlir. Məsələn, Hər hansı bir işdə köhnə qayda-qanunu pozan adama “Sən niyə tələ işqan edirsən?”, “Tələ işqanmı salırsan”, Yaylağa lap tez köçən adama “bu vaxt getməyi sən işqana saldın” deyirlər və s.

Biz elə gəlir ki, **Qaçğan** toponimin adı da titul bildirən kan, qan mənalı ilə bağlıdır. **Kaçğan** toponiminin linqvistik təhlili bu adın “qaça” və “qan” sözlərinin birləşməsi olduğunu göstərir. İndiyə qədər bu toponimin “qaçaq” sözü və “an” məkan şəkilçisi ilə düzəldiyi ehtimal edilirdi. Borçalının ən qədim toponimlərindən biri olan Qaçğan adlı toponimlər “Dəftər”də bir neçə yerdə xatırlanır. Bizim fikrimizcə, toponimin adındakı “Kaça” sözü bir qədər əvvəl xatırladığımız **kese** (kəsmək) Kisal, Keçil, Keçi etnonimləri ilə eyni səsləşir. Şəmkir rayonundakı, Keçili, Akstafadakı Kəsmən, Kosalı (Kisal) və Qaçğan qonşuluğundakı **Keşli** (kes) kəndlərinin adları da eyni mənşəlidir.

“Dəftər”də həm də müasir dövrdə də geniş areallı toponimlərdən biri də **Quşçu** toponimidir.

Quşçu adı demək olar ki, Qafqazın hər yerində oykonim və oronimlərdən iz qoymuşdur. Bu toponimin adı geniş areallığına görə “bulaq” komponentli toponimlərlə müqayisə edilə bilər. Və indiyə qədər Azərbaycan toponimiyasında belə bir “aksiom” yaranıb ki, Quşçu toponiminin adı Kuşan etnonimi ilə bağlıdır və “quş saxlayan” deməkdir. Biz Azərbaycan toponimikasında “quşbazlar”ın fikirlərini sadalasaq böyük bir siyahı tərtib etməli olarıq. Burası da məlumdur ki, həqiqətən “quşbazlar” müəyyən ərəzilər üçün (Bakı və ətəfi) quşbazlıq edirlərsə, Borçalı, Qazax, Göyçdə, indiki Ermənistanın qədim bölgələrində yaşayan türklər heç vaxt “quşbazlıq” etməyib. Biz bu fikri indiyə qədərki toponimik tədqiqatlardan da aydın görmək olar. Bu ad geniş arealı olduğuna görə bir qədər də geniş təhlilə əsaslanır. Bu haqqda tarix nə deyir? Tarixdən

məlumdur ki, hunlar lap qədim mənbələrdə hun-quşanlar, yaxud qara hunlar, ağ hunlar adları ilə tanınmışdır. Bu “quşbazlar”dan tək birçün fikrən münasibət bildirməyinizi vacib hesab edirik. Ziya bəy Alpin fikrinə görə, “Quşan” qədim türklərin beş müqəddəs heyvanın birinin, yəni “quş” sözünü ifadə edən “quşan” adından olduğunu deyir. “An” sonluğunu o, fars dilində cəm halda bir sözün sonluğu hesab edir, çünki quşlar (quşanlar) “yuma” və “yutanın” lap qədim “tusun”ların nəsiləri ilk əvvəllər Türkistanda, İranla sərhəddə yaşayarkən öz adlarını farslardan bu cür dəyişilmiş şəkildə almışlar” (125, 35).

Hörmətli oxucu! Fikir verirsiniz, “iskit” sözündə də həmin “dəsti-xətt”, həmin üsul beş “müqəddəs heyvan” “İskit” də “it”, “quşan” da “quş” özü də farsların dilində. Bu sitat bütün “quşbaz”ların yekdillik “aksiomu”dur. Vaxtı ilə bizim də “aksiom”ə inamımız olub.

Daha bir fərqli tarixi fakt Azərbaycan toponimiyasının ilk tədqiqatçıları olan R.Yüzbaşov, K.Əliyev və Ş.Sədiyev tərəfindən qərəzsiz şəkildə göstərilir. Onların fikrinə görə “Quşçu xalq adıdır. Hun qəbilələrindən biri olan quşanlar (qara hunlar) Azərbaycan ərəzisinə bir neçə dəfə hücum etmişlər” (126, 40) Bu sitatda “hücum etmişlər” ifadəsi o dövrlərin “tarix”indəki fikir olduğu məlumdur.

Qeyd edək ki, qədim mənbələrdə “quşan” “kuşan” yazılır. Müasir dilimizdə Qərbi qrupu dialektində “quş” sözü “kuş” şəklində tələffüz edilir. Bir qədər əvvəl “Kuşan” sözünün etimoloji təhlili ilə **Kaşanlar, Kaşan yolu** Qanuşna, Baskıncaq, Qançıq uçan, Yırğançaq toponimlərindən də tanış olduq ki, Kuşanlar (qara kuşanlar) maldarlıqla məşğul olublar. Bu fikirlə bağlı bir fakt da farsların öz dilində də sübutlanır. H.Zərinəzadənin araşdırmasında kuşan sözünün fars dilindəki bir neçə fonetik variantı göstərilir: “Kouşən (qədim kökşən) çöl, əkin yeri tarla, kökşən-yaşillıq, kəfşən-çöl, taxıl əkilməmiş sahə” (127, 383) mənalara göstərilir. Artıq şərhə ehtiyac qalmır. Dilimizdə də

işlənən həmin kövşən sözü mal-qara yemi mənası bildirir. Mal-qaranın axurundan yığılan kövşən Qərb qruppu dialektində “heşən” (ceçək) adlanır. Biz elə gəlir ki, bu izahatlarda “quş”la bağlı olan anlayış yoxdur.

Azərbaycan toponimiyasında “Quşçu”nun “quş saxlayan” ehtimalı ən səhv etimologiyadır. Bayquş quş adı da şanapipik quşunun adında olduğu kimi titul bildirən söz olub. **Bayquş** adı “bəy” və “quş” sözlərinin birləşməsidir. “Bay” sözü Bayandır adındakı “bay”, “quş” (kuş) sözü “kuşan” etnoniminin adıdır. **Bayquş xarabalığı** toponimini bir də yada salaq. “Oğuz bəyləri (göy türklər) yasəmənin gülünün rəmzini papaqlarına taxır (rəngə görə) yazın gəlişi də həmin rəngdəki bənovşənin açması ilə başlanır. Sonralar islam dini yasəməni də bayquşu da “gözdən salır”. İndi məlum olur ki, islam adı ilə bu ideyanı farslar nəyi görür “yaradıblar”. Görünür nə vaxtsa “quşçu” sözü heyvandarların titulu ya da peşə bildirən söz olub. Kolxoz dövründə mal fermasının müdiri vəzifəsi həmin titulu, yaxud naxırçı (naxır-mal-qara sürüsü) sözü də quşçu vəzifəsini bildirib.

Gəncə yaxınlığındakı **Quşqara** və Qançıquçan (Yeni Gəncədə) toponiminin adları da (Qancıquçan sizə məlumdur) müasir dilimizdəki “mal-qara” mənası bildirir. Biz Quşçu etnonimi ilə bağlı “quşbazların” hamısının “quş saxlayan” fikirləri ilə razılaşsaq da, qədim “quş”un müasir “quş”la bağlı olduğu fikrinə qəti etirazımızı bildiririk.

Borçalının yaylaq yurdları olan Başkeçid yaylaqlarında, tarixən Axısqa paşalığına daxil olan Boqdanovka (indiki Nonosiminda) rayonunda da qədim kuşanlara aid Kancak titulu ilə bağlı **Kanzak** toponimi mövcuddur. Həmin kənd Türkiyə ilə həmsərhəddir. Yerli Azərbaycanlıların dilində də bu ad Gəncə adlanır. Biz elə gəlir ki, “Kancağa” titul bildirən söz Axısqalıların dilində Gəncə adlanıb. Axısqalıların dilində də Borçalıların deyimində də “incələşmə”, “cingiltələşmə” fonetik hadisələr qrammatik qanunlara uyğundur. Şübhə etmirik ki, Quşqara toponiminin yaxınlığındakı

daha qədim toponim fars mənbələrində Qanzak kimi yazılan Gənc şəhərinin adı da **Kançak** titulu ilə bağlıdır. Borçalıdakı Yırğançaq kəndi də Türkiyə ilə həmsərhəddir. Gənc şəhəri və Gənc kəndi arasındakı bağlılığa aid fikir söyləmək çətinlik yaratsa da, həmin sözlərin onomastik mənalari eynidir. Qeyd edək, vaxtı ilə (1944-cü ilə qədər) Axısqadakı kəndlərdən birinin adı da Gəncin yaxınlığındakı **Zazalı** kəndinin adı ilə eyni səsləşən Zazalı kəndinin adını bildirmişdir. Quşqara və Qancıquşan toponimləri biri birinə yaxındır. Bu adlar Gəncin əsl türk adını tam aydınca göstərmirmi?

Bizim fikirlərimiz sizə “qərib” görün bilərsə, bu “qəriblik” toponimik araşdırmaların real nəticəsi, “Buntürk tilsimi”ndən sonra görünən aydın mənzərədir. Araşdırmanın məntiqi nəticəsi kimi deyil bilirik ki, müasir dilimizdəki mənalardan fərqli olaraq, “köpək”, “Qancıq”, “Şəna” sözləri ağa, xan, bəy, vəzir, vəkil və b. sözlər kimi ancaq titul bildirən sözlər olmuşdur.

Bu səbəblər sizə kitabın əvvəlindəki tarixi mənzərədən tanışdır.

“Gənc”nin aydın görünüşü içərisində dahi şair İlyas Yusif oğlu Nizamini görmədik, desək, səhv etmiş olarıq. “Buntürk tilsim”inin dumanı çəkildiyi andaca N.Gəncvi göründü. Gəncdəki Qancıquşan toponimi haqqında çox şey deyəcəyik. Ətraflı məlumatı bir qədər sonra “Kəkil və Dimnənin” şahidliyi başlıqlı izahımızda şərh edəcəyik.

Qədim adları yaşadan toponimlər sırasında Dmanisi rayonundakı **Ormeşən** kəndinin adını da qeyd etmək istəyirik. Bu ad artıq Sizə Ağbava, Ləyləkuşan toponimlərindən də tanışdır. Bu kənd coğrafi şəraitinə görə də çox əlverişli sahədə yerləşir. Şindi dağının ətəyində, Ağlağan adlanan dağın o biri üzündə yerləşir. Ətrafındakı toponimlərin qədimliyi kimi Ormeşən adının da tarixi qədim dövrlərlə bağlıdır. Mənim uşaqlığım həmin kəndə keçib. Mamam (atamın bacısı Məryəm) həmin kəndə rə getmişdi. Onun

Əri Cümü yaxşı ovçu sayılırdı. Bütün Ərazilərdəki toponimlərin adlarını çox gözəl bilirdi. Ormeşin kəndi regionda çörəkli, qonaqlı-qaralı, şən, şux, zarafatçı bir diyar kimi həmişə fərqlənib. Ormeşin adı kəndin rəsmi sənəddəki adıdır. Qonşu kəndlərin deyimində **Orumeşin, Urumeşin, Horumeşin** kimi də səslənir. Şübhəsiz ki, Urumeşin və Horumeşin daha qədim variant olub.

Toponim göründüyü kimi iki sözün (Orum /Urum/ Horum və şen) ibarətdir. Toponimin tərkibindəki “şen” sözü sonralar bizə məlum olan şenlik (kənd) sözü mənasındadır. Toponimi məşəlikdə yerləşdiyinə görə “Orman” (məşə) sözü ilə bağlı da ehtimal edilib. Biz vaxtı ilə toponimin adını “urum” sözü ilə bağlı ehtimalını bildirmişdik. Lakin toponimin adındakı “şen” komponentinin və ətrafındakı qədim toponimlərin varlığı Ormeşin adının daha qədim mənə ilə bağlılığına inamımızı daha da artırdı. Və yanılmadıq. Məlum oldu ki, toponimin adı xalqın yaddaşında qalan “**Horum**” və şen sözünün ibarət imiş. Linqvistik təhlilə görə, toponim “Horum” söz kökündən “a” “**alicənab**” sözünün (Aşina sözündəki məna görə) “şen” sözünün (şen sözünün mənası məlumdur) ibarətdir. Toponimin tərkibindəki “**horum**” sözü lap qədim dövrlərdə indiki Bərdə şəhərinin qədim adı ilə eyni səslənir. Araşdırmalardan məlum olur ki, “İndiki Bərdə şəhərinin qədim adı Horum olub. Makedoniyalı İskəndərin dövründə dəyişdirilmiş, Bərdəm, Bərdə adlanıb” (128, 119) Dəqiq bilməsək də, belə bir ehtimal etmək olar ki, İskəndərin “yarı gecə” ölkəsinə gəlməsi, buntərkiləri tuş olması, “yarı gecə” ölkəsində Horumaşen sözünün xoşu gəlmədiyini görə, Bərdənin qədim adı “Horum” sözünü dəyişdirib. Bu faktlar həqiqətə təsdiqini tapmasa da, “Horum” sözü ilə eyni səslənən Ormeşinin qonşuluğundakı Dağ-Arıxlı kəndindəki **Hürəm** toponimi də sübut edir ki, “Horum” sözü regionda məlum mənə bildirən söz olub. Dağ-Arıxlı kəndindəki Hürəm toponimi Ərazisində qədim qəbristanlıq olub. İndi də kəndin

qəbirstanlığı həmin ərəzidə yerləşir. Xalq arasında indinin özündə də qəbirstanlıqın ərəzisi Hərm adlanır. Müasir dilimizdə “hərm” sözü Qərb qrupu dialektində qəbirin, qəbirstanlıqın ətrafına çəkilən hasar mənası bildirir” (129, 425) (Ali rütbəli hərmin yerdə dəfn olunub).

Bəs, Horumaşen adının mənası nə deməkdir? Bu sözün də çox aydınca başa düşülən mənalı var. **Birinci** məneyə görə, hərm sözünü görə müəyyən etmək olar ki, vaxtı ilə həmin ərəzidə yüksək rütbəliyin qalası, iqamətgahı olub. (Bəlkə də Tumaşen). **İkinci** məneyə görə “horum” sözü müasir türklərin dilindəki “törüm” (nəvə), Azərbaycan dilindəki “törüm” nəsil-nəcabət mənasına uyğun gəlir. Dilimizin qədim dövrlərində sözün əvvəlindəki “h” səsinin düşməsi məlumdur. Məsələn, haçar-açar. Gəncdə açar əvəzinə haçar deyilir.

Üçüncü məna “**ho-rum**” sözündəki “ho” heyvandarların çıxardığı “ho-ho” səsi və “rum” (rumlu) sözü ola bilər. Lakin linqvistik təhlildə 2-ci və üçüncü mənalı toponimin tərkibindəki “a” səsinin əks etdirmir. Ona görə də toponimin adı heç bir ehtimalsız, dəqiqliyi ilə “Alicəbə nəslin yaşadığı kənd-Horumaşen” mənası bildirir.

Əlavə edək ki, Orməşənli Qızılkilis kəndləri qonşu kəndlərdir. Aralarındakı azacıq məsafə (təxminən 1-2km) nəzərə alınmasa bu kəndləri qədim qohumluq münasibətləri birləşdirib. Qızılkilis kəndinin tarixən inzibati-ərəzi mərkəzi olması (Dəmirçihasanlı nəhiyyəsi) fikrimizin doğruluğunu tam təsdiqləyir. “Dəftər”də Ağcaqala nəhiyyəsinə Qaral oymağının adı çəkilir. Məsələn, 736. Ağcaqala nəhiyyəsinə tabe (olan) Qaral oymağının Orta Qaçğan camaatı. Qaral arxı və s. Orməşən kəndində də Qaralöyü (Qaralovlar) nəslə yaşayır. Göründüyü kimi Ağcaqala nəhiyyəsinəki Qaral oymaqlarının biri də indiki Orməşən (yaylağ hesab olunduğu üçün) kəndi olub. Ona görə də Horumaşen adında “a” səsi işlənib.

Yeri gəlmişkən, bu kəndlərin aralığında yerləşən daha qədim, həm də müasir mənaya görə Qancıquçan toponimi kimi “qərib” görünən **Xəngəl gedən** toponiminin adını da çəkməyi məqsəddə uyğun hesab edirik. Bu ərazilərdəki “qərib” görünən toponimlər kimi **Xəngəlgədən dər** toponimi də qədim mənaya bağlıdır. “Qancığın uçması” mümkün olmadığı kimi, “Xəngəlin getməsi” də mümkün deyil. Şübhəsiz ki, “Xəngəl” sözü qədim türk tayfalarından olan Gəngər etnoniminin təhrif olunmuş, xalq etimologiyasındakı adıdır. Regionun qədim kəndlərindən olan Qarakils kəndində Xəngəl oğulları adlanan nəsil var. Doğrudur ki, qurutlu xəngəl regionda ən “hörmətli” xörək hesab olunur. Lakin toponimin adı dediyimiz kimi, gəngər tayfa adın təhrif edilmiş variantıdır. Mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, “Gəngərlilər tayfa adıdır. Vəsrə Göyç gölündən tutmuş Albaniya, Iberiya sərhədində yaşamışdır” (430, 23-24)

Qıpçaqlar kimdir? Bu sualın cavabı hamıya məlumdur. Qıpçaqlar türk tayfalarından biridir. Ruslar onları çölçülər adlandırır. Sonra da bu ad altında bəzi köçəri tayfaları, gəlmlər adlandırıblar.

Yadımdadırsa, Qancıquçan toponiminin (Dmanisidəki və eyni ilə Gəncdəki) mənsəyində K.Q.Menqesə istinadın demişdik ki, Altay türklərində köpək adlanan tayfa adı olmuşdur. Və həmin “köpəyin” izi ilə getməklə bir çox adların mənsəyini müəyyən aydınlıqlar gətirdik. Etimoloji təhlillərdən köpək sözünün mənaya versiyalarından biri də köpş, kopuş mənalara aydınlaşdı. Kançak adı ilə Kapçak arasında bir mənaya yaxud, fonetik eyniyyət görünürmü? Biz bu sözlərdəki “Çak” komponentlərini yaxşı başa düşürük. Kopçak-kıpçaq, adındakı “Köpək” (kopak) sözləri arasında fərq varmı? Əlbəttə, yox. Bir qədər sonra daha tutarlı dillilərlə bu məsələyə qayıdacağıq. Kıpçakların “çölləri” də heyvandarlıqla bağlı olub. Hunlar da Altay dağlarında

yaşayıblar. Herodata əsasən əksər tədqiqatçılar “köçüriləri” ural-altay türkləri hesab edirlər.

Bizə elə gəlir ki, artıq suala cavab tapırıq. Ancaq həllilik səbrli olun, Sizi çox intizarda saxlamayacağıq. Əlimizdəki daha bir neçə tutarlı dəlillərdən sonra hər şeyi aydın görəcəyik.

Hunların Axısqada izləri.

Tədqiqatçılar hunların Axısqalıların əcdadı olduğu fikrini də irəli sürmüşlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, hələ VI əsrdə indiki Gürcüstanda on bir hun tayfaları mövcud olub. Bu rəqəmi diqqətlə yadınızda saxlayın. Bu on bir rəqəmi bizə çox şey deyəcək. “Axısqa türklərinin dili” kitabının müəllifi İsmayıl Kazımovun vəzsiz xidməti olan həmin mənbəyə istinadən həmin on bir tayfadan biri də qərbi türk xaqanlığının tərkibindəki qədim teleslərin Tubal və Tobel tayfasıdır. İ.Kazımov yazır. “**Toba-Tuba** tayfasının adı Axalsix rayonundakı **Toba, Sxaltuba** və **Qorutuban** oykonimlərində əks olunmuşdur. Adıgün rayonunda isə bu tayfanın adı **Qaratuban, Kortuban, Zeduban, Abastuman** kəndlərinin adında yaşayır (yaşayıb-X.) Tuba etnonimi Gürcüstanın digər rayonlarında da qeyd alınmışdır. **Tobaxçi** (Şimali Axalsix rayonu) **Xeltubani** (Qori şəhəri yanında) Sxaltuba şəhəri. Şamaxı rayonundakı Tuva dağ adı tuba adlı qədim türk etnonimini əks etdirir. (Əhmədov Tofiq. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı, 1991, s.192)” (131, 20)

Biz burada İ.Kazımovu qınamırıq. Onun mövzusunun məqsədi başqadır. Lakin Azərbaycan toponimiyasında tanınmış şəxs Tofiq Əhmədov (həmin fikri L.Qumilyova istinadən söylədiyini bildirir) bu etnonimin kimliyini açıqlamayıb. (öz kitabına görə deyirik)

Bolnisi rayonundakı **Baskınçak** toponiminin yaxınlığındakı İndiki Kazaret qəsəbəsinin adı da son illər qədr **Davax məhl adlanıb**. Əlbəttə geniş areallı bu toponimin mənsəyinə aydınlıq gətirilmirsə, sadəcə tayfa adıdır deməklə

iş bitmir. Maraqlı burasıdır Tobaxçı sözünün mənşəyi də birbaşa bizim araşdırdığımız toponimlərə bağlı mənə bildirir. Mənbələrə R.Radlovun fikrinə istinadən söylənən fikirlərə görə, “Şühadənəm”də işlənmiş bəzi arxaik sözlər sırasında “Tavaqçı” sözü də var. Həmin sözün mənası “dəvə otaran”dır” (132. 63).

Göründüyü kimi naxırçı, quşçu-mal otaran, ilxıçı-atotaran, tobaxçı-dəvə otarandır. Tobaxçılar də hunların teleslər tayfasındandır. Tele-Dəli olduğu da məlumdur.

2.9. Dərbənd-Dilboz-Darvaz toponimləri

“Buntürk tilsimi”ndən sonra aydınca göründü ki, Dərbənd-Dilboz-Darvaz toponimləri eyni mənşəli sözlər imiş. Darvaz sözünün etimoloji təhlili belə bir faktı təsdiqlədi. Siz də şahid olacaqsınız ki, “keçəl” sözünün mənasını söyləyəcəyimiz vətənə mənəlidir.

Darvaz (Bolnisi) kəndi Borçalıda qədim və böyük kəndlərdən biridir. Bu kəndin əhalisi dialekt fərqlənir. Borçalıda spesifik xüsusiyyətə malikdir. Darvaz-Darvaz kimi sözlərin bu qədim kəndin adından da göründüyü kimi Darvas sözündə toponim bildirən heç bir şəkilçi (lı, lar) iştirak etmir. “Dəftər” də Dərbas, Dərbas Tala, Darvas əndiq toponimlərinin adlarına təsadüf edilir. Bundan başqa Azərbaycanın Darvazbin kənd adında, Ermənistan ərazisində də eyni adlı toponim olmuşdur. Göründüyü kimi toponim geniş arealı toponimlərdən fərqlənir. Vaxtı ilə toponimin adının mənşəyini dilimizdəki “darvaza” sözü ilə bağlı yarandığını ehtimal etmişdik. “Buntürk tilsimi”ndən sonra Darvaz toponimi də aydın göründü. Sözün qədim yazılış forması Dərbasdır. Borçalı və Qazax dialektində, həmin də türk dillərindəki fonetik əvəzlənmələr də özünü göstərir. Məsələn, Ədəbi diləki “siyah” sözü dialektə ziyah işlənir. Tovuzun Aşağı Quşçu kəndində “sift” əvəzinə

“zift” deyilir (133, 83) Darvazlılar da “sipiçka”ya “zibiçqa” deyir. Dialektlərdəki bu xüsusiyyət alınma sözlərdə müşahidə olunur. Görünür Darbas sözü də alınma sözdür. Professor Valeh Hacıların məlumatına görə kənddə Hacı öyü, Ovçu öyü, Xıdırlar, Osman öyü, Abbas öyü, Koxa Alılar, Gülməmməd öyü, Zurnaçılar, Rəfiqələr, Hasan öyü, Aşırılı, Əfəndi öyü, Eyublar, Salman öyü, Leslər, Orduxan öyü, Alı öyü, Mehdi öyü, Hacınin öyü, Əzizlər, Palazdar, İslər, Məsilli, Pənahlı, Muraddı, Düşmənlər Cifkələr, Əlləzöyü, Gəlmələr, Əmirri, Bişovular, Ləzgi öyü, Vədiçilər, Loşqalar və b. nəsillər yaşayırdı. (134, 7-8)

Bu nəsil adlarından (“Gəlmələr”, “düşmənlər” “Ləzgi öyü”, “Loşqalar”, “zurnaçılar” (xüsusi qeyd edirik) “Leslər”, “Orduxan öyü”) də aydınca hiss olunur ki, Darvaz kəndinin sakinləri müxtəlif dillərdən gələn müləkilərdən idilər. İlk növbədə diqqətimizi “Ləzgi öyü”, “loşqalar”, “leslər”, “orduxan öyü” nəsil adları cəlb etdi. Borçalıda bu adlara (orduxan öyündən başqa) heç təsadüf etməmişik. Orduxan öyü nəsil adından da bilinir ki, hunlara aid dövlət idarə sistemi “Orda” Ayorta kəndi ilə yanaşı Darvaz kəndində yerləşmiş. Adlarını çəkdiyimiz digər nəsil adları (Ləzgi öyü, loşqalar, leslər, gəlmələr, düşmənlər) sübut edir ki, Darbas adı həmin nəsil adları ilə bağlı anlayışdır. “Ləzgiöyü” ilk növbədə Dağıstandakı xalq adını və qədim türklərin məxsus Dərbənd adını xatırlatdı. Mənbələrdən məlum olur ki, Dərbənd şəhərinin qədim adı Ço-qa olub. İ.Şopen xəzərlər içrisində hunların yaşadığını sübut edir. İ.Şopenin fikrincə fars sözü hesab edilən “ka-asi” türk sözüdür. Mənası “at yeri”, atların yeri deməkdir. Elə buna görə də Ço-qa şəhərinin adı dəyişdirilərək Dərbənd (fars sözü-qapı mənası) qoyulub. (Türk toponimiyasına qarşı represiyaların nəticəsi) Eyni zamanda İ.Şopen kartıscı və uduncu “xune” yaxud “qune” sözünü və ləzgilərin dilindəki “ço-qa” sözlərini qədim hunların dilindəki “at” sözünün tərcüməsi hesab edir” (135, 334) (Şahmatdakı xana sözü ola bilər).

Borçalıda atçılıqla mışqul olanların deyimində “qunet”, “qunut” sözü qamçı sözünün sinonimi mənada, arabaya qoşulmuş atları vurmaq üçün işlədilən alətdir. “Dərbəş” sözünün uyğun gələn bir neçə tarixi şəxs adları da var. Mənbələrdən məlum olur ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində türklərin sərkdənin adı Barsbıy olmuş, VIII əsrdə Xəzər xaqanın oğlu da Barsbıy adlanmış, X-XII əsrlərdə türklərdə Barsbuğa, Barskan adlı başçılar var imiş. Dərbənd əmirərindən biri də bu adı daşımışdı” (136, 31)

Biz heç bir şübhə etmirik ki, Darbaz toponiminin adı “at” sözü ilə bağlı anlayışdı. Nəsilərin adlarından görünür ki, Darbazda həm Qarapapaq tayfaları həm də sonradan Dərbənddənin gəlmə digər ailələr yaşamışdır. Məsələn: düşmələr (slində çüşmələr), çifklər, bişovlar (qaşovlar), vədçixdılar (çix vəd quşu yazda gəlir), ləzgi öyü (ləzgi olmasalar da Dağıstandan gəlmə olduqlarına görə ləzgi adlanıb) və loşqalar. “Loşqa” sözü də, “at”la bağlı “loş” sözündəndir. “Zurnaçılar”da cıdır vaxtı zurna çalmaq üçündür. İndi qalır əsas Darvaz sözünün etimologiyası. Etimoloji təhlil gör, “Dər” sözü atçılıqla bağlı olan “çər” sözüdür. Dilimizdə “çər dəymiş”, “çərmiş” sözü də var. Bu söz at xəstəliyi də bildirir. Borçalı və Qazax dialektlərində sözün əvvəlindəki “d” səsinin “ç” səsinə keçməsi səciyyəvi haldır. Məsələn: “diş-çiş, dişi-çişi, düş-çüş, düşman-çüşman, düşkün-çüşkün. (136, 83).

Darbaz kəndinin adındakı “dər” komponentinin “at” anlayışı mənası bildirməsinə heç bir şübhə yeri qalmır. Dərbaz sözünün tərkibindəki “baz-bəş” komponenti tarixin dilləri əzbəri olan Qazağın məşhur Dilboz atı ilə eyni mənalı sözdür. Bizim fikrimizi Azərbaycan və eləcə də qədim türk dillərinin qrammatik qanunları da təsdiq edir. “Türk dilləri ailəsinə daxil olan Qazax dilində sözün sonundakı “-l” əvəzlənməsi müşahidə olunmuşdur. Bu hadisə çox az sözlərdə özünü göstərir. Məsələn, Qazax dilində (Qazaxstan) haçal-haçar, karaltı-karartı və s. Azərbaycan dilinin

dialektlərində də “r-l” əvəzlənməsinə çox az təsadüf edilir. Məsələn “Xəncər-Xəncəl (B.Ş.Q.Muğ) Xəncər-Xəncəl (Naxçıvan) Borçalı və Azərbaycanın qərbi qrupu dialektlərində “Xəncər” sözü “xançal” şəklində tələffüz edilir. (136, 97-98)

Bu dəlillərə əsasən əminliklə deyə bilərik ki, **Qazaxdakı Dilboz toponimi** və Dilbazilər nəslinin adı və **Dərbaz** toponimləri eyni mənşəli söz olub “Boz at” mənası bildirmişdir. At qədim Buntürklərdə beş müqəddəs heyvanlardan biri olmuşdur.

Z.Xasıyevin məlumatına görə Tovuz rayonundakı Cilovdarlı toponimi də atçılıqla bağlı yaranmışdır. (137, 59) “Boz at” sözünün qədim dövrlərdə Dilboz və Darbaz adlanması “Buntürk tilsimi” vasitəsi ilə aydınlaşdır. Eyni zamanda **Xənglgedən** toponiminin (Dmanisi r.) mənşəyi də elmi həllini tapdı.

“Dəftər”lə eyni səsləşən müasir toponimlər başlığını yekunlaşdırırıq. Kısaldırılmış toponimi ilə bağlı söylədiyimiz keçlin mənasını indi daha aydın görürük.

Biz folklordakı Kosa və keçlin sirrini bildik. “Kosa” naxırçı, “keçli” mehtər imiş.

Dərbənd toponimi iki sözdən ibarətdir. “Dər” və “bənd” sözləri indi bizə tam məlumdur. “Dər”-at, bənd-“bənd etmək”, “bəndləmək”, daha dəqiq bağlamaq deməkdir. Dərbənd sözü “at bağlanan yer” mənası bildirmişdir.

İ.Şopen doğru deyirmiş. M.Xorenski və digər erməni müəllifləri həmin sözü talış xalqının adı ilə bağlamağa cəhd etmişlər (138, 22) İndiki Keçili toponimlərinin mənşəyi də məlum oldu. Keçiyə “çi-qa” deyilir. İndiyə “hər” deyildiyi kimi Borçalıda keçiyə “çiqa”, oğlağa “çiqiy”, “çəpiş”, “tək” və s. sözləri işlənir (keçi-at anlayışı bir qəddər sonra aydın olacaq).

Baydar toponimi də həmin mənə ilə bağlı toponimdir. Baydar sözü At bəyi titullu sözdür. Baydar nahiyyələrdən birinin adıdır. Kançaklar maldarlar Baydarlar da atçılıq

təsərrüfatına rəhbərlik ediblər. Dilimizdəki baytar sözü də həmin mənə ilə bağlıdır. Baydar nahiyyəsinə tabe olan Qullar kəndində son illərdə Atçılıq sovxozu olmuşdur.

2.10. Buntürklərin şəcərə tarixinə aid etimoloji versiyalar, yaxud canlı tarix

Biz mənbələrin köməyi ilə yuxarıda adları çəkilən sözlərin onomastik mənalari ilə tanış olduq. İndi isə mənbələrdən alınan nəticələrə əsaslanıb özümüzün etimoloji fikirlərimizi həmin sözlərlə bağlı Azərbaycan dilinin özündə axtarmağı məqsəddə uyğun hesab edirik.

Qeyd edək ki, indiyən qədr Azərbaycan türkölogiyasında bu məsələlər dərk olar ki, heç bir aydınlıq gətirilmədiyinə görə əvvəlcədən nə qədr məsuliyyət daşdığımızı da unutmuruz. Bizimlərdəki tutarlı dəlillər arxalanıq.

Kitabın girişində qeyd etmişik ki, toponimlər üç əsas faktə (tarix, coğrafiya, dil) əsaslanmadıqda uğursuzluqla nəticələnir.

Biz L.N.Qumilyovun “Qədim türklər”in nəsil “şəcərəsini” yazdığına tam əminik. Ona görə də bir daha “şəcərə”yə müraciət edirik. Artıq sizə məlumdur ki, Hunlar Altay dağlarından gələn tayfalarla birləşmişdir. Həmin tayfaların Hun ittifaqına daxil olmasına səbəb də Şanyunun qızı ilə bağlanan nigah olmuşdu. O da məlumdur ki, Şanyunun qızı ilə nigah bağlayan, qohum olan Teleldir. Aşina - “Qurd baba” sülaləsi sonra hakim sülalə olur. **Diqqət, Diqqət edin! “Qurd baba”** adlanan telenin rəhbər olduğu həmin tayfa eyni zamanda “Aşina”da adlanır. Aşina tayfaları Hun ittifaqından ayrılır. Aşina Ordası (Qumilyova görə) hun ittifaqından ayrılarda 12 tayfadan ibarət (500 ailə) olublar. Bu 12 rəqəmini yadda saxlayın. Çox mətləblər bu rəqəmdə gizlənir.

Biz bu tayfaların çoxunu toponimlərin əsasın saymaqla “səhv” etmiş olardıq. Yalandan 12 toponimin adını düz bildirdik. Məsələn, Dəmirçi, Quşçu, Dillər, Kosalı, Abdallı və s. Səhv burada tarixi faktı təhrif edən bilicimizdir. Sual oluna bilər ki, bəs, onda 12 tayfa kimdir? Bu suala mənbənin özündə də cavab verilmir. Ancaq bizim araşdırmadan alınan məntiqi nəticə həmin sualın cavabını çox asanca verə bilər. Bir daha yada salın Rəşidəddinin “Oğuznamı”sində Göy türklərin üç oğlunun hər birində dörd oğlu olur. İrək Xoca onların hər birinə uyğun adlar verir. Üç oğlun adları-Gün, Ay, Ulduzdur. Hər birinin dörd oğlu 12 rəqəmi bildirir. Yərinizdə saxlayın bir də təkrar edirik ki, həmin 12 tayfa yalnız Buntürklər-Göytürklər məxsusdur. Çünki onlar göy cisimlərinə sitayiş edənlerdir. Bəs Aşinalıların 12 tayfası kimdir? Telelərin maldarlıqla məşğulluğu nigahdan sonra Telelərin (Aşinalıların) hakim sinif olması faktları Köpək, Qancıq, Qurd adları yeni şey deyir. Biz türklərdə inancların müxtəlif heyvanlara, ağaclara, dağa, səmaya sitayışı ilə bağlı toponimlərdə də şahid olmuşuq. Adlarından da görünür ki, Göytürklərdə fərqli dünyagörüşü malik olan Telelər (Aşinalılar) müxtəlif heyvanlara sitayiş edirmiş. Şərq astronomiyasında göydəki 12 bürc və bu bürclərin adları şübhəsiz ki, buntürklər sonra da Göytürk adlanan türklərin inancları ilə bağlı olub. Göydəki 12 bürcdən birinin adı Bürc adlanıb. Şərqdə dəbiyyatında “Bürclər səd” yüksəklik mənasında işlənməmişdi (139, 128).

Bəs, görəsən, Aşinalıların 12 tayfasının adı nə olub?

Məlum olur ki, hazırda yeni ilin müxtəlif heyvanlarla bağlı təhvil olunması da birbaşa aşinalılarla, “qurd babalarla” bağlı “inanclardan” yaranmışdır (əgər aşinalılar olubsa).

Yeni ilin heyvanlar üzərində təhvil olunması təqvim Yaxın Şərq ölkələrinin Monqollar vasitəsi ilə yayılmışdır. “Qədim monqollar eramızın 1207-ci ilində başlayaraq təqvim ilini 12 dairəsinə müxtəlif heyvanların (siçan, inək, pələng, dovşan, qjdaha-sonralar bu yaxın şərq ölkələrində

balıq ilə vız edildi, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it və donuz) adları ilə adlandırmağa başladılar. (139, 134)

Şübhəsiz ki, bu təqvim qədim monqollara “Aşinalılardan, “Qurdbabalardan” qalmışdır. Və bundan sonra türklərin həyatında qurd “cdad” hesab olunur (xatirinizdadırsa, külləyi “Yel baba”, “Xıdırnəvi”yə də “Xıdırnəvi bava” demişdik). Təqvimdəki bu heyvanların hər birinə aid Azərbaycan folklorunda müxtəlif rəvayətlərdə həmin heyvanlar müsbət obraz kimi xarakterizə edilir. Azərbaycan onomastikasında bu adlarla bağlı çoxlu onomastik vahidlər-toponim, etnonim, antroponim və s. mövcuddur. Onlar bu günümüzə də eyni şəkildə şir.

Buradan da Aşinalıların “12 tayfası” tam müəyyənləşir. Sonralar 24 tayfa olan Oğuzların “24 tayfası”da məlum olur. “Dədə Qorqud”da hakimiyyətin yenidən Qayıya dönməsini arzu edənlərin arzusu da sübut olunur. (İzah edəcyik, həmişə 24 rəqəmini yadda saxlayın) Əgər, inanırıqsa, bu xalqımızın real nəsil şəncəbrsidir. Bu həmişə xalqımızın canlı tarixidir. Biz elə gəlir ki, müstəqillik dövründə tariximizdəki saxtakarlıqları həmin faktlarla vızlənmiş vaxtdır. Biz **“fakt”** sözünü təsadüfi söz kimi işlətmirik. “Fakt”ı sübut etmək üçün elimizdə daha tutarlı dəlillər də var.

Əlimizdəki tutarlı dəlillərdən biri də və sonrakı dəlillərin “açarına” çevrilən heyvanlarla bağlı tərtib edilmiş “Təqvim”dir. “Təqvim”lə bağlı şərhlərə tanış olaq.

2.11. Təqvimin qısa şərhə

Şərhlərdən aydın olur ki, 1027-ci ildən başlayaraq monqollar tərəfindən illərin 12 dairəsində müxtəlif heyvanların adları ilə bağlı “Təqvim” tərtib etmişlər. XIII-XIV əsrlərdə Yaxın Şərqi ölkələrini monqollar işğal edir. Bundan sonra Yaxın Şərqi ölkələrində xüsusilə İranda həmin

təqvimdən istifadə edilir. İllərin heyvanların adları ilə qeyd edilməsinə İranda rəsmi olaraq XIX əsrin ortalarında Qacarlar sülaləsi tərəfindən başlanır (Bu dövrün xalqımızın taleyindəki faciəsi artıq Sizə məlumdur. Həmin dövrdə Azərbaycanın Cənub hissəsi İrana verilmişdi). Lakin illərin heyvanların adları ilə adlandırılmasına məşhur “Tarixi-Nadir şah” kitabında da rast gəlirik. “Nadir şah əfşar (1688-1747) 1736-1747-ci ildə İran şahı olmuşdur. İran feodallarının mənafeyi üçün Azərbaycan, Ermənistan Gürcüstan, Dağıstan, Hindistan, Buxara və s. yerləri işğalçı yürüşlər etmişdir. 1747-ci ildə Xorasanda sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdü. (139, 43) Bu həmin Nadirdi ki, hakimiyyətinin ilk ilində 1736-cı ildə Borçalı və Qazax ellərini Kartli çarlığına vermişdir. Borçalının taleyində “ilk faciənin” nübarını da Nadir şah yemişdir. XIX əsrin sonralarında İran dindarları yeni ilin gəlməsini (mart ayının 21-22-ni) həmin heyvanların adı ilə bağlı rəsmi elan ediblər. “Təqvim”də heyvanların adlarını sıra ilə bu qaydada düzmüşlər.

1. Siçan. 2. İnək. 3. Pələng. 4. Dovşan. 5. Əjdaha (İranlılar “Əjdahanı” “balıqla” əvəz edilib. Şübhəsiz ki, bir məqsəddən olub) 6. ilan. 7. At. 8. Qoyun. 9. Meymun. 10. Toyuq. 11. It. 12. Donuz.

Qeyd edək ki, “Təqvim”də iranlıların “düzəlişləri” təkcə “balıq”la qurtarmayıb. Ü.Hacıbəyovun “Məşdi İbadını” hamı yaxşı tanıyır. “Tarixi-Nadiri yarıya qədər oxuyan Məşdi İbad “meymun” sözünü rast gəlmədiyini deyir. Ona “Aranqutan” deyində diqqətlə qulaq asır, meymun sözünü görüb bərk qəzəblənir “qonaqlığı” dağıdır. Bu səhnə Ü.Hacıbəyovun sətiraltı çox dərin mənaya işarədir. (Bir qədər vvvv Aran tayfa adı və Kutan-Kaşan sözünün mənası artıq sizə tanışdır. Arankuşan sözünü çox oxşardır.) Həmin səhnədə Ç.Darvinin adı da təsadüfə xatırlanmayıb. Görünür Ç.Darvinin “nəzəriyyəsinin” də böyük əhəmiyyətini dahi Üzeyir bəy çox gözəl bilirmiş. “Təqvim”dəki 11-ci heyvan “it” və 12-ci heyvan (donuz)

İranlılar tərfindən artırılıb. Bu fakt əlimizdəki tutarlı dəlillər öz təsdiqini tapır (Bir qəddər sonrakı mənbələrdə şahid olacaqsınız). İran “təqvim”in gör “təbii tin dirilməsi” (Bu sözün mənası Sizə tanışdır) martın 21-22-də baş verir. Türklərdə axır çərşənbə novruzdan üç gün əvvəl qeyd olunur. Yəqin bunun da təsadüfə hal olmadığı məqamlar da var. “Ulduz fal”ında da 12 bürcün adı çəkilir.

1. Qoç. 2. Buğa. 3. Ə kizlər. 4. Xərçəng. 5. Şir. 6. Qız. 7. Tərəzi. 8. Ə qərb. 9. Oxatan. 10. Oğlaq. 11. Dolça. 12. Balıq. Burada da İranlıların “Əlavələri” ehtimal edilir. (oxatan insana aid xüsusiyyət bildirən sözdür. Səmada oxatan olmaz)

2.12. Heyvanlarla bağlı “Təqvim”li Ulduzların “Təqvim”i arasında oxşarlıq

Məlum oldu ki, iranlılar heyvanlarla bağlı təqvimdə “İjdahanı” “balıq”la əvəz ediblər. “İt” və “donuzu”da Əlavə ediblər. “Donuz” sözünün su ilə bağlı anlayışı bizə artıq çoxdan məlumdur. It sözünün köpük anlayışı ilə bağlı mənalı **Aşinalar kimdir?** başlıqlı izahımızdan Sizə məlumdur. Ulduz falındakı sonuncular “dolça” yaxud “su tökən” heyvanların “Təqvim”ində Əlavə olunan “donuz”dur. Sonuncu “balıq” heyvanlar “Təqvim”in Əlavə edilən “it”lə eyni mənalı sözdür. Köpük balığı adındakı mənadır. Bu Əlavələri bir qəddər sonra “Kəsil və Dimni” əsrinin tərcüməsindəki şərhlərdən daha dəqiqliyi ilə biləcəyik.

Deməli, istər heyvanların, istərsə də Ulduzların “Təqvim”lərində nə türk, nə də Şərq variantlarında həllilik “qurd” adına rast gəlinmir. Heyvanlarla bağlı “təqvim” birinci siçandan başlanır. İkinci inək gəlir. Ulduzlarla bağlı “Təqvim”də birinci “qoç”dan başlanır, ikinci “buğa”, üçüncü “Ə kizlər”dir. Onuncu “oğlaq”dır. Biz dolça ilə balığın Əlavə edildiyini qəbul edəndən sonra (faktlarla) dey

bilirlik ki, ulduz falındaki sonuncu bürc “oğlaq”dır. Oğlaq ya keçiyə eyni anlayışdır. Keçiyə xalq arasında “çıqa” deyildiyi də, “çoqa”nın at anlayışı da sizə məlumdur. “Kitabi-Düddü Qorqud” dastanında “Salur Qazanın evi yağmalandığı” boyda bu sözün əsl mənası açıqlanır. Məsələn: “Çoban aydır:

Altındaki alaca atın nə öyrəsin?

Ala başlı keçimcə gəlməz manna

Başındaki tuğulğanı nə öyrəsin, mənə kafir?!

Başımdayı börkümcə gəlməz mana.” (140, 33)

Bu misaldan göründüyü kimi, “Alabaşlı keçiyə” at mənasını bildirir. “Başımdayı börk” papaq yox, qalxan mənası bildirir. Burada “börk” sözündə “qurd” anlayışı yoxdur. Alabaşlı keçiyə sözü müasir **Alabaşlı** qəsbəsinin (Şəmkir) adında qalmışdır. Ulduz “Təqvim”indəki ikinci gələnin “buğa” bürc adı türklərin mifologiyasındakı “Öküz”dür. M.Kaşğarlının izahında “Öküz” sözünün “buğa” sözünün sinonimi olduğunu **Qara öküz qışlağı** toponimində xatırlatmışıq. “Düddü Qorqud” qəhrəmanları Bamsı Beyrək, Beyrək, Buğac, Buğacıq Məlik və b. adlar da həmin mənə ilə bağlıdır. Makedoniyalı İskəndərin “buynuzu”da birbaşa bu mənə ilə bağlıdır. İskəndərin Hind padşahı Foreklə tək-tək döyüş şahinin təsvirində deyilir: “İskəndər hücumə keçdi. Meydanda bir neçə saat at çapıb silah oynatdılar. Lakin heç biri üstün gələ bilmədi. Belə vuruşmadan yorulmuş İskəndər başqa hiylə və çıxış yolunun olmadığını gördükdə bərkdən elə bir nəfər çəkdi ki, zərbindən yer göy lərzəyə düşdü (Koroğlu da nəfər çəkdi). Bu qışqırtını eşidən Forek ordusunun başına bir fəlakət gəldiyini düşünərək, dönüb geri baxdı... İskəndər zəfər çaldı... öz hakimiyyətini tam bərpa edəndə qəddər Hindistanda qaldı. Sonra İskəndər həmin inanılmış adamı öz yerində qoyub, Hindistandan çıxdı”. (141, 38) İskəndər tarixdə bir neçə adla məşhurl olmuşdu.

Bizim eradan 1356-323-cü illərdə yaşamış İskəndər-İskəndər Zülqərneyn, İskəndər Rumi, İskəndər Kəbir Makedoniyalı İskəndər adları ilə Şərqdə tanınmışdır. Ona bəzən “Buynuzlu İskəndər” də deyilmişdi. (139, 27) İskəndər Kəbir, İskəndər Bəbir deməkdir.

İranlıların təqdim etdiyi heyvanlarla bağlı “Təqvim”də də, Ulduzlarla bağlı “Təqvim”də də “Buğa”nın adı sıra ilə düzülüşdə ikinci çəkilir. (heyvanlarla bağlı “Təqvim”də “inək”, “buğa” eyni anlayışdır) Biz dilimizdəki dəlillərə əsasən bunun səbəbini çox gözəl bilirik. Bir qədr diqqətli olsanız Siz də biləcəksiniz ki, bu hun ittifaqının şərəfi tarixidir. Ulduzların “təqvimi”ndəki “qoç”da Qoç-buynuzuna görə qoç adlanır. Dilimizdəki “qoçu”, “qoçun buynuzu sındı” buynuz çıxartmaq və b. ifadələr hakimiyyətli, səltənətli bağlı anlayışdır. “Qoç” sözünün Azərbaycan folklorunda “Dədə Qorqud”dakı “Alabaşlı keçisi” anlayışına bənzər bir nümunəsi var. Uşaqlıqdan bunu əzbər bilirdik. Məsələn:

Bacadan baxdım iki qoz (qoç)
Biri ala biri boz
Mindim bozun boynuna
Getim urum yoluna
Urum yolu dəlmə dəşik
Meyminləri hürkütdüm
Qulaqların qırptım
Dağda gəzən xocalar
Vurdu qolumu qırdı
Qolum qazanda qaynadı
Oğlaq yanımda oynadı
Oğlağı yerə vurdum
Yer məni yemlik verdi
Yemliyi kuşa verdim
Kuş məni dəri verdi və s.

Elə bu folklor nümunəsi çox söz demirmi? Nümunədəki iki “qoz” güman ki, qafiyəyə görə yaxud dilimizdəki

“ç-z” v[ə]zlənmiş gör “qoç” v[ə]zin “qoz” variantında işlənib. Burada da qoç minik heyvanı mənasında işlənir (mindim “bozun boynuna”) Meyminləri “hürkütdüm”. M.F.Axundov da “Meymunu təsadüfə yada salmır” Yazın gilişi “qarının oğlaqları”, “yerin yemlik (ot) verməsi, yemliyin kuşa (kuşan, mal-qara öküz mənası) “Kuşun darı verməsi” - öküzün yer şumlaması, kin-səpin mövsümü və s. bildirmirmi? Bunları etnoqrafik məlumatda dəfələrlə xatırlamışıq (Lullular, Boz at, Bozqlar etnonimi İlxıçı anlaşılır).

Hər iki təqvimdəki məzmun nə deməkdir? Onların sırasını bir də nəzərdən keçirək. “Heyvanlarda (ilavə nəzər alınmasa) Meymun, Ulduzlarda” oğlaq, sonuncu yerə durur. Yeni ilin başlamasının ilk üç günü (oğlaqları qırmaq üçün alınan üç gün) təqvimə ilavə olunan heyvanlardı. (İranlıların ilavəsi) “Ulduzlarda” oğlaqdan sonrakı dolça və balıq (şərqi ilavəsi) ilavə edilmişdir. Beləliklə heyvanlarda 9 (sonuncu meymun) Ulduzlarda 10 (sonuncu oğlaq) varlıq qeyd olunur.

Sualın cavabı qısa şəkildə belə anlaşılır. Hun ittifaqına daxil olan əsas iki qəbilə ittifaqı dövləti birgə idarə edirmiş (indiki kailisyon dövlət quruluşu kimi).

Bəs, nəyə görə iki təqvim tərtib edilib? Bu sualın cavabı məlumdur. Hun ittifaqı və bu ittifaqa daxil olmağın şərtlərini Siz artıq L.Qumilyovun “şərhində” də bilərsiniz. Dövləti birgə idarə edən Hun türklərin (Göy türklərin) “təqvimi” səma atributlarının adı, telelərin “təqvimi” heyvan (heyvandarılıqla məşğul olduqlarına görə) adları olmuşdur. Göy türklərin “Oğuznam”yə əsasən üç qardaşdan 12 oğlu hərəsi bir qəbilənin başçısı olub. Telelərin əsas 9 qəbiləsi iki ildən bir 10-cu qəbilə dövləti idarə edirmiş. Qumilov teleləri “Qurd babaları” 12 göstərməsi “Kəlib və Dimn”nin elam dilini (orta fars) tərcüməsini əsasən, “it” və “donuz” ilavəsini görür. Ona görə də təbiət ya martın 20 ya da, 21-də dirilir. Qədim hunlarda hakimiyyət

növbəsi çatan qəbilələr həmin günü bayram edirmiş. Novruz anlayışı elamların (farsların) təsirini görən formalaşmış. Azərbaycanlılarda “axır çərşənbə” Borçalı və Qazaxda “İlin, ayın axırı” ifadələri də bununla bağlıdır. Hunlar həmin gündən əvvəl, ölümlərin ruhunu yad edirmiş. Xalqımızdakı “qara bayram”, “qəbirüstü” ifadələri də bununla bağlı anlayışlardır. Oğuzların 24 tayfası olsaydı, martın 24-ü bayram edilirdi. Deməli, heyvanlarda iki ya üç-meymun, donuz, it artırılıb.

Ona görə də “it oğlu, donuz oğlu” söyləşləri ən ağır təhqiramız ifadələr hesab olunur. Meymunluq bir növ rəqs və oynamaqla bağlı anlayış bildirib. Tarixi şəxslər sırasında **Kasagər** adı çəkilir.

“Kasagər-həm nəğmə musiqi adı, həm də həmin nəğməni bəstələyən şəxsin adıdır. Nə vaxt yaşadığı bəlli deyil. (139, 29) Bu söz bizə bir çox müasir toponimləri və adları xatırladır. Akstafa rayonunda **Köçəksər kəndi** var. Gəncə ətrafındakı Sərkər, Borçalıda Sərkər dağ adlı çoxlu toponimlər var. “Arşın Mal alan” komediyasının qəhrəmanı da əsgərdir. “Artistik” edir. Gah arşınmalı satır, gah da özünü bəy kimi aparır. Görünür dahi Üzeyirbəyin bu ad haqqında məlumatı var imiş. Şübhəsiz ki, Kasagər adının meymunla əvəzlənməsi də iranlılarda “redakt” olunub. “Kəllilə və Dimn”də bu aydın görünür. **Kasagər** sözü “kosa” və “kosa” sözlərinə də oxşardır. Yekunda müqayisələr aparacağıq. Elam dilindən “alınan” türk sözlərinin lüğətini göstərəcəyik.

Bəs Alicə nab qurd hardadır?

Hər iki təqvimin şərhindəki bizim ən çox axtardığımız “Qurd”, yaxud da “Alicə nab Qurd”, “Qurd baba” sözləri oldu? Yəqin Sizləri də maraqlıdır ki, biz “İçdədımız olan qurdu” niyə tapa bilmirik? Hər iki “təqvim”də təkcə “qurd” nəslindən olan “it” rast olduq. Onu da elamlılar artırır. Maraqlıdır, görəsən, elamlar (orta farslar) bu zavallı qurdu hardan tapıblar. Bu yazıq “qurda” Hindistanı, oradan da

bütün Şırqi gəzdiriblər, heç kim “sata bilməyiblər”. Axırda elamlılar Çinliləri inandırır ki, “Qurd” hunlara daxil olan telelərin əcdadıdır. Fikir verin, maldarlıqla məşğul olan Telelər-Dililər peşələrinin, sevdikləri, totem bildikləri heyvanların qəddar düşməni olan qurdu özlərinin əcdadı hesab edirdiləmi? Dilimizdə türk-tənha yaşayan, heç bir dinstənin qəbul etmədiyi “Yalquzaq” ifadəsi də var. Biz bu sözlə bağlı bütün dövrlərə aid onomastik vahidləri axtardıq. “Qurdla” heç yerdə rastlaşmasaq da, “Yalquzaqla” rastlaşdıq. Sən demə, “Məşdi İbad”dakı Qoçu əsgərsayağı desək, bu kimdi? Bu kimdi? Baxdıq gördük ki, bu Səsanı sülaləsinin son hökmdarı Yəzd Qord adlı şəxsdir.

“**Yəzd Qord** Səsanı sülaləsinin son hökmdarı idi. III Yəzd Qord adı ilə məşhur olan bu hökmdar (632-651) ərəblərin istilası zamanı İranın Şırqınə qaçmış və orada tıf olmuşdur” (139, 29) Bu ad Sizə heç nə demirmi? **Yezdi Kürd** sözü ilə oxşardımı? Bu sualın cavabını özünüz verin.

L.Qumilyovun “aşına” ümidinin puça çıxmasına türk biricik faktı da əlavə etmək istəyirik. Biz “aşına” sözü ilə bağlı bütün verisiyalara aid dilimizdəki onomastik vahidləri yada saldıq. Şanapipik quşunun başındakı kəkili taca bənzətdik.

Və sənəbub sözünü izah etdik. Bunun sənəbubini indi izah edirik. Şırq nağıllarında elamlarda bubbu (şanapipik türk adıdır) eyni zamanda “Süleyman peyğəmbərin quşu hesab edilib. Guya Bubbu quşu Süleymanla Bilqəys arasında xəbərlilik edirmiş. İranın bəzi yerlərində arvadlar ərəvi ilə atası evi arasında gizli xəbərlər aparıb gətirən bacılarını “bubbu adlandırırdılar”. (139, 76) Bu da Şanyunyun Bun türkləri ərə verdiyi (göyləri həsr etdiyi) qıza işarədir (“Bobbi” hind filmi də var). Həmin qızın guya Yəzd Qorddan doğduğu oğlan telelərin əcdadı olur. Telelərlə bağlı bu qəddər geniş areallı toponimlər və həmin toponimlərin yerləşdiyi ərəzilər Yezdi kürdlərinin dədə-baba yurdlarıdır.

Teymurilər nəslində Alik r kan nəsli olub. Bu ad tele r  uyğundur. Alik r kan-k r k ndir.

Hörmətli Oxucu! Biz bu faktları araşdırarkən haqsızlıqlara qarşı bir vətəndaş, ziyalı kimi nəşr   kdiyimizi siz də g r s n z. Lakin inadımızdan d nm r k. Siz bir azdan hunların nəsil şəcərəsini saxtala dıran, onu elamlara məxsus hesab edən “K lil  v  Dimnə”ni elam dilinə tərcümə edən “Təbib Bərzuyı”nin (VI əsr) qərəzli saxtakarlıqlarının “K lil  v  Dimnə”nin şahidliyi başlığında tanış olacaqsınız.

T qvim rin müqayisəsində a ıkarlanan daha vacib bir məqama da toxunmaq istəyirik. Bu da bizim   n  daha  n ml  olan bir faktla baėlı məqamdır. Bizi düşündürən “qurdla” baėlı sual, nəhayət ki, hər iki təqvimin müqayisəsində  z n  göstərdi. Biz t qvim rd  “Qurda” rast olmadıq. Nəsil   c r sind  də h m nin. Bəs, görəsən,  in m nb  rin  ( fsan  rin ) qurd necə yol tapıb? Bu suala bu an cavab vermək çox asandır. Bu sualın cavabını qısa şəkildə veririk. Geniş şəkildə cavabı sonrakı paraqrafın sonunda biləcəksiniz.

“T qvim ”ərin şərhindən məlum oldu ki, hun ittifaqına daxil olan iki əsas qəbilə Bun türklər (göy türklər) v  Tele r (heyvandarlar) ayrı-ayrı d nyag r   rin  malik olublar. Daha dəqiq desək, bu həm də onların dini g r   ri hesab olunub. Hindistanda buddizm yaranıb. M nb  rin  ahidliyin  görə “Buddizm eramızdan əvvəl VI  srd  Hindistanda meydana çıxıb. Sonralar  in , Yaponiyaya Monqolustana və s.   k  r  də yayılmış dindir”. (Monqolların  z nd  hamıdan əvvəl olub-X. ) (139, 76). Bu danılmaz faktdır ki, Buddizmdə də “T qvim ” rd  ki heyvanların buddalarında “Qurd” kultu nəzərə çarpmır. “K lil  v  Dimnə” bütün   rq və Avropa dillərinə tərcümə olunub. Tədqiqatçıların fikrincə bu gözəl sənət əsəri təqribən III-IV  srd  Hindistanda yaranıb. X.  nu ravan (531-579) tərəfindən Təbib Bərzuyı əsəri elam dilinə ( z  də ilk dəfə) tərcümə edib.

E.Bertels, A.Sirkin, V.V.Ivanov təsdiqləyir ki, Bərzuyının ilk döfə tərcümə etdiyi əsərin əsl adı “Pañçatantra”dır.

“Pañçatantra” (beş hikmət, beş qanun, beş kitab, xəmsə) adı altında toplanıb. Hind dilində “Karataka və Damanaka” adlanıb. Bərzuyı onu elam dilində “Kəli və Dimn” kimi tərcümə edib. Mütərcim əsəri sadəcə tərcümə etməyib. V.V.Ivanovun dediyi kimi “Mütərcim əsəri sadəcə olaraq tərcümə etmir, o dövrün tələbinə uyğun olaraq (tələbi kim edir?-X.) əsərdə müəyyən dəyişikliklər aparır, onun bir çox fəsilərini islah edir. Hadisələrin cəryan etdiyi yer adlarını dəyişir, bir qayda olaraq şəhər, meşə, dağ və sair xüsusi adları tamamilə ixtisara salır. Belliklən hadisələr abstrakt, qeyri-müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir ki, bu da öz növbəsində hadisələrin yerli-Hindistan (insan doli olmaya bilmir-X.) çərçivəsində çıxaraq ümum dünyəvi mahiyyətə kəsb etməsinə kömək edir”. () Mənbə V.V.Ivanovun 1958-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi “Pañçatantra” əsərində (rus dilində) götürmüşdü. Fikir verin! Səxtakarlıq. Y.E.Bertels Bərzuyının əsl adının “**Burzoe**” kimi qeyd etmişdir. Bərzuyının türk olduğu öz adından da, tərcüməsində də aydın görünür. “**Karataka**” sözü Qaratək demək deyilmi. Mütərcim həmin sözün qarşılığını elam dilində tapa bilmədiyini görür “tək” sözünü “kə” kimi yazıb. “Kal”, “kə” sözü heyvan bildirməklə yanaşı “Kal oğlan” ifadəsində Kəli həm də Öküz mənası bildirmirmi?

Dilimizdə kəli, öküz sözləri işlənmir?

Bərzuyı Hindistandan “**Xodaynamə**” adlı əsər də gətirmiş Kəli və Dimnyə əlavə etmişdir.

Tədqiqatçılar daha bir mühüm məlumat da verirlər. Bərzuyının Hindistandan gətirdiyi şahmat taxtasında 11 vətən 10 xan olub. Sonra elamlar onu 12 xan ediblər.

Həmin iki xan təqvim artırılan “it” və “donuz”la bağlıdır.

Hörmətli oxucu! Bu dediklərimizin hamısı “Kəlilə və Dimn”nin müqədiməsində daha geniş şəkildə yazılıb.

Yəqin Çin mənbələrinə aid “İfşanlar”dakı “qurd” obrazından başqa, geridə qalan hadisələrin hamısı real tarixi hadisədir. “Xodaynamə” xataylar deyilmi? Görünür, Nizaminin “Xəmsə”si və Xətəinin “Dəhnamə”sinin kökləri türklərin beş müqəddəs hevanı və təqvimdəki 10 heyvanla bağlı adlanmışdır. Biz “Bayquş xarabalığı” toponiminin vasitəsi ilə yəmənin oğuzların simvolu, bayquşun sonralar titul bildirdiyini qeyd etmişdik. “Nüşrəvan və Bayquşların söhbəti” hekayəti yenidən öyrənilməlidir. Nə qədər ki, Nüşrəvan sağdı, neçə xaraba istəsən, verərik ifadəsi və sonra Nizaminin bayquşa tamam başqa münasibətinin şahidi olmuşuq.

Biz elə gəlir ki, heç bir “avtoritetlər” əsaslanmadan faktlara əsaslanıb gəldiyimiz nəticələr həqiqətlik bunlardır. Bizimlə razılaşmaya da bilərsiniz. Hər bir real elmi dəlil qarşısında tədqiqatçının boyunu tükədən nazik olmalıdır. Biz tarixi dayaq, coğrafiyanı məkan, doğma dilimizi də dilmanc hesab edib həmin nəticələrə gəlmişik.

2.13. “Kəlilə və Dimn” hunların canlı şahididirmi? Yaxud “40-cı otaq”

Hörmətli oxucu! Biz kitabın “Giriş”ində qeyd etmişdik ki, toponimlər bizi keçmişə aparan yolun ən etibarlı bələdçisidir. Həqiqətin də, etibarlı bələdçimiz “Bir qalanın sirri” filmində olduğu kimi təhlükəsiz yollarla bizi mənzil başına çatdırdı. Biz, artıq, İfşan, nağıllar dünyasını gəzib dolaşmışıq. Yadıңызdadırsa, kitabın əvvəlində də nağıla bənzər hadisəni xatırlamışdıq. “Padşah oğluna 39 otağa girməyi icazə verir, lakin 40-cı otağın açarını vermir. Biz həmin məqamda “40-cı otaqda” zəmətli türkün olduğunu demişdik. Əgər bu hadisəni unudubsunuzsa, çox xahiş edirik,

yenidən həmin sətirləri bir də nəzərdən keçirin, biz, artıq, sırlırlı üzümüzü bağlanan, “40-cı otaqda” “hünərkarların” otağında, “təzəmətlə türk xaqanlığında” Bu vətəndəki kimi bənəzətə deyil, real həqiqətdir! **“Kəlilə və Dimn”- 40-cı otaqdır!** Bunu dəlillər əsasında əminliklə deyirik. Siz də şahid olun. Artıq, məlumdur ki, “Pançatantra” əsəri elam dilində (orta fars) “Kəlilə və Dimn” adlanıb və iranlıların vasitəsi ilə dünyaya yayılıb. Bu “dəsti-xətt” bizə, artıq, ermənilərdən tanışdır. **Görün, “Pançatantra”** hansı dilə məxsus sözdür? Hind dilinə, yoxsa, türk dilinə? Bu sualın cavabını “sözün” özündən eşidək.

“Pançatantra” sözü iki sözün ibarət olub mürəkkəb sözdür. Burada “kök” və “şəkilçi” anlayışları da yoxdur. “Pança” və “tantra” sözlərdir. “Pança” sözü müasir dilimizdə incə “t” saiti variantında işləndən “pəncə” sözüdür. Məsələn, “Ayağımın pəncəsinə tikan batıb”, “Pəncəmə bərk qaşınır” və s. cümlələrdə bu söz indi də işlənir. Yaxud “Ayı pəncəsinin izi” ifadəsini yada salın. (Ayının qış yuxusuna getməsi ifadəsi də “təbətin ölməsi” anlayışı ilə bağlı olub. Bu həqiqətlik bir yanda qalsın) Pança-pəncə həm də, “iz” mənası bildirir. Digər “tantra” sözü müasir dilimizdə dialektlərdə indi də işləndən sözdür. “Tantra” sözü eyni mənalı sinonim anlayış bildirən “tan”, (“dan yeri qızarmaq”), tən (tənin yarı) sözüdür. Məsələn, dilimizdəki “gecənin tən yarısı qapını döydülər” cümləsində həmin söz incə “t” saiti variantda işlənir. Sözdəki “tra” komponenti elam dili variantı olsa da, həmin söz müasir dilimizdəki “toran” “Dan yeri” sözüdür. Məsələn: “Alatorandan qapını kəsirdi” cümləsində və canlı dildə də, ıdəbi dildə də işləndən sözdür. Dilimizdə sözün sonunda “n” səsinin düşməsi (**“Kosan”** sözü ilə bağlı etimologiyı yada salın) mümkündür. Elam dilində sait səslərin yazılışı olmadığına görə, toran sözü “tra” yazılıb. “Pançatantra” sözü lüğəti mənada ayaq izi “gecə yarı” “aləqaranlıq” mənalı bildirir. Bu ifadələr məntiqi, həm də birbaşa şümadakı “ay” sözü ilə bağlıdır.

Ay gecə yarından sonra görünür. Hunların “aya sitayiş etməsi, ay bütöv görünməsi səfəri çıxmaları, səfərin uğurlu olacağı, ay yarımçıq görünməsi səfəri dayandırmaqları haqqında məlumatı da yadınıza salın. Bu sözün mənası ay görünməsi gecə yarı, toran vaxtı səfər, ayaq izi mənası bildirir. Dəqiq deyil bilirik ki, “Pañçatantra” sözü və həmin əsərin adı İskəndərin salnaməçisi tərəfindən yazılmış sənəmdir. Həmin sənəm Hindistanda İskəndərin dövründə yazılmış tarixi sənəddir. Bu sənəmin məzmunu və təsviri “Kəlilə və Dimn”də elam variantında “Bayquş və Qarğa” fəsilində nə qədər saxtalaşdırılsa da, indi lap aydın görünür. “Pañçatantra” əsərinin adı Ay qəbiləsinin, daha dəqiq, “Buntürklərin “səyahətnaməsi”dir. “İskit” sözünün versiyalarındakı “İs-Iz” yaxud “İski-türk” mənalı uydurma, “izəzdırma”dır. “İskit”- ok-uz, ağız südü və s. Anlayışların “zühr” etməsi səbəblərinin kökü buradan başlanır. Herodot da Bərzəyinin “tərcüməsində” bəhrələnilir. Çin mənbələri də həmcinin. Mənbələrdə İskəndərin “yarı gecə ölkəsinə” səfəri də real tarixdir. Nizami Gəncəvi elam dilinin təsiri ilə onu “zühmlə” aparır. Zühmlə farsca “yarıgec”dir, “toran”dır. (toran, dan yeri qızarmaq, təbiətlə bağlıdır)

“Oğuznamə” əsəri də “Xotaynamə” (hindlərdə olmuşdur) əsərində nə iqtibas edilmiş nəsil şəcləri sidir. Biz elam dili adlanan “sözlərin” mənalı çox asanca aydınlaşdırıla bilər. Nizaminin “Xəms”i də və digər “Xəms”lər də həmin mənbələrdən qaynaqlanıblar. “Pañç” pənc, xəms sözləri türk sözüdür. Beş barmaq anlayışıdır. L.N.Qumilyov da, digər müəlliflər də “türklərdə beş müqəddəs heyvanlardan biri” ifadəsini işlədirlər. Bu beş müqəddəs heyvan, beşguşəli ulduz, sözlərin əsasən pənc (beş) sözünün pəncə-beş barmaq olduğu aydın görünürmü? **Hunların beş müqəddəs heyvanı hansılardır?**

Heyvanların “təqvimində” əlavəsiz 10 heyvan adı məlumdur. Bəs, niyə bu heyvanlardan beşi müqəddəs sayılır. Buntürklər, yaxud göytürklər səma cislərinə sitayiş

ediblər. Mənbələrdə hunların “beş müqəddəs heyvanı” ifadəsi işlənir. Biz mənbələrin şahidliyi ilə tanış olmuşuq ki, türklər Şanyunyunun qızı ilə nigah bağlayandan sonra ittifaqa daxil olmuş, dövlət işlərinə rəhbərlik etmişlər. Maraqlıdır ki, heyvanlarla bağlı “Təqvim”də səma cisimlərinin adı çəkilmir. Ancaq hunların mifik görüşlərindəki heyvanların adları çəkilir. Bu da əlavə 10 heyvan adlarından ibarətdir. Görünür, heyvanlarla bağlı təqvim telelərin daxilində Göy türkləri qəddərki tayfaların ittifaqa rəhbərlik etməsidir. Göy türklərin ittifaqından sonra dövlət rəhbərlik növbələri şib.

Telelərin 5 qəbiləsi, Göy türklərin beş qəbiləsi növbə ilə dövlət rəhbərlik ediblər. Bu da cəmi 10 ay edir. İlimiz 12 aydan ibarətdir. Bəs, iki ay dövlət kim rəhbərlik edib? Bizə elə gəlir ki, bu iki ay hunların ya mifik görüşü, ya da dövlət idarəçiliyi prinsipinə görə yaranıb. Hunlarda “təbətin ölməsi, dirilməsi” anlayışına görə ehtimal ki, “böyük və kiçik çillər” adlanan həmin aylarda dövlət rəhbərləri “fəaliyyət” göstərmirdilər. Dilimizdə hal-hazırda işlənin “ayının qış yuxusuna getməsi”, “ayıl-ayılmaq”, “ayaq” və digər sözlərin kökü vaxtı ilə “ay” sözü olub. Dəqiq bilməsək də, ehtimal edilir ki, ayrı-ayrı söz və ifadələrdəki mənalardan “ay” sözünün mənası həmin də su anlayışı bildirmişdir. Məsələn: Elə “Kəli və Dimn”dən gətirdiyimiz “Bayquş və Qarğa” fəslində “Ay” adlı bulaq toponiminin adı çəkilir. “Ay” gecələr suda əks olunduğuna görə bulaqlara, axar duru sulara “ay” deyilib. Dilimizdəki “arı” sözü də, “ay” sözü ilə bağlı anlayışdır.

“Ayı” sözünün “aydan arı-sudan duru” ifadəsində həmin də “arı” sözünün təmiz mənası ilə yanaşı “arı” anlayışı da görünür. “Pançatantra” sözündəki pança “pəncə” anlayışı isə çox ayıya aid ifadədir. “Ayının pəncəsi” həmin də, “beş barmağın” birgə adıdır. **Beşbarmaq**, toponimi həmin mənada ilə bağlı olub. Ulduzun “beş güşəli”, Ayının pəncəsi (beş barmağı), “şana-yaba”nın beş barmağı və s. eyni anlayışlı

sözlərdir. İskəndərin Hindistana səfəri zamanı tayfalardan biri “cigillər” adlanırmış.

Dilimizdə də oğlağa xalq deyimində “cigiy” deyilir. “Təqvim”dəki oğlaq bürcü də həmin tayfanın adı ilə bağlıdır. “At” anlayışı bildirmişdir.

Dərbəndin, Dilbozun, Darvazın adlarındakı çoqo, müasir keçiyə deyilən çoqadır. Biz qeyd etdik ki, “Kəkil və Dimn”də “Ay” adlı bulağı tapırlar. “**Bulaq**” komponentli toponimlərin geniş areallığının səbəbi birbaşa “ay”la bağlı anlayışdır.

“Qul” İskəndərin vassallarından birinin adıdır. Hazırkı **Qullar** toponimləri həmin titula bağlı anlayış bildirib.

Eramızdan əvvəlki sözlərin mənası ilə eyni səsləşən onomastik vahidlər də təsdiq edir ki, “Kəkil və Dimn” hunların salnaməsidir. Onu rəvayət və əfsanə kimi “elamlılar” bütün dünyaya yaymışdır.

V.V.Ivanovun məlumatından aydın olur ki, “Coğrafi yer adlarında olduğu kimi, xüsusi heyvan adları da ixtisar olunur. “Pançatantra” da demək olar ki, bütün heyvanların şir, pələng, canavar, tülkü, çaqqal, qarğa, siçan, dəvə, öküz və sairənin özlərinə məxsus **hind adları** vardır. Bu adlar **hind dilində** həmin surətlərin rənginə, boyuna, xarakterinə və sairəyə uyğun gələnlərinə mənalara malikdir. Məsələn, “Biz burada bir qəddər fikrə gedirik. Fikir verin, müasir dövrümüzə eyni səsləşən türk-Azərbaycan onomastik vahidləri eradan əvvəl hindlilər “məxsus” imiş. Həmin onomastik vahidləri bir-bir sizə təqdim edirik. Və siz də bir daha şahid olacaqsınız ki, bu əsər əsl hun salnaməsidir. Növbəli hakimiyyət quruluşlu bir dövlətin “təqvimi”dir. Akademik İ.Kraçkovskinin şərhində də məlum olur ki, “Hadisələr yerini dəyişir, heyvanlar **öz mövqelərini** bir-birinə verir, adlar bir-birini əvəz edir, yeni mənim gələnlərin variantları bir-birində o qəddər uzaqlaşır ki, artıq onların eyni mənişli olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur”. İ.Kraçkovskinin məlumatında bizim fikrimiz öz təsdiqini tapmırmı?

2.14. “Kəlil v Dimn” ilə səlşən müasir onomastik vahidlər

“**Karataka**-(çaqqal adı) Elam dilində Kəlil adlanır. “Hind dilində” mənası tünd qırmızı, **Damanaka** (Dimn)-yola gətirən, “ram edən” deməkdir. Öküzlərdən birinin adı **Nandaka**-şən, ikincisinin adı **Sancivaka**-canı bərk, şirin adı **Pinqalaka**-qırmızı qəhvəyi deməkdir. Yerdə qalan bütün heyvanların adı da bu kimi mənə xüsusiyyətlərinə malikdir” (s.7) Biz əvvəlcə həmin sözlərin türk-Azərbaycan dilindəki mənası və müasir toponimlərdəki izləri ilə tanış olaq.

Karataka (Kəlil) tünd qırmızı Gün-xan adındakı “Gün” sözünə uyğun gəlir. Türk-Azərbaycan dilində bu söz sifətin çoxaltma mənasındakı “qıpqırmızı” sözünə uyğun gəlir. “**Qıpçaq**” etnoniminin daha qədim adı Qara Qıpçaqlar kimi anlaşıla bilər. Sözün yazılışı və təffüzü müasir dilimizdəki “Qara tək” mənası gün kimi hamıya məlumdur. Türklərin yaşadığı bütün ərazilərdə **Təkli**, **Qaratəhl** (Qardaban) toponimləri və şəxs adları var. Guya bu söz elam dilində “Kəlil” adlanır. “Kəl”, “kal” sözləri camış mənası bildirmirmi? Toponim kimi Axalkalak (Axısqa) türkcə Axırkələk sözünə uyğun gəlirmi. “Kala-qala” sözünə oxşayır mı? Borçalıda “Kələyevlər”ə oxşayır mı? Kalı şəxs adlarına oxşayır mı? Etnonim kimi Strabondakı “kel”ə oxşayır mı? və s.

Damanaka-(Dimn) “yola gətirən” padşahın vəzirinə mənasına oxşayır mı? “Daman” sözü dilimizdəki Duman sözünə oxşayır mı? **Tumanəşen**, **Dumanis** toponimlərinə oxşayır mı?

Nandaka - şən, bu söz dilimizdəki nanay sözünə və nanay etnoniminə bənzəyər bilirmi?

Sancivaka - canı bərk, bu söz türklərdəki. **Sancaq**-qəbilə birləşməsinə oxşaya bilirmi?

Yaxud “bayraq sancan”a bənzəyər bilirmi?

Pinqalaka - qırmızı qıhvıyi-bu söz **Narınqalaya** bñnzı mirmi? “Narınçı” saz havası da var.

“**İskñndır**” sözünün hər bir hecası ayrı-ayrılıqda bir mñna bildirir. Mñsıñn: “İs”-hecası “İz”dir. Dilimizdə “s” sñsi qñdim kar sammit sonra cingiltli “z” samitinı keçdiyi mñlumdur.

Iz-pñncı, “pñncı” sözü ñn çox “ayı pñncısi” ifadəsində hñm dñ canlı xalq dilində “yanlarını basmaq”, “ayı kimi yanını basmaq” ifadələri yerimək, getmək mñnası bildirir. Ayı kimi yeriyñn adamlara **Maytaq-taytaq** lñqñbi verilir. (bunun da mñnası var) Mñsıñn: “Birdı gördüm Maytaq ñ hñmd yanını basa-basa gñldi” cümlesində “Maytaq” sözü ilə “yanını basmaq” eyni mñna verir. Maytı şñxs adı da var. Yaxud “otur” vñzin “yanını yerı qoy” ifadəsində “yan” “ayaq” mñnası bildirir. “Yanını çñk-çñk gñldi”. “Yanını sürüyür”. “Sürüyür” sözü “Dilini sürüyür” ifadəsində dñ “lñng danışmaq ifadəsi”, “lñngimək” “gec yerimək” “lñngır” (yanlara basmaq). Mñsıñn, Arabaya yığılan ot lñngırñndi “ot tayası lñngır verdi” cümlesində “lñngır” sözü iki yana töküldü mñnası bildirir. Ağsu rayonundakı **Lñngbiz** dağ adı bu sözə oxşayır mı? Borçalıda “yan” sözü nñrdivan mñnasında işlñnir. Mñsıñn, “Yanı qoy almanın yaxşısını yığ”. “Haravanın yanlarını tax, otu gñtirək” vñ s. Dilimizdəki taytaq-maytaq sözü “Pançatant-ra”dakı “Tantra” “yayxanmaq” sözünə oxşayır mı? Dilimizdə “ayı” sözünün bir variantda adı yripñncıdır. Rus dilində dñ bu söz “Kosalapıy” adlanır.

“Ayı” sözü ilə bağlı rus dili lüğətində (142, 334-335) aşağıdakı frazeoloji mñnalar var.

1. Medved na uxu nastupil. - Musiqi duyumu olmayan insan haqqında (anlayışdır).

2. Medvejıy uqol - ucqar bir yer. Çox güman ki, bu söz mağara mñnası bildirñn **Azıx mağarası** toponimi ilə eyni sñslıdır.

3. Medovie mesyaç - bal ayı. Ayı vü arı sözləri eyni kökdür. Medved “bal sevən” deməkdir. “Bal” rüqs mənasında “Balet” sözündə işlənir. “Rüqqas” sözü də həmin mənə ilə bağlıdır. “Bal” küllək anlayışı da bildirir. Elmi dildə külləyin gücü “bal” sözü ilə ölçülür. Məsələn, “5 bal gücündə küllək əsəcək” cümləsində bu mənə aydın görünürmü?

4. Medvejya spyaçka - Ayının qış yuxusu. Bu anlayış təbiətin “qış yuxusu”, təbiətin ölməyi ilə bağlıdır. Yazın gilişi “təbiətin oyanması” kimi anlaşılar. Dilimizdəki “yuxudan oyan”, həm də “yuxudan ayıldım” mənəsində işlənir. “Ayıq-sayıq olmaq ifadəsi”də “ayı” sözü ilə bağlıdır. Ayıq olmaq, xətdən uzaqlaşmaq anlayışı bildirmirmi? Ayaq altı etmək, “taptaq” sözü axsaq adama deyilən taytaq sözü ilə eyni səslənmirmi?

5. Kosalapıy - yeri pəncə mənəsi bildirir. Biz elə gəlir ki, pəncə sözünü bilirik. **Koso, koson**, kisal sözləri həmin Kosalapıy sözündə daha aydın görünürmü? Kosalapıy sözü “kosa” və lapay sözlərinin birləşməsidir. “Lapay” sözü dilimizdəki ləpir-iz sözü deyilmi? Dəniz küllək əsən zaman ləpələnirmi? Ləpə, ləpir külləyin izidirmi? sözün sonundakı “ıy”, “ay” sözü deyilmi? Kosoy-çəpgöz, yığöz dovşan deməkdir. Heyvanlarla bağlı “Təqvimi” də 4-cü heyvanın adıdır. Bu ad da təsadüfi deyil. Dovşan sözünün mənəsi həllilik yadda saxlayın.

Ayının qış yuxusu Böyük və Kiçik çilləyi təsadüf edir. Böyük çillə yanvar ayına təsadüf edir. **Yanvar sözü də İskəndərin adı ilə bağlıdır.**

“Yan” sözünün yanını basmaq, daha dəqiq desək ayı mənəsi məlumdur. Borçalıda işlənen nərdivan sözü vəvəzinə “yan”, ya da “laydır” (Darbaz kəndində) deyildiyi məlumdur. “Yan”la yuxarı qalxan zaman ayaqları bir-bir qaldıraraq qoyurlar. Ayaq-pəncə eyni anlayışdır. “Ayaq açmaq” sözü də “iz” deməkdir. “Çəhlim” sözü şəhli havada çəmənləkdə ya qoyunun, ya da adamın izidir.

Özü də dolaşq izləridir. Bu da ayı yerışı anlayışı bildirmirmi? “Sovetskaya ensiklopediya”da (143, 157) göstərilir ki, **Yanuaris**-latın dilində qədim roma peyğəmbəri **Yanus** (Borçalıda Yunus) adından götürülmüşdür. Ayı da həmin ayda yuxuya gedir. Əfsanəyə görə ilan peyğəmbərin qamçısıdır. İlan da həmin aylarda “yuxuya” gedir. Dovşan “Təqvim”də 4-cü heyvandır. Bunun mənası ilin dörd fəslinin sonuncusu, 4-cüsü dovşandır. Bu bizim təqvimdə fevral ayına təsadüf edir. Xalq arasında fevral ayı həm də “boz ay” adlanmırmı? Boz ayın ömrü, dovşanın ömrü qədərdir, “10 günə dovşan da dözlər” ifadələri nə deməkdir? Biz **“bun”** sözünün gürcü dilində (şübhəsiz yunanların təsiri ilə) ay, həm də “təbiət” mənası bildirdiyini qeyd etmişdik. **“Dovşan”** türk etnonimlərindən biridir. Qədim dilimizdə **Tavşan** kimi yazılır. Dialektlərdə dovşan sözünə “doşan” deyilir. **Şan, şana** barmaq, pəncə və s. beş rəqəmi bildirir. Dovşanın da iki qabaq ayağı gödəkdir. Onun “çəpgöz” adından daha çox “Ti” iki əyri ayaqlı heyvan mənası bildirir. Dovşanın yerışı də ayının yerişinə bənzəyib. Ayının əyri pəncəsi 5, Dovşanın iki əyri pəncəsi 10 rəqəmi bildirir. Ayının bir pəncəsi, (qabaq ayağı) dovşanın iki pəncəsi (qabaq ayaqları) əyridir. “Xəmsə” (beşlik) “Dəhnam” (onluq) anlayışları bu mənalara bağlıdır. Rum rəqəmində V bir əl (dörd bitişik, 1 baş barmaq) on rəqəmi X (iki əl işarəsi) bildirir. Bu da “Təqvim”dəki 10 ay (əlavəsiz) mənası bildirir. “Do”, “du”, “Ti” iki mənası bildirdiyi məlumdur.

Təbiətə əsaslandıqda belə bir fikir, bir bənzətmə apara bilərik.

“Ayı” yatır-yəni təbiət ölür. “Ayı” yatan dövr, dövlet 10 gün dovşan (katib) idarə edir, yaz gəlir. Külək (Xıdırınvi) hər şeyi tərpəlib (təbiəti) rəqs etdirir. Ayı yatdığına görə rəqs, musiqini duymur. Oyanmaq istəmir. “Şirin yuxudadır”. Xalq arasında “tükü də tərpənmədi” ifadəsi yoxdurmu? Biz əvvəllər “qaraçı” sözünün titul anlayışı haqqında

geniş izahat vermişik. Gözətçi, keşikçilərin yazın gəlməsi ilə bağlı rəqs etmələri “ayının xoşuna gəlmir” və s.

Əgər diqqətli hadisələri izləsək, görürük ki, bu incə mənəli sözlər nəinki elamlara hətta bütün dünya dillərinin türklərdən, özü də “Pañçatantra” vasitəsi ilə yayılmışdır.

Azərbaycanlıların “serial sevənləri” ən çox sevdikləri “Kasantra”nın rəqqasliyinin sirrini və adını bilirmi? (Bu söz türklərdən keçib). Biz kosa, kosa sözlərinin mənasını bildiyimiz görür “Kasan”dranı tez tanıdıq. “Qaraçılar”ın etnik qrup olmadığını unutmayıbsınız ki? (titul anlayışı)

Biz bu sözlərdəki mənalardan çoxunu “Loru” adlanan dillə yaxından bələd olduğumuza görə asanca izah edə bildik.

“Loru dili” anlayışı, hətqiqətin də, Borçalıya və ona bitişik ərazilərdə yaşayanların dilidir. Bu sözün təsadüfi yaranmadığı da həqiqətlik araşdırılmalı.

Bir sual da yaranır. Görəsən, bu qəddər heyvanların adları niyə “Təqvim”lərdə işlənir. Rusların “dilindəki” “ay” adı “bal” sözü ilə niyə əlaqələnilir. Görünür, İskəndərin bir çox ləqəblərindən biri də “arı” olub. İndi, artıq, biz hər şey məlumdur. İskəndərin hakimiyyəti dövründə arıların “dövlət quruluşu” sistemində istifadə edilirmiş. Təbii ki “ölən” zaman çiçəklər solur, arı şirə çəkməz bilmir. Arılar da təbii ki birgə dincəlir. “Ayı”- İskəndər də həmin dövrdə istirahət edir. Uşaqlıq yaşlarımda Azərbaycan nağıllarını, “Min bir gecə”ni dön-dön oxuyardıq. Orada “Quş dili bilən İskəndər” nağılı yaxşı yadımdadır. “Biri varmış biri yoxmuş. Bir İskəndər varmış. İskəndər bütün quşların dilini bilirmiş”. Sən demə, nağıldakı “quşlar” heyvanlar imiş. İskəndərin ləqəblərindən biri olan “öküz” hazırda qara öküz qırmızı parça göstərilmiş, Öküzün (Ay xanın) qırmızı rəngli parçaya - “qardaşı”na (Gün xana) qovuşmaq istəyidir” və s.

Hörmətli oxucu! Biz əvvəldə dediyimiz kimi, ulduz “Təqvimin”də birinci heyvan “Qoç”dur. “Qoç” Günxan

rəmzidir. İkinci “Buğa”dır. Buğa Öküz Ayxan rəmzidir. Heyvanların “Təqvim”ndə birinci “Siçan”dır. Bu söz “ulduz (xan) mənasına uyğundur. Sözün əsl adı saçandır. Bu söz “Ulduz saçıb”, “saçaq”, “saçalamaq” sözlərində “dağılmaq” tökülmək mənasına uyğun gəlmirmi?

Hörmətli, oxucu! Biz artıq 40-cı otaqdayıq. Otağın qapılarını taybatay üzünüzü açırıq. Və inanırıq ki, bu qapılar daha türklərin üzünü heç vaxt bağlanmayacaq.

Biz yenidən Borçalı, Qazax və Axısqa ellərinin toponim dünyasına qayıdırıq. Yöhlə eləmlərə də “çəpək”i nəzər saldıq”. Diqqətli baxıb gördük ki, eləmlilər dilimizdə r-l vəzlənməsi nəticəsində elam, olublar. Əslində “errumlar” Türkiyə erməniləridir. Orta fars dili adlanan elam dili də qədim türklərin dili olan Loru dilidir. Loru dilinin haraya aid olduğunu da çox yaxşı bilirik. İndi Borçalıdakı nəhiyələrin adlarını - “Dəftər”i yenidən yadımıza salaq.

1. **Baratlı** - Aran Borçalı, Bağlı-Baratlı.
2. Baydar (Baytar) Atçılıqla məşğul olanlar.
3. Dəmirçihəsənli-dəmirçiliklə məşğul olanlar.

Somxit livası. Osmanlıların verdiyi addır. Somxit livasının ermənilər, az miqdarda yunanlar yaşayıb. Gürcü dilində erməniyə “Somexi” (Somlu, Suriyalı deməkdir) deyilir. Somxit adındakı “xit” bizimlə tarixən qonşu olan “**Xetlər**”ə oxşayırmı? Elam dili və xet dillərindəki qədim türk sözlərinin izləri məlum olurmu?

4. **Taşır** nəhiyəsi Axısqaanın bir hissəsinə uyğun gəlir. Bu söz mineral bulaqlarla bağlı daşır (su) mənasındadır.

5. Pətlək nəhiyəsi - Zalqa, Boqdanovka rayonlarının ərazisinə uyğundur. Arıçılıqla məşğul olublar.

6. Ağca livası və ona tabe olan Boz çalı əsritləri. Ağca qala Sizə məlumdur. Boz çalı adı İraq “boz qurddan” boz sözü səmə adı **Bürc** sözüdür. “Göyün üzünü bozarıb”. “Boz-bulanlıq” çalı-çökək-inzibati ərazi mənasında məs: Borçalı çökəyi-Borçalı eli mənasına uyğundur.

2.15. 40-cı otaqda “Kəlilə və Dimnə təlimi”

Hörmətli oxucu! Biz səbrli izləy-izləy “Buntürk təlimi”nin açarlarını tapdıq. İndi isə İskəndər dövrü ilə bağlı səlnamənin izin düşüb xeyli yol gəlib “40-cı otaqda” həmin “səlnamə”nin saxlandığı “təlimli sandığın” açarlarını tapdıq. Həmin açar “Pançatantra” sözü ilə bağlı olan “pəncə” sözü, daha doğrusu, ayı pəncəsi, “Ayı” sözünün İskəndərli bağlılığı, “türklərin beş müqəddəs heyvanı” ifadəsi, heyvanlar və ulduzlarla bağlı “təqvim”lər, “Pançatantra”dakı “hind sözləri”nin etimologiyaları bir daha inamımızı artırır ki, bu səhr İskəndərin fəaliyyəti ilə bağlı səlnamədir. Biz V.V.Ivanovun “Pançatantra” əsəri haqqındakı təhlilləri ilə tanış olduq. Və bir neçə adların etimologiyasını da bildiyimiz kimi izah etdik. Görək, V.V.Ivanov daha nələri deyib? Onun dediklərində bizi maraqlandıran məqamlar varmı?

V.V.Ivanovun yazdıqları: “..Nəhayət, “Kəlilə və Dimnə”də bir sıra hekayələr, təmsillər vardır ki, onlar “Pançatantra”da yoxdur. Onu qeyd etməklə kifayətdir ki, “Pançatantra” cəmi **beş** fəsil olduğu halda, “Kəlilə və Dimnə” **17-18** fəsil çatdırılmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, “Kəlilə və Dimnə” müərcimi yalnız “Pançatantra” ilə kifayətlənmiş o hindlilərin başqa kitablarından, nağıllarından, folklorundan istifadə etmişdir. “Kəlilə və Dimnə”də olan bir sıra nağıl, təmsil və aforizmlərin hindlilərin başqa əsərlərində, son zamanlar rus və **Azərbaycan dilində** tərcümə edilmiş nağıl kitablarında təsadüf edilməsi də bunu sübut edir”. Biz bu fikrə əsasən deyərək bilirik ki, “Hindlilərin başqa kitabları” nəzərdə tutulan kitab, “səlnamə” imiş. Daha bir tutarlı dəlil və bizə tanış olan “ermənilərin ənənəvi metodları” haqqında məlumatı Behnüd ibn Səhvanın müqədiməsində özünü göstərir. Müqədimədə deyilir ki, “Bərzəy Hindistandan İrana yalnız “Kəlilə və Dimnə”ni deyil, bir sıra başqa kitablar

o cümlənin yüz xanalı şahmatı da gətirmişdir. (yüz xanalı şahmat bəlkə bir əsr sönmüşdür-X.) O, yazır: (çox diqqət edin. Görün tanış “sima” varmı-X.) “Hindistana gəlmişdən sonra gecələr gizli surətdə şahın xəzinəsindən bu kitabın üzünü köçürməyi razılıq verən adamı tapana qədər **Bərzuy**nin necə kəşklər işlədiyini, hind alimlərinin başqa kitablarını, yüzxanalı şahmatı və bu kitabı İrana necə gətirdiyini təsvir edirik. Çox ehtimal ki, Bərzuy “Kəlilə və Dimnə” kitabını ortafars dilinə (elam-X.) tərcümə edərkən başqa kitablardakı hekayə və rəvayətlərdən istifadə etmiş, onlardan münasib bildiyini, xoşuna gələnini seçmiş, “Kəlilə və Dimnə”yə əlavə etmişdir. Bundan əlavə “Pançatantra”da adından görüldüyü kimi **beşfəsil** olduğu halda “Kəlilə və Dimnə”də müqəddimədə deyilənlərdən inanmaq lazım gəlsə, ilk variantda 14 fəsil olmuşdur.

Ibn Əş Şahın müqəddiməsində də oxuyuruq: “*Beydaba bu kitabı 14 fəsli böldü. Bu fəsillərin hərəsi özlüyündə müstəqil idi. Hər fəsildə sual və cavab var idi. (Nizaminin “İskəndərnamə”sindəki oxşarlıq, sual-cavaba uyğundur-X.) Bu ona görə belə edilmişdi ki, sadə adamları əyləndirsin (Bu hamının sönməni başa düşməsi üçün olub-X.), daxili mənəsinə görə ağıllı adamlara ibarət olsun*”.

Ibn Müqəffanın müqəddiməsində: oxuyuruq. “Kəlilə və Dimnə” kitabı 16 fəsildir. Əslində hind dilində **10 fəsil imiş**, altı fəslini farslar artırmışlar. ...Təssüf ki, “Kəlilə və Dimnə”nin hindcə necə adlandığı bizə məlum deyildir. Ərəb Suriya, fars və başqa dillərdə edilən tərcümələrdə də bu barədə heç bir məlumat verilmir. ...Görünür ki, Hindistanda başqa kitablarla birlikdə “Kəlilə və Dimnə” (hindcə “Karataka və Damanaka”) kitabı da olmuşdur. “Pançatantranı” tərtib edənlər isə buradakı təmsillərdən yalnız beşini seçərək onu ayrıca “Pançatantra” (beş hikmət, beş qanun, beş kitab, xəmsə və s.) adı altında toplamış və oxuculara təqdim etmişlər” (141, 8).

Biz burada həqiqətlik bir balaca həyacanımızı və sevincimizi saxlamaq istəyirik. (Adamın sevinclənən qışqırmağı gəlir) Bərzuyın “nəvə-nəticələrini”də həmin üsullarla tarixi “İsaslandırılar”. Bu sitatda həqiqətlik Bərzuyın kitabı necə “oğurlaması”nı yadda saxlayın.

“Kəlimə və Dimnə”ni orta fars dilində (Bərzuyın tərcüməsində) Ərəb dilinə tərcümə edən Abdulla ibn-əl Müqəffa (721-757) olmuşdur. Ona “zındıq” adı vermişlər və s. (Bəlkə də bəzi şərhçiləri razılaşmadığına görə verilmiş adıdır)

Zındıq sözü bizə “Orxon Yenisey abidələrinin dilində tanışıdır. Ibn Əl Fəqih yazır: “Nuşacandan (Xorasan tərəfdər) tuquzquzların hökmdarı xaqanın paytaxtına qəddər üç aylıq yoldur. Bu yerlərdə türklər yaşayır, onların içrisində atışpərəstlər, Mani təliminin tərəfdarları - **Zındıqlar** da var. Onlardan şimalda kiməklər, öndə isə Çin ölkəsi yerləşir” (144, 34) Bu həmin “zındıq”dır ki, Bərzuyın saxtakarlığını sübut edib. Bu həmin “zındıq”dır ki, XVII əsr “Koroğlu”sunda guya “Koroğlu düşməninə “zındıq oğlu zındıq” deyir və s.

Həqiqətlik bu faktları unutmayın. Biz “40-cı otaqda” “Loru dilində” eşitdiklərimiz türklərin nəsil şəcərəsini ilk gündən ta bu günümüzə qədər keçdiyi həyat yolunu “Loru dilinin” öz dilində danışacaqıq. Şübhəsiz ki, “Pançatantra”ya qədər “şəcərə”dən başlayacaqıq.

“Şəcərə”ni nə nəvi qaydada sıra ilə düzəcəyik.

Və görəcəyik ki, türklər ancaq görüb bildikləri vərdisləri, heyvanlar və tanrı cisimlərinə aid xüsusiyyətləri müqəddəs bilirlər. Bunların hamısı real həyatdakı hadisələrə bənzədilib. Heç bir “İfsan” deyilən şey yoxdur. Biz İfsanları “vidalaşırıq” “Tilsimlər”dən sonra “Alicənbə Qurd” la da sonuncu dəfə vidalaşırıq. Bu “vida görüşümüzü” ayrıca şəkildə şərh edək.

2.16. L.N.Qumilyovun “Qədim türklər”dəki “fsanəsi və “Kültiqin” abidəsindəki reallıq

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, bu “fsanənin” çox nazını çəkmişik. İndi “vida görüşü” olduğuna görə olduğu kimi yenidən xatırlatmaq istəyirik. “Hər şeydən əvvəl telelərin mənşəyi haqqında uyğun fsanəni qeyd etmək lazımdır. Bu fsanəyi görə hun Şanyuyunun göylər həsr etdiyi qızı qurddan oğul doğdu. O, tele tayfasının əcdadı oldu. Bu tayfalar Aşina ordası kimi, Xalxuya Sarı çayın sahilindən gəlmişdilər. Gördüyümüz kimi türklərin (türküt-türk-üt cəm şəkilçisi-X.) və telelərin eyni bir mifolemləri vardı” (s.81)

Biz L.N.Qumilyovu qınamırıq. O, haradan biləydi ki, türklərin tarixini qarşı saxta fsanələr uydutduran, buna görə də İranın fsanəvi hökmdarı ləqəbi ilə tanınan Xosrov I nuşirvan (531-579) türklərin “real salnamə”sini fsanəyi çevirtirib, indiki ermənilərin “soyqırım” uydurması sayacağı bütün dünyaya qarşıdır.

Biz araşdırmamızda Qədim türk yazılı abidələrində (Yenisey-Orxon) Kül tiqinin şərfi yazılmış “böyük abidə” adı altında tanınan ikinci hissədə bir faktla rastlaşdıq. Həmin abidədəki məlumatla L.N.Qumilyovun “fsanə”si ilə real həyat salnaməsi arasında oxşar hadisələr diqqətimizi cəlb etdi. Həmin abidənin özündə də mətnin müəyyənləşməsinə bizi sərtlər (bizi daha çox maraqlandıran) pozulmuşdur. Həmin mətnlə tanış olaq. “(18)...Türkət xanlığı bizim öz türk xalqımız idi. (Bunu) bilmə-(19) diyin görə, biz qarşı çıxdığı üçün xanları öldürüldü, buyruqçu bəyləri də öldürüldü, on ox xalqı ziyyətli məruz qaldı. Ata-babamıza məxsus olan vətənimiz sahipsiz qalmasın deyər biz kiçik xalqı təşkil edib, qaydaya salıb... (cümle pozulub-X.) (20) Bars bəy oldu. Burada xan rütbəsinə (ona) biz verdik, kiçik **bacımızı** ona xanımlığa verdik,

(ancaq) o yanlış yola getdi, (0) xan öldürüldü, xalqı qul, kəniz oldu. (145, 66)

Biz elə gəlir ki, “Kül tiqin” abidəsinin mən “Qurd baba” ilə vida görüşüdür. İndiyə qədər araşdırmada rast olmadığımız “qurd, bөрünü” daha axtarmağa heç bir ehtiyac görmürük.

Məndəki bəzi sözlərin pozulması hadisəsinin qəsd ya da “təsədüf” olduğunu özünüz axtarın, əliz oxucular. Biz də axtarıq. Ancaq həllilik deməyi çətinlik çəkirik. Loru dili bu “təsədüfün” sirrini söyləyəcək “Pañçatantra” tilsiminin bütün sirlərini “Loru dili” çox gözəl bilir. “Loru dili” deyir ki, “**Aşinalılar**”da, “**Aşparlar**”da, “**Parfiyalılar**”da, “**Elamlar**”da, **Herodotun** “**İssedonları**”da, “**Peçeneqlər**”də bütün bir siyahıya sığmayan digər adlar da, toponimlərin hamısı da mənim dilimdə-“Loru dilində” danışır. Məni öyrənsən “sirri” özünüz də, lüğətin köməyi olmadan açə bilərsiniz. L.N.Qumilyov “Kül tiqin” abidəsinin salamat qalan hissəsinin əsasın söylədiyi Aşinalılar haqqındakı məlumatı yaxşı bilirəm dedi “Loru dili”. “Loru dili” onu da dedi ki, L.N.Qumilyov mənim loru adımı “Syambi” adlandırıb. “Ancaq mənin ondan incimirm”.

Bəli, hörmətli oxucular! Loru dili düz deyirmi? Həllilik bu sualın cavabını vermirik. Ancaq onu dəqiq bilirik ki, L.N.Qumilyov “Kül tiqin” abidəsinin “salamat qalan hissəsinin” əsasın çox şey deyirsə, “Kül tiqin” abidəsinin “qurd”la bağlı olan hissəsinin pozulmasının səbəbini göstərmir. “40-cı otaq” açıqdır. Bunu bizə Loru dili deyəcək.

Biz “Loru dili” sözlərinin yaranması tarixini insanın doğulduğu gündən başlayıb “Pañçatantra” adındakı “paça” “iz” mənasına qədər olan sözlərin etimologiyasını verməyin vacib olduğunu qeyd etmək istəyirik. Çünki oğuz sözünün mənasında da (İskit-iz ilə getmək) “Pañçatantra” sözündə də “iz” böyük əhəmiyyətli kəsb edir.

2.17. “40-cı otaqdakı sonuncu tilsimlər” Borçalı, Loru və Tiflis toponimləri

Hörmətli oxucu! Biz toponimlərin bələdçiliyi ilə uzun bir yol keçdik. Etibarlı “bələdçimiz” toponimlər bizə “Buntürk”, “Külilə və Dimnə” tilsimlərinin açarlarını tapdı. Çox ehtiyatla axırı ki, əvvəldə dediyimiz kimi gəlib 40-cı otağa əzmətli Türk oturan otağa çatdıq. Və o da məlumdur ki, 40-cı otaqda heç bir tilsim yoxdur. Bir-iki “sandıq”da canlı tarixi sənəmlər var. Həmin sandıqdakı sənəmlər əzmətli **Türk xalqının** canlı tarixləridir. Bu “sandıqlarda” heç bir uydurma, heç bir fəsanə yoxdur. “**Kül tiqin**” abidəsindəki qəsdən pozulmuş sətirləri də Loru dilinin vasitəsi ilə aydınca oxuduq. Çox şeyləri, çox hadisələri olduğu kimi Sizə danışacağıq. Səbrlə bizi dinləməyi xahiş edirik. Biz 40-cı otaqdakı “sənəmlər” heç bir əlavə etmədən tutarlı dillərlə sübutlamaqla, müasir dilimizdə anlaşılaçaq bəzi izahatlar edəcəyik.

Əvvəlcə **Borçalı** adının mənşəyindən başlayaq.

Borçalı: Güney Qafqazda türklərin ən qədim yaşayış məskəni olub. Tiflisin cənub tərəfində yerləşir. Vaxtı ilə Azərbaycan anlamına daxil olduğunu da tarixin dili ilə demişik. Toponimin mənşəyinə aid araşdırıcılar tərəfindən müxtəlif ehtimallar söyünür. Vaxtı ilə biz də Borçalı adına “aksiomlaşmış avtoritetlərin gözü ilə” baxmışıq. Borçalı adı “Borçala” Boşçala, Bozçalı (“Dəftər”də) və xalqın deyimində “Boççalı”, “Boşçalı” adlanmışdır.

Bu adların düzgün variantı və mənası nədir? Bu sualın cavabını daha qədim mənbələrdə və dilimizin (türk-Azərbaycan) daha qədim qatlarında axtardıq. Daha qədim mənbə deyində ilk növbədə Yenisey-Orxon abidələrini nəzərdə tuturuq. Həmin abidələrdə axtardığımızı çox asanca tapdıq. Çünki artıq heç bir “tilsim”dən sərəsləmət qalmamışdı. “Kül tiqin” şərifin yazılmış abidənin özündəki “Kül

tiqin” və Tadıkan Çurun Boz at adları diqqətimizi cəlb etmişdi. Kül tiqin adındakı “Kül” rəng mənası, ti iki, qin-gün (ış) bildirir. Böyük qardaş vəfat etdiyini görə 2-ci qardaşın adı Kül Tiqin adlanır. (Alicənab qurdu axtaranda) Abiddən aydın olur ki, Kül tiqinin anasının adı Hümay olub (31). Bu ad bizə tanış və doğma addır. “Yeddi oğul istərim” filminin qəhrəmanını Gəray bəyin qızıdır. Hümay və Gəray adlarının sonluğundakı “ay” bizə çox şey deyib. Kül tiqinin anasının adı Hümay indiki **Qəmər, Kəmər** və uydurma “**Kimmer**” olacaq. Bunları həlqəlik yadda saxlayın. Kültiqinin atlarının adına fikir verək. Abiddən 32-ci mətndə “**Tatikan Çurun Boz atını** minib hücumə keçdi. O at orada öldü” 33-cü mətdə “İkinci dəfə boz İşbara Yamtar atını minib hücumə keçdi. O at orada öldü: üçüncü dəfə **Yeqin Silik bəyin çullu-yəhərli qonur atını** minib hücumə keçdi. O at orada öldü”. Həlqəlik mətnlərdəki **boz İşbara, Yamtar adlarını** da yadda saxlayın. İşbara “qumilyov” da “Aşbarlar”a çevriləcək. **Yamtar** adı “yantar” qarşılıqlı üzüklü adından Sizə məlumdur. “Yeqin Silik bəyin çullu yəhərli qonur atı” ifadəsi də Sizə tanış olmalıdı. “Yeqin” indiki “yeyin” sözüdür. “Silik” müasir dilimizdəki Saleh sözündən olub şəxs mənası bildirir. 36-cı mətdə oxuyuruq: “Bayırkunun **ağ ayğırının** ombası sındı”. “Ağ ayğır” adını təhlil etməyi ehtiyac varmı?

37-ci mətdə oxuyuruq. “..türkş xanlığının qoşunu **Bolçuda od kimi**, tufan kimi gəldi, vuruşduq. Kültiqin **Başğu** boz atını minib hücumə keçdi. **Başğı Boz...ikisini özü itirdi**”. Burada da mətndəki sözlər qəsdən silinib. Lakin biz həmin pozulmuş sözləri başqa mənbələrdə tapmışıq. Həlqəlik səbərlə olun. 40-cı mətdə oxuyuruq. “Qara göl yanında vuruşduq. (o zaman) Kül tiqinin otuz bir yaşı var idi: (o) **ağ Alp Şalçı (atını)** minib hücumə keçdi: 43-cü mətdə oxuyuruq “azların eltbərinə tutdu; az xalqı orada

mıhv oldu. **Azlar, eltbərli** r etnonimləri dı Siz məlumdur.

44-cü mətdə “Toğu şəhərində vuruşduq” ifadəsində **“Toq”** Axısqada xanlıq adı və Toq kəndi olub. Qarabağda Tuğ qalası, Qazağın yaylaq yurdu olmuş Qaraqoyunlu dərində (indiki Krasnıselki r-nu) Toğluca, Xanlar rayonunda Toğana toponimi Türkiyədəki Toqqat, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı dokuz (doqquz oğuz) bəyləri həmin anlayışlarla bağlı olub. Daha sonra həmin (44) yerdə oxuyuruq **“Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi**. Göy, Yer bir-birini qarışdığı üçün onlar biz düşmənin oldular. Bir ildə beş dəfə vuruşduq. **Kuşlağakda** edizlər ilə vuruşduq”. 46-cı mətdə oxuyuruq “Bol...nda oğuz (qəbilələri ilə vuruşduq”. 47-ci mətdə oxuyuruq “Tona tiqinin dəfəndə iştirak etdik. Tona qəbiləsində on adamı mühasirəyə alıb öldürdük”. 48-ci mətdə oxuyuruq. “Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzların üzərinə hücum çəkdi”. 49-cu mətdə oxuyuruq: **“ağ Öysüz atını** minib doqquz döyüşçünü süngüldi”. 4-cü mətdə “otuz tatardan” ifadəsi də işlənilir və s.

44-cü mətdəki “Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Göy, yer bir-birini qarışdığı üçün” (yəni ara qarışdığına görə) biz düşmənin oldular. Biz mötərizədəki iz azdıran “ara qarışdığına görə” ifadəsini mətnə əlavə etmələri onların azı “naşı” sözünü layiq görürük. “Göy, yer” sözləri arasında “vergül” işarəsi var. Həmin söz “tire” ilə yazılısaydı mötərizədəki məzmunə oxşayardı. Göy-göy türklər, yer-telelər (maldarlar) Şanyunyunun qızının nigahını birdə yada salın. “Kül tiqin” abidəsindəki 19 və 20-ci mətnlərdəki hadisələrin şərhini bir də xatırlayın. Bu hadisələr “qumilyovların ifsanı” deyilmi? Atalar doğru deyibmi ki, nəhaq qan yerdə qalmaz. “Göy, yer qarışığı” ifadəsi türklərin nəhaq qanlarını yerdə qoymadı. M.V.Aqbunovun (Ağ hunovun) familiyasında Ağ hunlar “buntürk” sözü yoxdurmu? Zavalı Aqbunov “müammalı Skifiyaya səyahət”ində həmin

“mümmmanı” deməyibmi? Borçalı adı “türklər can yandırana” tanış olduğundan 41-ci mətndə “...il Kuşi Tutuk il vuruşmuş döyüşçülərini...” yaxud 46-cı mətndəki, Bol... pozulmuş hissə heç nə demirmi? “Bol...” pozulmuş hissə Bolcuya oxşamırmı? Tona qəbiləsi (47-ci mətndə) kimdir? Dona çayı Bolus çayı deyilmi? Quşlağak, Quşanlar Sizə məlum deyilmi? “**Ağ Öysüz at**” Tovuz rayonundakı Öysüzlü yaxud da Çilovdarlar deyilmi? 52-ci mətndəki “Qərbdən-Soqda (xanlığından Ber Çekər, Buxara ulusu”... Sadaqlı, Bəy təkər (Bolnisi r-nu) toponimlərinin paralelləri deyilmi? Yaxud 51-ci mətndə iki şadamı, ...**tatabı** xalqının başında duran.. şad (titul) tatab (titul) sözləri **Şadlı, Tatlı**, Tatarlı toponimləri deyilmi?

Bizə elə gəlir ki, bu dediklərimizdə heç bir “ehtimalıq” olunan fikir yoxdur, hamısı tarixi faktdır.

Başğu boz at (37-ci mətndə) Başkeçidə oxşayırırmı? Başqurlara oxşamırmı? və s. Bütün bunlar Borçalının bölgə adlarına uyğun deyilmi?

“Kül tiqin” abidəsindənin məlum olur ki, Kül tiqinin ilxısındakı atların hər birinin adı, atların gətirildiyi yerlərin daha doğrusu, cins atlar yetişdirilən ərəzələrin adlarıdır. “Ağ”, “boz”, “qonur at”, “Yamtar at” Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki cins atlardır. Qədim türklərdə ən qiymətli hədiyyə “at” olub. Həmin atlar da ayrı-ayrı türk qəbilələri tərəfindən hədiyyə edilmiş atlardır. “At igitin dayağıdır” ifadəsinin də dərin kökləri var. Loru dildə bu ifadə daha aydın başa düşülür. “Dayaq” sözü “arxa-dayaq” mənası deyil, ayaqları dayamaq mənası bildirir. Abidədənin məlum olur ki, Kültiqinin yeddi rəngdə atları olub. Göy türklər də (göy türklərdən qalma inanca görə) at günəş (Gün xana) bəniz dilib. Göyün yeddi qatı olub. Göy qurşağı da yeddi rənglidir.

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər ata min çıx.

Bu yeddi rəng, yeddi rəqəm heç bir dini görüşlə bağlı olmayıb. Sadəcə sərkrədlər döyüş vaxtı tez nəzər çarpmamaq üçün havanın rənginə uyğun at miniblər.

Kül tiqin adındakı kül (boz) rəngli səma deməkdir.

Hörmətli oxucu, biz çox həssaslıqla bu iki toponimin mənşəyini aid fikir deməyi çox ehtiyatla yanaşıırıq. Araşdırmalarda müxtəlif ehtimallarda göstərilir ki, Borçalı adı “Borçala” “Boşçala” sözləri ilə bağlıdır. (Bilərdəkdən Bөрүçala sözünü yazmırıq). Siz də şahid oldunuz ki, qədim toponimlər yarandığı tarixdən uzaqlaşdıqca adındakı ilkin mənadan da uzaqlaşır. Kim zəmanət verə bilər ki, bizim eradan da əvvəl türklərin müxtəlif adla tanınan bu qədim diyarı ilkin adını zəmanəmizə olduğu kimi çatdıra bilmişdir.

Hər hansı qədim toponimlər kimi Borçalı adını da müasir dövrdəki səslişməsinə uyğun ehtimal etmək düzgün deyil. Biz xalqımızın mifik görüşlərində də, bu adla bağlı heç bir məlumata rast gəlmədik. Ona görə də Borçalı adının mənşəyini dair yalnız qədim türk mənbələri əsasında fikir söyləməyi məqsəddə uyğun hesab edirik. Toponimik ensiklopediya hesab olunan “Dəftər”də Ağcaqala livasına tabe olan Bozçalı şirətləri adı çəkilir. “Kül tiqin” abidələrində bu sözün daha qədim variantı hesab edilə biləcək olan Bolçu çay adı çəkilir. “Kültiqin” abidəsinin **qəhrəmanı Tatukan Çurun** Boz atını minib hücumə keçdiyi haqqda məlumata rast gəlirik. Boz atla Dilboz atın fərqi varmı?. Biz əminliklə deyə bilərik ki, “türklər can yandıranlar” ilk növbədə özələrinin məkrli niyyətlərini güdmüşdür.

Bir sual da yaranır. Niyə indiyə qədər Borçalı və Loru toponimləri haqqında qəti söz deyə bilməmişik? Biz mövcud toponimik tədqiqatlardan fərqli olaraq əvvəlcə tariximizin ən dolaşq dövrünün mənzərəsindən başladıq. Tarixi hadisələrin necə təhrif edilməsinin, məkrli, qərəzli siyasətlərin nəticəsini aydınlıq gətirdik. Tarixi dövrlərə aid qədim mənbələrdəki toponimlərlə müasir toponimləri

müqayisə etdik. Və belə bir qərara gəldik ki, “Kitabi Dədd Qorqud” dastanlarındakı “doqquz tümən gürcüstan” və “başaçıq” ifadələri hansı məkrli olan “yazdığı” ifadədir. Başaçıq adı Gürcüstana XVII əsrdə verilmiş addır. Həmin dövrlərdəki türk mənbələrində Tiflisin özü də Borçalının paytaxtı göstərilir. Son dövrdə Borçalının altı nahiyəyə bölündüyü göstərilir (1728-ci ildə) Borçalı əşirətliəri Ağcaqala nahiyəsindəki Ərazi adıdır. Altı nahiyənin hamısı Borçalı anlamına daxil olub. Sonralar qəzalara bölünəndə bir qəzanın adını bildirib. Axısqa paşalığı da Borçalı anlamına daxil olub. Maraqlı deyilmi “Didi Türkoba”nın (Böyük türk elinin) “Badara türk oba”sını (kiçik türk obasını) kim əjdaha kimi udub? Hazırda Gürcü toponimiyasında Didi Dmanisi, Badara Dmanisi və s. toponim adları işlənmirmi? Maraqlıdır 220 kəndi və hər kəndin ayrıca sahəsi, yaylaq və qışlaqları olan Ərazilərdəki Əhali türk deyildimi?

Gürcülərin nüfuzlu mənbələrində qeyd olunan V əsrdəki hunlar, sonralar xəzərlər, qıpçaqlar, oğuzlar, axısqaqlılar, “tatrebi”lər türk deyildimi? Gürcü tarixinin tanınmış müəlliflərindən biri L.Mrovelinin məlumatından aydın olmurmu ki, VII əsrdə türklər yerli sakin idilər. Bütün Gürcü çarlığında kişilər və qadınlar da xəzər (xazaruli), həmçinin türk dilini bilirdilər” (146, 27). Bəs, türklər “gəlmə” hesab olunurdusa, türk dilini öyrənməyi nə ehtiyac varmış? Məlum olur ki, gürcülər də ermənilər də (somxuri) suriyani (asurili)-aysorilər də, yəhudilər də (ebrauli) yunanlar da (beredzenuli) vahid ünsiyyət dili olan türk dilində danışmış. Ümumi türk adının müxtəlif adlarla tanınması səbəbi “on ok” adlanan tayfaların hakimiyyəti “Təqvim”lərdəki hakim sülalənin adı ilə bağlı olub? Osmanlı qaynaqları dəqiq uçot aparır, yaylaq-qışlaqlardan, qoyun yataqlarından, su arxlarından vergi alır, Borçalı boyda bir Ərazini “udur”? məntiqi nəticəyə gərək “Tiflis Əyalətinin müfəssəl dəftəri”ni anlayışı elə Borçalının adı hesab olunub. “Dəftər”i gör də

ayrı-ayrı nahiyyələrin təsərrüfat strukturuna görə də adları olub. Abidlərdəki Bolçu çay adı da Borçalı çayıdır. Bolus çayı Bolus-Kəpənəkçi, Bolçu çayı da Borçalı çayı anlayışı ilə bağlıdır. Biz bu fikri dilimizdəki tutarlı dillərlə əsasən deyirik. Bor-boz sözləri eyni kökdəndir. Boz, cal sözünün dilimizdə ağ mənəsi də olub. Məsələn, “Saçın çallaşıb” ifadəsi “saçın ağarıb mənəsində”. Bu sözün “ağ” mənəsi sağır “n”la təfəvviz edilən “cən” sözündə işlənir. Məsələn: Fırın çörəyi yaxud sac çörəyi köhnələndə çörəyin üzərində ağ ləkələrlə “çörək barlanıb”, yaxud çörək cən (sağır nun) lənib deyirlər. Bu sözlər “ağ” mənəsi bildirir. Bəs niyə “bar” və cən (sağır “n”) eyni anlayış bildirir? Fırın ya tündirdi ocağın yanması alovun rəngi günəş (cün xana) bənzədilib. Yazda şpələn toxum, ağacların, bostanın çiçəyi yayda bar verir. Dilimizdə “yaz dumanı bar gətirir, qış dumanı qar gətirir” ifadəsi var. Təndir çörəyinin üstündəki “ağ ləkələr” bar adlanır. Ocağın tüstüsü yaz dumanına bənzədilib. Sac ağzıüstə ocağın üstünə çevrildiyyə görə gecəyi bənzədilib. Sacın qıraqlarından çıxan alovlar və sacın dairəvililiyi aya (Ay xana) bənzədilib. Sac çörəyinin üstündəki “ağ ləkə” cən (sağırnun) ulduza (Ulduz xana) bənzədilib. Dilimizdəki “çən”, duman anlayışları da “ağ” rəngli həmədə təbiət, səma atributları ilə bağlı olub. “Tayfalar qapısı” anlayışı təkə Axısqaya aid deyil. “Bar” sözü “nübar” ifadəsində daha dolğun mənanı bildirir. Sünbül dən tutanda ona sütün deyilir. Buğda dənələrini ağızda çeynəyəndə xəmir kimi olur. “Sütün” sözü “süt-süd”ə bənzədilib.

Sütün buğdanın ilk nübarıdır. Sünbülü (sütünlü) ocaqda bişirəndə yeyilən zaman südə bənzər maye çıxır. Həmin mayenin rənginə görə çörəyin üzündəki “ağ ləkə” bar adlanır. (Yəni nübar)

Borçalı sözündəki “Bar-bor-boz” sözləri ağ mənəsi bildirir. Borçalı sözündəki “çalı” komponenti çala-çuxur,

çökək mənəsinə uyğun gələn də Borçalı adında tamam fərqli mənə ilə bağlı anlayış bildirir (yəni boz).

Qədim dil faktları da təsdiq edir ki, r-l əvəzlənməsi digər türk dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində də mümkündür. (Dilboz, Darbaz, Dərbənd adlarında olduğu kimi) Qədim dövrlərdə “at” mənası bildirən “çır”, “çor” sözləri “çırılmış”, “çırılmış” ifadələrində “çul”, “çol” Çullu etnotoponimlərində işlənir. Dilimizdəki Burçalı (Bürclü) antroponimləri ilə də Borçalı adının bağlılığı yoxdur. Borçalı adına Gənc şəhəri yaxınlığındakı Balçılı kəndinin adı uyğun gəlir. Bu toponim “L” variantını saxlamışdır. Müasir “bal” anlayışı ilə bağlı olmayıb. Bu misalda Bolçu-Balçı sözlərinin “atçı” mənası bildirdiyi aydınlaşır. Çullu etnonimi və Azərbaycandakı Çullu toponimləri və “atı çullamaq” ifadəsindəki “çul” “çır”, “çor” anlayışının qədim variantıdır. Borçalının Qaraçöp adlanan bölgəsi də Qara at mənası bildirib. Dilimizdə “çör-çöp” anlayışında “r-p” əvəzlənməsinin mümkün olduğu aydınlaşır. Əfsanəvi at “Çilmadyan” adında da “çil” rəngi yox, “çır” “çor”, “çir” at mənası bildirir. Vaxtı ilə Barmaqsız adlanan indiki Çalka (Zalqa) rayonunun adındakı “Çal”, Çolman, Çoçuyan və Borçalıdakı “çın” (cənd) sözləri ilə bağlı olan Candar toponimləri Çəndirli etnonimi də həmin anlayışlarla bağlıdır.

Qədim dövrlərdə “çal”, “çul” “çol” sözləri “at” mənası bildirib. “Çul” sözünün “at” mənası aşağıdakı misalda daha dolğun şəkildə görünür.

Məsələn: Dilimizdə “Çulunu sudan çıxartmaq” ifadəsi işlənir. Bu ifadə də dilimizin iki qədim sözü “çul” və “su” sözləri işlənmişdir. Ona görə də həmin ifadədəki mənalara qısa şərh etməyi məqsəd uyğun hesab edirik. “Kül tiqin” abidəsində şahid olduq ki, at sürkərdən üçün nə deməkdir. Döyüş vaxtı ilk növbədə sürkərdənin atı vurulub. Döyüşdə at sahibini ölümdən qurtarıb. “Çulunu sudan çıxartmaq” ifadəsinin qədim mənası da “su” anlayışı ilə bağlıdır. Qədim

dilimizdə “Su” qoşun mənası bildirib. “Çul”unu yəni-atını, “su”dan-qoşundan-vuruşdan salamat qurtarmaq mənasında işlənilir. Yaxud “Sudan quru çıxmaq” ifadəsi “Döyüşdən qalib çıxmaq” mənası bildirib. “Döftər”dəki Ağcaqala livasındakı Bozçalı Əşirətliəri adı Ağatlı deməkdir. **Bozçalı** Ağcaqalaya tabe olan “camaat” mənası bildirib. Altı nahiyənin və Qazax livasının **İncə**, **Çuvar** (At saxlayan) Axstav (Ağstafa) nahiyəsi, Türk nahiyəsi hamısı birlikdə **Borçalı** anlayışına aid olub. Saydığımız 8 nahiyənin hamısı və Axısqa da daxil olmaqla bütün Ərazilər vahid bir dövlət qurumu olub. “Kül tiqin” abidəsindəki məlumatda da bu aydın özünü göstərir. “Döyüşçülər od, su kimi çəldirdi”. Yəni “qoşun sel kimi gəldirdi”. Həmin bu vahid dövlətin də paytaxtı Tiflis olub. **Borçalı**, **Axısqa** və **Qazax** Ərazilərindəki toponimlərin paralelliyinə əsasən də vahid dövlət qurumu olub.

Ona görə də Osmanlı mənbəsi “Tiflis Əyalətinin Müfəssəl Döftəri” adlanıb. Tarixdən məlum olan məkrli siyasətini Çar Rusiyası İran şahı Nadir şahın əli ilə həyata keçirib. Borçalını (Qazax livası da daxil olmaqla) II İrakliyə hədiyyə edib. II İraklinin gizli niyyətlərini Siz artıq, Ağca Məhəmməd şah Qacarın II İrakliyə göndərtdiyi “ultimatum”dan tanışsınız. “40-cı otaqda” bizim üçün heç bir sirr qalmadığına görə qəti əminliklə deyə bilərik ki, “Kitabi-Dönd Qorqud” dastanının Qəhrəmanı Ulaş oğlu Salur Qazan Qazaxda anadan olmuş, orada yaşamışdır. Bu sizə qəribə gəlməsin. Sadaladığımız faktlarda Salur Qazan adı ilə Kül tiqin arasında çox oxşarlıqlar görünür. Dastanda Bayandur xan Biləqanda oturur. Qazan xan onun damadı (kürəkəni) olub. Bu vahid Azərbaycan dövlətinin sərhəddidir. Salur Qazanın çərubası titulu var. Bu tituldan da aydın olur ki, “Çərubası” atçılıq təsərrüfatının rəhbəridir. Atçılığa baxandır (bakan, nazirdir). Atçılıq da Qazax, Borçalı və Qarabağ bölgələrində inkişaf etdirilib. Qazan xanın “Kül tiqin” olması faktlarını təsdiqləyən bir çox faktlar həm,

Kültiqin “Kültiqin” abidəsidir. hətmi, “Kitabi-Dədd Qorqud”da biri-birini təsdiqləyir. Kültiqinin anasının adı Hüməydir. Bu ad çox şey demirmi? Kazan adı Kuçan, Kaşan, Kaçan mənalara hətmi fonetik tərkibləri uyğun gəlir.

Dilimizdə ç-ş, s-z vəzlənməsi nəticiyə Kazan-Qazan variantında işlənib. Bəzi tədqiqatlarda Araz çayının nə vaxtsa Aran adlandığı haqqda məlumatımız da var. Hətlik bunlar əsas məqsədimiz deyil. Bizi “Kültiqin” abidəsidir ki, Bolçuda ordunun “od kimi, su kimi gəlməsi” ifadəsi və “otuz tatar” qəbiləsi adı daha çox maraqlandırır. Gürcü mənbələrindəki “tayfalar qapısı” anlayışı “otuz tatar” qəbiləsinə uyğun gəlmirmi? **Kültiqin** adının mənası nədir? Kül ilk növbədə ocağın külü mənasını bildirir. Kül səmanın (göyün) rənginə bənzəndirilib. Külün içrisindəki xırda ocaq dənəcikləri gec səmadakı ulduzlara bənzəndirilib. Kül rəng anlayışı da bildirib. Kül qaranlıqda ağ, işıqda boz rəngində olur. Kül rəngi anlayışı səma bulud rənginə uyğundur. Kül rəngi gec ağ, gündüzlər boz görünür. Xalq arasında kül rənginə “ağa çalır, boza çalır” ifadəsi də işlənir. Koroğlunun Qıratı da qor (kül) rəngində olub. Göy türklərin üç qardaşdan olan nəsiləri-atın rəngini özünün inancları ilə bağlı adlandıırıblar. Ağ (Gün xan) Boz (Ay xan) Kül, Çal, (Ulduz xan) rəngləri sinonim kimi işlənib.

Borçalı adı “ağatlı”, “boz atlı”, “çal atlı” mənası bildirir. Ağ atlı kimdir? “Ağatlı oğlan” nağılında Ağatlı oğlan: “Atın qabağından iti götürüb, bəbirin qabağına, quşun qabağından otu götürüb, atın qabağına, bəbirin qabağından dənəni götürüb quşun qabağına qoyur”. Bu hadisə nağılda təsvir olunsada, səriştəli təsərrüfat rəhbəri obrazıdır. Bir xalq mahnısında deyilir:

Altında Boz at,
Çiyində ti faq
İlində tatarı
Ay oğlan, gəl biz sarı.

Bu mahnının sözlərini səhv oxuyurlar. Tifaq vətənin “tufəng” deyirlər. “Çiyində tifaq” ifadəsi çiyində Ti-iki rütbə anlayışı bildirib. “Dədə Qorqud”da çiyin cübbəli don ifadəsini yada salın. “Əlində tatarı” ifadəsini yanlış olaraq “Əlində dəniz tatarı” kimi oxuyurlar. Atın belində tar çalınmaz. Tatarı həmişə atı vurmaq üçün, həmişə dəniz tatarının dəstəyində titul sahibinin möhrü olan qamçıdan fərqli alət, həmişə dəniz silahdır. Borçalıda “tatarı” vətənin “matraq” sözü işlənir. “Tifaq” sözünün mənasını bilirsiniz. “İttifaq” sözü də həmişənin məna bildirir. “Otuz tatar” ittifaqı, “tayfalar qapısı” ifadəsi Tiflis anlayışı bildirib. Qazan xan da tatar adlanıb. Zavalı qonşularımız olan gürcülər bizə tatar-tatrebi-tatarlar deyində nəhaq incimişik. Elə bilmişik “monqolları” deyiblər. Monqol tatarları, Krım tatarları Azərbaycan tatarları eyni mənada titul anlayışı bildirib. Tatar heyvandarlıq təsərrüfatının ümumi rəhbəri anlayışı bildirib. “Otuz tatar” sözünün mənası anlayışı “türklər can yandıran”ların da dilində işlənir. L.N.Qumilyovun yazdığına görə 635-ci ildə Dulu və Nuşibi tayfaları özünü idarə etmə hüququ alıblar (Dulu-dəli, Dəli-dolu, Nişbu-bəlik Naxçıvan). Yerli tayfaların rəislərində “Şada” rütbəsi (qan şahıdının bərabər tituli), hakimiyyət simvolu kimi ox verildi. “Şada” tituli adına “Kül tiqin” abidəsində də rast oluruq. Məişətimizdə işlənilən “Şadara” (iri gözlü qılqıq, buğdanı qılqıq üçün alət) sözü bu tituli adı ilə bağlıdır. (Xalq arasında “başım qılqıq olub, yanımda şadara” ifadəsi qılqıqların məxsus ifadədir. Yəni bütün günü xırmanda, sonra dəyirməyə olmaq anlayışı bildirib. Xalqın doğma dili, ifadəsi sonra Loru dili adlanıb) L.N.Qumilyov onu da qeyd edir ki, ox simvolu verildikdən sonra on oxlu türk adı meydana çıxdı. “On ok” qılqıqların adı “Dədə Qorqud”un dilində “tümən” sözündə işlənir.

Dənizli hər “ox”a on qılqıqlar daxil imiş. “Ox”lar sıra ilə düzülmüş. 8-ci ox 9-cu və onuncu oxlar cəmi otuz edir.

8-ci ox-Qazax, 9-cu ox-Borçalı, 10-cu ox-Axisqadır. Aran Borçalı-Qazax, Dağ Borçalı-Boz çalı loru, Bağ Borçalı

Axisqa Əraziləri adlanıb. Bu sıra Türkiyə Ərazisinə qəddir olan sıradır. Axisqa Türkiyənin “kilidi” Aclarlar (aclarlar) Batum Ətrafı Türkiyəyi (su yolu ilə) açar hesab edilib. Axisqadakı **Xona, Kul, Saliety** (Salyeri) **Saloğlu, Balaçur, Çurtoba Çortan, Edincə** (incə) **Saral dağ, Azqur, Onoqur, Laxis, Balaqul, Borçom, İncqola, Səvirmə** (Sayırme su adı) **Simind** (Səmənd at) **Qomor** (Qəmər) **Çərmük** (Cermuk), **Tataçuvur, Çurçut, Pamac Xəpənəkçi_dəyişi** (Kəpənək altarda ağ ciyərlə xəstəliyidi. Xəpənəkçi baytar deməkdir) **Qoyun dər, Qırıqlar, Çolalar, Bağbanlar, Qırıqlar** Kül baxça (bir neçə yerdə adı çəkilir) **Tört** (bu haqqda məlumat vermişik) **Qazaxlı baxça, Acartuba çalası, İncə bulak, Süd bulak** və s. toponimlər. Çay adları: **Kür** Xarcam (Borçalıda xram) **Çatalsu, Körpülü çatal** (146, 125-154) və digər toponimlərin Qazax və Borçalıdakı paralelləri “Otuz tatar” anlayışını təsdiqləmirmi?

Qədim toponimlərdəki “qur”, “kur”, “quz” komponentləri bir başa “Kül tiqin” adı ilə bağlıdır. “Kül tiqin” abidəsindəki “Yegin Silik bəyin çullu-yəhərli qonur atı” ifadəsində Silik bəy kimdir? Silik-Salek-Saleh adlarına bənzəyirmi? **Qazaxdakı Salahlı** (“Dəftər”də Salehli **Qonursu kəndləri**) Yegin Silik adı ilə bağlıdır. Ş.Xətəinin atının adı Qəmərdəy olub. Qəmərli Kəmərlə (Göy qurşağı anlayışında qurşaq-kəmərlə mənası bildirib.) adları bir başa Salur Qazanla (Salıklı) Saloğlu adları ilə bağlı olub.

Hörmətli oxucu, necə deyirlər Kəlləfin ucu əlimiz keçdiyindən düyünlənmiş “yumaqları” yığışdırmaq olmur. Sağlıq olsa, bu məsələləri II kitabda saf-çürük edirik.

Loru nahiyyəsi və lorü dili: Bu adla bağlı geniş izahat verməyi ehtiyac görmürük. Maraqlananlara Y.V.Çəminləminin “Qızlar bulağı” tarixi xronikasını oxumağı məsləhət görürük. (“Avrasiya pres” nəşriyyatı)

Əsərin 2005-ci il nəşrində əsərin yazılması üçün istifadə edilən 19 ədəbiyyat siyahısında E.B.Teylorun “Antropologiya”,

L.Krjiviyskinin “Antropologiya” Herodotun, Strabonun, Oppertin, Akademik B.A.Turaevin və b. müəlliflərinin əsərlərinin adları ilə yanaşı ibtidai mədəniyyət tarixinə dair yazılan əsərlərdən, bir çox şərq və qərb səyahələrinin məlumatlarından istifadə edildiği göstərilir. Əsər “Yel ilusuna” mənsub Çapo adlı biri tərəfindən yazılmış və XIX əsrin ortasında Avropa dillərinə tərcümə olunmuş bir əsərdir” (147, 145-146).

Bu məlumatlardan bir daha aydın olur ki, “Qızlar bulağı” adı bədii əsər deyil, tarixi xronikadır. “Yel ulusu” haqqında Xıdırnəvilik, **Yel dağı**, Xıdırnəvi ocağı toponimlərindən məlumatınız var. “Qızlar bulağı”nda bizim diqqətimizi “Xoruz” qəbiləsinin adı cəlb etdi. Bu adla bağlı xalqın dilində işlənen sözləri yadımıza saldıq. Xoruzmanı (Loru dildə) Xoruz banlayanda, “Xoruz olmasa, sabah açılmaz”, Xoruzdanmaq, Xoruldamaq (yatmaq) və bir çox sözləri yadımıza saldıq. Hazırda Tərtər rayonundakı Xoruzlu kənd adını da unutmadıq və s. “Xoruz” qəbiləsinin “Loru”ya aidiyyəti varmı? Şübhəsiz ki, var. Dilimizdə Ları, sözü başı kəkilli xoruza verilən addır. Ları xoruz anlayışı indi də işlənir. Xıdırnəvilikdə Xoruzun qurban kəsildiyini demişdik. “Xoruz” qəbiləsi heyvandarlıq təsərrüfatında titul bildirən söz olub. Dan yeri qizaranda şəh təkülməmiş naxırı örüş səslənən “Xoruz” deyilərdi. Şəhin heyvanların südənməsində həmiyyəti bildiklərinə görə “Xoruzmanı (Dan yeri qizaranda mal-qaranı, qoyunları örüş çıxardarlarmış. Gürcü dilində xoruz sözü “mamalı” adlanır. Gürcülər “ata” sözünə “mama” ana sözünə “deda” deyirlər. Gürcü yazıçısı A.Seretelinin “Mamali da Kurdi” hekayəsi (Xoruz və Oğru) var. Gürcülər Tiflisdəki kürdlər “oğru” deyirlər.

Dilimizdə sözün əvvəlində “x” səsinin düşməsi nəticəsində Loru nahiyəsindəki Aşağı və Yuxarı Oruzman kəndlərinin adları (Xoruzmanı) və “Dəddə Qorqud”dakı Aruz Qoca şəxs adı Urus etnoniminin və Borçalıdakı Urusun suyu, Urus təpəsi (təpəyə çıxıb qışqırarmış) toponimləri

(Dmanisi rayonunda bir neçə yerdə) də həmin mənə ilə bağlı olub. Ağbulaq rayonunda Larqanın yeri toponimi, Məmməli şəxs adları, tapmacada “Məmməli xatın dişləri qokqaca” ifadəsi və s. ifadə və sözlər Lari, Loru adı ilə bağlıdır. Lilo, Hallavar adları kimi Loru da heyvandarlıqla bağlı addır. Loru nahiyəsi və Loru şəhəri haqqında məlumatınız var. Xoruz həm də küllükdə eşlənir. (kül ocaq müqəddəsidir)

Bəs, bu ərazinin dili niyə Loru dili adlanıb? Bu suala biz yuxarıda cavab verməyə də “Otuz tatar” haqqında məlumat vermişdik. Otuz qəbilənin ümumi “dili” heyvandarların dili ilə Loru dili adlanıb. L.Qumilyovun elam dili (orta fars) adlandırdığı dil də həmin loru dilidir. Dilimizdə Qarğa kimi qarılmaşa ifadəsi də, arqolardakı “qarğa dili” də həmin mənə ilə bağlanıb. Qarğanın türklərdə Onqon hesab edilməsinin səbəbi də bununla bağlıdır.

Hal-hazırda Darbazlılar aralarında qarğa dilində danışirlar. “Qarğa dilində” biz də danışa bilirik. Sözlər sonuncu səsdən başlanır. Məsələn, ruba ləg (bura gəl) teg (get) la (al) və s. Bundan başqa “Gəlfir-gelfir” ifadələri də sözlərin hecalarına artırılır. Məs: Halfır gəlfir (haradan gəlirsən) gelfir çörfir gətfir, get çörək gətir və s. Qarğa adı ilə bağlı Azərbaycanda bir çox toponimlər mövcuddur. Qarğabazar (Füzuli), Ağcabədi rayonunda Kəbirilərin bir türəsi Qarğa Qərvənd adlanır. **Qarğalı Sarı** toponimi haqqında məlumatınız var. Qarğanın onqon olması da təsadüfi deyil. Qarğalar etnonimdir. Qarqar, Gərgər toponimləri də var. “Qarğa” obrazı “Kəkilə və Dimnə”də var. Dilimizdə “qarğa kimi qırılmaşa”, “qarğa həşiri salmaq” ifadələri ilə yanaşı Gırgır gırıldamaq ifadəsi də var. M. Sabirin dilində “Gecələr yatmayır, qır-qır edir, qarğa kimi” (“Nə dəmət və Şikayət”) ifadəsi də işlənir. “Qarğa sözü”, “Qarğa dili” ifadəsi təsadüfi deyilmiş sözlər deyil “Qarğa” sözündə “qar” komponenti dilimizdəki dağ anlayışının qədim qar formasında işlənməsidir.

Folklorumuzdakı bir beytdə ki mənada da aydın görmək olur.

Bu quş qarğadı.

Qarğa, qara qarğadı (yəni ala deyil)

Qara (dağa) qar yağdı.

Qarğa qara (yağıntıya) qarğadı (qarğış etdi)

Dilimizdə “ala qarğa bala çıxarda bilməz” ifadəsi də işlənir. Qara qarğalar arasında ala qarğaya yer yoxdu mənası bildirir. Bu cür ifadələr çoxdur.

Dilimizin qədim dövrlərində “dağ” sözünün qədim variantları “quz”, “dar”, “qır”, “qur”, “qor” olduğunu qeyd etmişik.

Vaxtı ilə darğa titulu bildirən söz də həmin “dar” yəni dağ anlayışı ilə bağlıdır. Dağ anlayışının “quz”, “qaz”, “qaf” variantları da olub. Kazbek dağı (Qazbəyi) Qafqaz adı, Kəpəz, Qoşqar, Səngər və s. dağ adları həmin mənə ilə bağlı anlayışlardır. Qazağın İncə dərəsi adlanan bölgəsinin (İncə nahiyəsi) “Qarğa çartıdanlar” deyirlər. Xalq etimologiyasına görə guya ki, “Qarğa qozu (cöyüzü) qaçırdanda onu o qıldır teyləyirlər ki, qarğa çatlayır”. Beləliklə, bu yanlış bir etimologiyadır. Dilimizdə sabahın açılmasını bildirən “gün çərtdi” ifadəsi də işlənir. Tapmacalarda bu ifadə daha dolğun şəkildə işlənir. Pambıqa aid tapmacada deyilir.

Məsələn:

Bir sürü atlar.

Çəmənli otlar.

Vaxtı gələndə

Dimdiyi çartlar. (Pambıq)

Bu tapmacada atların çəmənli otlaması, pambıq qozalarının boz rənginə bənzədilib. Pambıq qozası gecikən, qozanın çartılması, ağ pambığın görünməsi günün çıxmasına bənzədilib. “Qarğanı çartlatmaq” həmin də qozanın açılması-çartılması mənası bildirib. “Səhər açıldı”, “Gün çətməmiş”, “alatoran” ifadələri də bununla bağlıdır. Xalq

gecni, qaranlığı qara qarğaya bñnzñdib. Qartal da bu mñnalarla bağılıb. Görünür nñ vaxtsa, “l-r” ñvñzñnmñsindñn ñvvñl “qartal” qartar, qarqar adlanıb. Bizñ mñlum olan (Çoqo, Lullu, Lilo, Hallavar) toponimñrindñ olduğı kimi burada da, insanların çıxartdığı sñslñr qarğalara bñnzñdilib. Qarğa anlayışını gecñyñ, qaranlığa bñnzñtmñk bir qñdñr tññsimşlik olar. Qaranquşu da qara rñnginñ görñ qarəquş adlandırmaq olar. Lakin İncñ dñrñsindñ yaba alñti kimi istifadñ edilñn haça ağacdən düzñldilmiş yabaya “**Kñrñnküç**” deyildiñi bir qñdñr düşünmñk tññb edir. (Bunu demişik) Qaranquşa hñm dñ haçaquyruq deyirñr.

Bizñ elñ gñlir ki, “qarğa” sözü dñ “darğa” sözü dñ “dağ ağası” anlayışını bildirir. Hñmin titulu daşıyanlar gecñ gözñtñilñri dağın, tñpñnin, ağacın, damın belinñ çıxıb ñtrafı seyr ediblñr. Sñhñrñ qñdñr yatmayıblar. Ona görñ dñ “qarğa” ya da “darğa” adlanıblar. Qar ağa (ağası) sonra “a” sñsdüşümü nñticñsindñ “qarğa” olub. İndinin özündñ dñ Kñşviyatçılar arasında “dil” (ñsir alınan) ifadəsi, “Parol” anlayışları işñldilir. Bu anlayış “qarğa dili”, “loru dili” ifadəññrinñ oxşamırımı? “Loru dili” anlayışını “Kitabi-Dñdñ Qorqud”da işñnmirmi? Biz “Dñdñ Qorqud” dastanlarında Qazan xana tatar deyilmñsi ilñ bağılı mñlumət vermişik. “Tatñri banlayanda” ifadəsini çox yanlış “yozublar”. İslamı (tñzñcñ qñbul edñn müsñlman türklñrinin mollanı “ññ salması”, ona “xoruz kimi banlayır” demñsi heç bir mñntiqñ sığmır. Sadñcñ “Kitabi-Dñdñ Qorqud” dastanındakı hñmin ifadəñnin bağılı olduğı anlayışın mñnasını bilmñyiblñr. “Otuz tatar” ifadəsinñ **Borçalının “9-cu ox”** olduğunu tñsdiq edñn bir **tutarlı dññil dñ** sübut edir ki, “Dastandakı Doqquz tñmñn Gürcüstan anlayışını tamamilə yanlış vñ qorqudşünaşların ñn böyük sñhvidir. Dastanda Bayandır xan “**şirşmsñddin**” atını minir. **Şñmşñddin** hñm dñ **Lorunun** digñr adıdır. “Sarp qayalar” Sñrpdñrñ toponimidir. Qapılar Dñrvñnddñ (sñh. 32) Tayfalar qapısı anlayışını bildirir. Dñmirqapı Dñrbñnd anlayışını bildirmir. “Qızılçıq dñyñnñk” soğal dñyñnñyidir.

“Çeşmə qızına nigah edən Sufi Sandal məlik” (s. h. 43) Bulak etnonimini “çeşmə” ediblər. Pasünük Qara Dərvənd (s. h. 47) Dərvəndli (Zalqa r-n) Evlik qəlişi (s.47) Evli “Doqquz Tümn Gürcüstanın Xəracı gəldi”. Bu ifadəyə Gürcülər də “qorqudşunaslar”da cavab versinlər. Gürcüstan anlayışı nə vaxt yaranıb. Gürcüləri onun ölkəsinə bizdən başqa Gürcüstan deyən varmı? Zavallı qonşularımız özlərini “kartili” adlandırmırmı? İndi fikir verin “Doqquz tümn Gürcüstanın xəracı gəldi. Bir at, bir qılınc, bir çomaq gətirdilər”. Doqquz tümnin Borçalı olduğu tam dəqiq ifadədir. At, Borçalıda Baydar nahiyyəsinin, Qılınc Qarapaqlıların, çomaq Loru nahiyyəsinin simvolları deyilmi? “Loru dili”ndə “Pəncə” və “Pañçatantra” ya qədərki “iz” anlayışına qədərki mənalardan etimologiyası ilə tanış olaq.

2.18. “Loru dildə” “iz” qədərki anlayışların etimologiyası

Biz istər mifik görüşlərə, istərsə də, real həyatla bağlı yaranan onomastik vahidlərin yaranmasının səbəblərini xalqımızın mənişliyi, dünyagörüşləri, həyata baxışların etnoqrafik adətleri ilə bağlılığının şahidi olduq. Bu “ibtidai” anlayışların ilkin mənalardan dilimizin təqdim dövrlərində daha zəngin bir dil olduğunu təsdiq edir. Bunun özlərindən biri də “Loru dil” adlanan anlayışdır. Biz məişətimizdə, adətərimizdə bağlı olan folklor nümunələrinin, heyvandarların, qançılığın işlətdikləri bir hecalı sözlərin (ho, ha, lo, lu, ço-ço) sonralar antroponimlər, etnonimlər, toponimlər çevrildiyinin şahidi olduq. Səma cisimlərinin adları, rəngləri, simvolları və təbiət hadisələri ilə də həmcinin vəs.

Deməli, ibtidai təsvirlər, heyvanlara, təbiətə aid xüsusiyyətlər insanlara da aid edilibmiş. “Ayi” sözünün rus dilindəki frazeoloji mənalardan kükündə “Loru dili”, loru

sözlünün olduğunu da şahidi olduq. İndi insanlara aid edilən bəzi qədim anlayışlarla tanış olaq.

1. **Qundaq** - uşaq doğulanda qundağa bükülür və “qundaq” adlanır. Qundaq-qucaq eyni anlayışdır. Doğulan zaman ev heyvanlarının balaları da (inek, qoyun, at, keçi) ilk döfə anasının sinəsinə qısıılır. Ana balasını bal kimi yalayır. “Bala” sözünün mənşəyi həmin heyvanların “övladlarını” yalaması ilə bağlıdır. Bəlkə heyvanlar balalarına süd emməyin təlimini öyrədir. Doğuşdan sonra heyvanların ilk südü ağız südü adlanır. Bu anlayış balaların ağzını emləyərək vurması ilə bağlıdır. Ağız südündən sonrakı süd “bulama” adlanır. Yəni balanın emləyərək bulması, südün yerini öyrənməsi, tapması kimi anlaşılar. Bu da çox inək və qoyunlara aid edilən vərdəşdir. “Qundaq”da ananın sinəsinə qısıılır. Ana onu parça ilə silib təmizləyir və parçaya bükür. Bu nə ilə bağlıdır? Heyvanlar balasını ona görə yalayır ki, balasının şirəsinə arı və digər həşəratlar sormasın, balanı incitməsin. Xalqın deyimində belə bir frazeoloji ifadə yaranıb.

“Bala-bala, bal dadadır.

Bala yaman aldadır.

Şirini şirin olur,

Acısı da bal dadır”.

Ayının südü də arının südünə bənzəyir. Arının südü “bal” adlanır. “Bala” sözü də həmin anlayışla bağlıdır. Ayının balı sevməsi və rus dilində gətirdiyimiz misallardakı mənhalarda ayı adının “bal sevmə” mənəsi də türklərin heyvanlarla bağlı müşahidələrinin nəticəsidir. **Qundaq** sözünün başqa mənhalı da var. Vaxtı ilə kamanın qundağı, indi tüfəngin qundağı ifadələri işlənilir. Kamanın arxa hissəsi, “qundaq” adlanan hissəsi insanın döşünün üstündədir, ox dartılıb buraxılır. “Arxamı dağa dirədim” anlayışı da bu mənə ilə bağlıdır. Kamanın qundağı da insanın iki döşünün arasına dirənilir, nişan alınıb, hədəfə düşür. “Körpə-qundaq” anasının qundağından düşür. Dəməli uşağın qundaq

adlanmasına səbəb iki döşün arasındakı qundaq adlanan bədən üzvünün adı ilə bağlı olub.

Qundaq ağlayan zaman yaşlı adamlar bilirdi ki, uşaq acdır. Ona görə gəlin (uşağın anasına) “Uşağı qundağına al” yəni “əmizdir”. Gəlin uşağı xəlvətdə emizdirirdi. Onun döşünü qaynənisi də görməmişli idi. (etik normaya görə) Qadının döşləri dağa bənzədildiyindən, insanlar ilk nemət hesab etdikləri ana südünün müqəddəsliyi kimi dağları da müqəddəsləşdiriblər.

Yadınızdadırsa, Borçalıda yaşlı qadınların dağ görəndə yamşanmağını demişdik. Xalqın müşahidələrində bu ifadə ilə bağlı aşiq yaradıcılığında çox gözəl bir bəndi xatırlamaq yerində düşür (Aşiq Kamandar həmin şəri çox gözəl ifadə edirdi). Şərin yaranma səbəbi belə olmuşdur. “Bir cavan gəlin bir ləyni unu götürüb ılayır. ılayı ıllarında hərəkət etdirdikcə başı yırgalanır. Saçının hörükləri döşlərinə dolanır. ıli unlu olduğuna görə hörüklərini düzəldə bilmir. Və bu müşahidəni görəndə aşiq, belə bir bənzətmə edir.

Alçaq dağdan duman qalxır. (unun tozu)

Dağı dolana-dolana.

Bostançı bir cüt şamama bəsləyib.

Dağı dolana-dolana

Bu bir bənddəki şerdə bənzədilən müşahidələrə diqqət edin. Ağacın kökləri torpağın altında inkişaf edir. Bostandakı bitkilərin kökü (tağı) torpağın üstündə inkişaf edir. Dilimizdəki “yeraltı dünya, yerüstü dünya” ifadələrinin ilkin məzmunu həmin anlayışla bağlıdır. Bostandakı təğlər ayrılanda, biri-birindən üzülməyə üçün, təğdə düyünlər ımıllı gətirir. Qadınların hörüklərinə də “tağ” adlanan rəngli parça (“lent”) bağlanır.

“**Tağ**” sözü hörgüçülükdə də həmin məzmuna uyğun olan mənada işlənir. Hörgüçülükdə müyyən məsafədə sonra hörüyü “tağ verilir” ifadəsi işlənir.

İnəyin buzovu böyüyəndə, diş çıxardanda (quzu da) onun dişləri inəyin məməllərini ağrıdır. Ona görə də “inək balasını tıpir”. “Tıpik atır” ifadələri yaranır. “Torpaq quzulayıb”, torpağa səpilən toxum cücərməyəndə “danalıyf” ifadələri işlənir. Dirliklərdəki torpağın altında toxumları yeyən həşərat ona görə danatışı adlanır.

Qundağın diş çıxanda hədik bişirirlər. Hədik müxtəlif dənli bitkilərdən (buğda, qarğıdalı, lobya, noxud və s.) bişirilir. Bunun inanclarla bağlı danatışının toxumları yeməsi ilə bağlıdır.

Xalq arasında belə ifadə var: “Uşağın diş çıxanda anasının döşünü dişləyir”. Bu ifadə həm frazeoloji mənada, həm də atalar sözləri kimi işlənir. Ona görə də qundağa kiçik (həqiqi kiçik də dişləyir) deyirlər. Qancıq (ana it) kiçiklərin dişləri çıxandan sonra onlardan ayrılır. (pişiklər və digər heyvanlar da)

Qundağın dişləri çıxandan sonra ana daha körpəni qucağına almır, kürəyinə şilləyir. Qundaq böyüyəndə iməkləyir. “İməkləmək” ifadəsi inəyin yerişinə bənzədilib. İki əllərinin köməyi ilə yerimək. İməkləyəndən sonra uşağı atın dayçasına bənzədir. Dayça doğulan anda ayaqları əs-əs ayağa qalxmaq istəyir. Qundağa da “day durur” ifadəsi işlənir.

“Day dur, dayın gəlsin,
Çömçülərdə payın gəlsin”.

deyirlər. Ona görə oğul dayıya çəkkər ifadəsi yaranıb. Bu ifadədə “dayı” dayça mənasında işlənib. “Day durmaq” ayaqlarını dayaq vermək mənası bildirir.

“At igitin dayağıdır” ifadəsi ayaqları üzəngiyə dayamaq mənası bildirib. Yəni ayaqlar dayanır, hərəkət etmir. Dayanmaq, dayanacaq sözləri də bu mənada işlənir. İgid sözü qədim dövrlərdə cigid, yigid adlanıb. “Çigit” sözünün mənası “çi”-“at”, “git-get” mənası bildirib. Yəni atla gəzən, atda gedən mənası bildirib. İndinin özündə də qatarla,

avtobusla, maşınla, faytonla və s. getmək ifadəsi işlənir. Heyvandarlar arasında “iz” anlayışı “çəhlim” sözü ilə ifadə olunur. Çəhlimi ancaq peşəkar çobanlar müəyyənləşdirir. Çəmənlikdə qoyun və quzunun getdiyi istiqaməti qoyunun tez-tez çirtim-çirtim (damcı-damcı) siydiyinin izləri ilə müəyyənləşdirir. Yaşlı çobanlar deyirdi ki, qoyun itdən daha çox iyi bilmə qabiliyyətinə malikdir.

Çəmənlikdə tırlı bir çiçəyi iylə-iylə sürüdən uzaqlaşır. Natəmiz yerdə yatmır. Canavarın gəldiyini də itlər qoyun xəbərləyir. Canavarın gəlişini hiss edən qoyunların ürəyi “tır, tır” edir. Ona görə də sürü dayananda “tırınlaşıb” deyirlər. Çobanlar qoyunları sulayanda “trey-trey” deyirlər. Yəni su içürəyin toxtasın. Arxac sözünün mənasında “ar” (su) komponentinin su anlayışı bildirdiyini qeyd etmişik. Bu sözün Loru dilində mənası qoyunlara “deyilən” “ürəyini buz kimi saxla, rahat yat, canavarın yolunu bağlamışq”. Ürəyini buz kimi saxlamaq ifadəsi insanlara da aid edilir.

Körpə uşaq yerişinə “adaq”, “adaq çiçək” ifadələri işlənir. Bu ifadə ayı yerışı ilə bağlıdır. Uşağın sərbəst yerışı ayının yerişinə oxşadılib. Uşaq əvvəlcə pəncəsini yerə basır.

Biz bayaq pəncə sözünün ayıya aid “iz” mənası bildirdiyini qeyd etmişdik. Loru dilində “pəncə” sözü ilə yanaşı atçılıqla bağlı ifadələr də yaranmışdı. Məsələn: Yəhərsiz at, çılpaq at adlanır. Çılpaq atı minmək loru dilində **“paçaayrma minmək”** adlanır. Bu sözün “40-cı otaq”da mənası daha aydın görünür. **“Pançatantra”** adının əsl mənası burada dəqiq aydınlaşır. Çılpaq at minən adam ya atın yalmanından tutmalıdır. Buna “yalmanlama” deyilir. “Yalmanlama”dan fərqli olaraq, “paçaayırma” minəndə adamın ayaqları atın qarnını “qucaqlayır”. İskəndərin pəncəli ayıya bənzədilməsi, dünyanı qamarlamağı “ayının qamarlamağı” ifadəsi ilə bağlıdır. Pəncəli heyvanların ovunu tutması “qamarladı” ifadəsində işlənib. Bu söz insanlara da aid edilib. Məsələn: “Gözü doymur, hər yeri qamarlamaq istəyir” və s.

Bu “Loru dildəki” üç-dörd sözün mənası müasir dilimizdə anlaşılmırsa, bizim etnoqrafik adları bilməyən digər xalqlar sözümüzün bir mənasından yapışırlar.

Uşaq dil açanda ilk dediyi söz “ay” sözü olub. Qədim dilimizdəki “aydır”- dedi sözü bu cür yaranıb. Heyvandarlıqla yanaşı əkinçilikdə də bağlı sözlər işlənir loru dili dilimizdə bir-iki sözün etimologiyası ilə də tanış olmaq istəyirik.

“Ayaq” “dayaq” sözüdür. Sacayağı, yaylaqda, köçərlikdə çörək və ot bişirmək üçün olan məişət şəxsi sacın dayaqlarıdır. “Sacayağı durmaq” ifadəsi də həmin mənağa bağlanır. “Ayaq” sözünün qədim mənası qazan kimi istifadə edilməsidir. İndi məişətdə “sac kababı” həmin təcrübəyi görər yaranıb. Sacı ağzıüstü çevirəndə çörək bişirmək üçün istifadə edilir. Sacın yanlarından çıxan alovu aya bənzədir. Sacda bişən çörəyin üstündəki ağ ləkələr cən (sağır nunla) deyilir. Təndiri günəşə bənzədir. Təndir çörəyin üstündəki ağ ləkələr bar deyilir. “Çörək cənəlib”, “Çörək barlanıb” ifadələri belə yaranıb. Bunlar indi sinonim mənaya bildirirsə, qədim dövrdə başqa mənaya ilə bağlıdır. Sac çörəyindəki “cən” ulduzlara bənzədir. Təndir çörəyindəki “bar” südə bənzədir.

Yəqin bu sözün mənasını bilirsiniz? Təzə sünbül sütül deyilir. Sütül (südül) həqiqətən südə bənzər mayedir. Bu anlayış həmin də “ağız südü” ifadəsinə də uyğundur. Sütül təndirdə bişiriləndə ona “hoyruq” deyilir.

Bizim gətirdiyimiz misallar əkinçilik və heyvandarlıq dünyagörüşləri ilə bağlı olan, ibtidai anlayışlarla bağlı ifadələrdir.

Təbii hadisələri, səma cisimlərinin bənzədilməsi ilə də bağlı anlayışlar da olmuşdur. Məsələn: Yazın gəlməsinə ilk xəbərlər verən bənövşə çiçəyidir. Bənövşə çiçəyinin rəngi səmaya bənzədir.

Ağaclardan ilk çiçək açan zoğaldır. Zoğal da müqəddəs ağaclardan biri hesab edilir. Zoğal bütün ağacların

hamısından tez çiçək açsa da (fevralın sonu, martın ortası) meyvəsi nın gec yetişir. (avqust-sentyabr) Zoğalın sarı çiçəyi beşguşli ulduzu xatırladır. Meşdə ancaq zoğal ağaclarının çiçəyi ulduz kimi sayrışır (“Sarı” komponentli toponimləri yadınıza salın). Tez çiçək açdığına, gec yetişdiyinə bənzədiyərk, uzun danışana loru dildə “zoğallamaq” ifadəsi işlənir.

“Kitabi-Də Qorqud”da “A, bəylər”, “Xanım hey” ifadələri işlənir. Uşaqlıqda biz çiling- ağac və başqa oyunlar zamanı döstlərlə bölünürdük. Dəstə “rəhbərlərin” haleybəylər deyirdik. Taylaşdığımız “oyunçu” ilə aramızda şərti adlarımız olurdu. Deyirdik: “A, bəylər-haley” məsələn, “almanımı” yoxsa, armudumu? Yaxud gizlənpaç oynayanda “alma” deyində gəl, “armud” deyində gəlmə ifadələri işlədirdik. Bunların hamısı “Loru dili” anlamları deyilmi? Və ya, “bənovşə, bəndə düş...” və s.

Dediyimiz odur ki, xalqımızın ibtidai mədəniyyətində bixəbərlər olan tədqiqatçılar qədim anlayışların mənasını bilmədiklərinə görə, ona istədikləri “donu” geydirməyə çalışıblar. “Kəlilə və Dimn”dəki hikmətləri heyvanlara aid ediblər. Şahmat oyununun hindlənmi, yoxsa, türklənmi aid olduğu müyyənləşdirilməyib. Piyadə, atlı (suvari) top (fil) ferz (vəzir) Şah və s. ifadələrin hansı türk dilində deyil? “Kəlilə və Dimn”də Feyruz vəzir kimdir? Biz bu məsələləri aid dil faktlarını II kitabda izah etməyi nəzərdə tuturuq. Hələlik “Buntürk” və “Pançatantra” haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

2.19. Tilsimsiz “Buntürk” və “Pançatantra”...

Hörmətli oxucu! Yadınızdadırsa, Y.S.Takayşvilinin məlumatındakı Buntürklərin yerləşdiyi dörd şəhərin adını deməyi söz vermişdik. Sözümlərin üstündə möhkəm durmuşuq. İndi həmin şəhərlərin adlarını dəqiqləyi ilə deyirik. Dediklərimizdə heç bir uydurma, yalan, nə də güman fərziyyə

yoxdur. Real səlnamə, canlı tarixi faktlar, dil faktları, özü də “Loru dili” faktları var. Bunun üçün yenidən qonşularımıza, “uzaq qohumdan yaxın olan Gürcü qonşularımıza üz tuturuq. Və həmin Gürcü mənbəsində göstərilir ki, buntürklər eradan əvvəl Azərbaycanda yaşamışdılar. Y.S.Takayşvilinin məlumatını bir daha xatırlayın. İskəndər (Makedoniyalı) Lotanın oğullarını yarıgec ölkəsinə sıxışdıranda buntürklər tuş olur. “Onlar kür çayının sahilində yaşayırdılar. 4 şəhərdə yerləşirdilər. Buntürklər Zanavanda yerləşdilər. (Zanavan Axisqada kənd adı olub) İskəndər oradakı qalalardan üçünü darmadağın edir, Sarkineni tutur. (Sarkine də Axisqadadır, həmin də Dmanisidə Sarkinet adlı kənd var.) Həmin 4 şəhər Qazax, Loru, Axisqa və Tiflisdır. “Pançatantra” İskəndərin səlnaməsidir. “Kül tiqin” abidəsində də eyni səsləşən hadisələr biri-birini tamamlayır. Abidənin dilində 19-20-ci mətnlərin teleflərin ayrılma səbəbi göstərilir. Bunlar artıq sizə məlumdur. Bizim heç bir şübhəmiz qalmır ki, “Qızlar bulağında”kı hadisələr “Pançatantra” hekayələri eyni hadisələrin adlarıdır. Dolaşıqlıq nədir? “Kəkil və Dimn” adlandırılan tərcümədə qəbilə adları “Təqvim”dəki heyvanların adları ilə göstərildiyin görün, hadisələri şərh edən danışan öküz, buğa, dovşan, şir, siçan və s. titul, qəbilə adı bildirən sözlərin mənası tərcümədə heyvan adları kimi başa düşülüb. Bu da “səlnaməni” fəsanlər kimi hesab olunmasına səbəb olub. Biz “Pançatantra”nın ərəb dilinə çevirən İbn Müqəffanın “Kəkil və Dimn”nin şərhindəki tərcümeyi-hal ilə “Qızlar bulağı”ndakı hadisələri nəql edən Çapo arasında çox oxşarlıqlar gördük. “Kül tiqin” abidəsi ilə L.N.Qumilyovun “fəsanı” və “Buntürklər” haqqında yazılmış anonim gürcü mənbəsində çox oxşar tarixi faktlarla tanış olduq. Və belə bir qənaətdə gəldik ki, “Qızlar bulağı”nda yeddi qocanın söylədiyi “hekayətlər” Azərbaycan xalqının qədim etnoqrafik və ibtidai mədəniyyəti ilə bağlı hadisələrdir. Məsələn, dairə qəlib, dairəni dörd yerə bölüb ortasına çubuq

basırmaq, çubuğun kölgəsi ilə hörükçülərin nahar fasiləsini çıxması Saatlı toponimlərinin yaranmasına səbəb olmayıbmi? (Bu faktların sayını genişliyi ilə II kitabda şərh edəcəyik) Hun şahzadəsi Anaxarsisin yunanlarla əlaqəsi haqqında onun dünyanın yeddi müdrik filosofundan biri olması faktı “Qızlar bulağı”ndakı yeddi ərəni xatırlatmırmı? Gürcü mənbələrində saxlanan “Buntürk” sənəməsi Buntürklərin Kürün sahilindəki dörd şəhərdən birinin, həm də paytaxt olan Tiflis haqqında çox şey demirmi? Gürcülərdə “anonim” hesab olunan “Buntürk” müəllifi Sənəməni yazan şəxs deyilmi? Hansını birini deyək. Bizim qənaətimizə görə Yenisey-Orxon abidələri də, “Pançatantra” da, “Buntürk” məlumatı da, “Qızlar bulağı” da Azərbaycan dilində yazılmış sənəmdir. İskəndərin hakimiyyəti illərinin sənəməsidir. Buna qəti şübhə etmirik. Yanlışlığımız olsa da yalanımız yoxdur. “Otuz tatar”lar kimdir? Həmin sualın cavabını da bilirik (II kitabda şərh edəcəyik). Biz hələlik “Azərbaycan” sözündəki “tilsimi” də açmağa cəhd edirik.

2.20. “Loru dildə” Azərbaycan sözünün yozumları

“Azərbaycan” sözü dünya dillərində aşağıdakı variantlarda səslənir.

1. Pəhləvi (Kusvari) dilində. Atun-Padeqan. Bu ad xalis Azərbaycan sözüdür. Atun “at”, həm də altun-qızıl, yəni Gün (əş) deməkdir. Padeqan sözündə “qan” titulları bildirir. Məsələn: Xaqan, Kancak, “Padeqan” sözü sonralar “padşah” sözü ilə əvəz olunub. Atlı padşah deməkdir.

2. Qədim yunan dilində: Atro-Paten. Burada da “at” sözü işlənir. Patandar (Bakı şəhəri) adlı toponim və Ceyranbatan (Ceyranpatan) hidronimi var.

3. Gürcü dilində: Adar-Badaqan. Bu söz gürcü dilinə yunanlardan keçib. “Adar”- atlar, “Badaqan”- padşah mənasına uyğundur.

4. Qədim fars dilində adzər adır, atr. Burada da “at” anlayışı var.

5. Zənd dilində-atra, atr. Yenə də “at” sözünün mənası işlənir.

6. Qədim erməni dilində atır, atra, atr, azır. Burada da “at” anlayışı var. Diqqət edin qədim yunan dilindəki “atro” sözü ilə uydurma “qədim erməni dili”ndəki “atra” sözü arasında fərq varmı?

7. Pəhləvi dilində-atun. Yenə “at” mənası bildirmirmi? Bütün dillərdə “at” anlayışı var. Bu da Güneşin “kəhər ata” minməsi anlayışı ilə bağlıdır.

Qədim yazılı abidlərin dilindəki titul anlayışlı sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə adlarına da diqqət edək.

İl-beş barmaq. Bu söz Şana-yaba mənasında həmişəlik mənasında işlənir.

Bıç-doğramaq. Bıçaq, bıçqı mənasında.

Şad. Şadara (taxılı təmizləmək üçün iri gözlü ilək).

Zərdüş və şaman sözləri də qədim türk sözləridir. “Zərd” sözü “Loru dildə” yer kökü mənasında işlənir. “Zərdüş” sözündəki “üş” dilimizdəki “üç” (rəqəm) mənasındadır. “Zərdüş” sözü üç qardaş (Gün xan, Ayxan, Ulduzxan) kökü, nəslə deməkdir. “Şaman” sözü də qədim türk sözüdür. “Loru dildə”, “beş barmağımı şam elədim” və Şamböylədi (uşağa) ifadəsi işlənir. Hindistandan gələn qaraçılar da fala baxanda adamın əlini öz əlinə alıb nəsi deyir. “Şam”, “şan” sözlərində sonor samitlərin yeri dəyişir bilər. Bu mümkün olan variantdır.

Bizə elə gəlir ki, “Azərbaycan” sözündə t-d, d-z səs vəzlənmələri nəticəsində “atır” “azır” şəklində işlənmişdir. Əgər bu realıqları qəbul etsək, onda “Azərbaycan” sözünün tilsimi də açılmış olur. Dilimizdə Ataxan, Adgözl, Atayevlər, At Balaxanım, Attarlar (əttarlar) və s. adlar (ad-at sözünün özü də) həmişəlik məna ilə bağlı olub. Atay sözündə “y” səsi düşüb.

2.21. “Azərbaycan” sözünün “tilsimi”

Hələlik bircə şeyi qeyd etmək istəyirik ki, əslində bəzi təlsim düşmüş “**Azərbaycan**” sözündə müəyyən aydınlıq gətirməyi imkan yarandı. M.H.Vəliyev (Baharlı) “**Azərbaycan**” sözünün mənşəyi haqqında biri-birinə zidd fikirlər söyləyir. Onun dedikləri “dillər” İran və erməni dillərinə “uyğunlaşmaya” əsaslanır. M.H.Vəliyevin (Baharlının) fikirləri içərisində bizim tədqiqatın nəticələrinə uyğun gələn bir məlumat daha çox marağımıza səbəb oldu. Onun yazdığına görə yunan tarixçiləri deyirlər ki, bu ölkə öz adını eramızdan əvvəl 323-cü ildə (hicridən əvvəl 955-ci ildə) Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra Midiyanın şimal-qərb hissəsini, yəni indiki İran Azərbaycanını keçirən Atropatın adını almışdır (148, 5). Biz yunanlarla hunlar arasında mədəni əlaqələr haqqında dəfələrlə məlumat vermişik. Həmin məlumatda “şübhə” doğuran bir məqam da var. M.H.Vəliyev dəqiqləşdirə bilmir ki, Atropat adı ölkənin adıdır, yoxsa, sərkərdənin?

Bizim qənaətimizə görə “atəşpərəstlik” də, “Odlar ölkəsi” anlayışları da Gün xanın adı ilə bağlı olub. Ola bilməzdi ki oğuzların üç qardaşının Gün xan, Ay xan və Ulduz xanın adları ilə bağlı məna **Azərbaycan** sözündə öz əksini tapmayaydı. Bizim fikrimizcə **Azərbaycan** sözü hər üç qardaşın Azer (Gün) bay (Ay) çan (sağın “n”) Ulduz sözlərinin birləşməsidir. Və bu adın mənşəyində başqa ad axtarmağa heç bir lüzum yoxdur. “Pançatantra” adının mənası da “pənç” (pança) Ayaq yəni Ay (xan) oq-ox, tan-dan (dan ulduzu) mənasına, yaxud beşguşəli dan ulduzu mənalarına tam uyğundur.

“Azər” sözündə “a”-türklərdəki alicənbə mənasında (aşina sözündə demişik) zər Gün (günəşin zərrəciyi) Pənç-Ay xan, cən (sağın nun) çörəyin üstündəki cən (sağın “n”) ulduz xan adlarıdır. **Azərbaycan** adının mənası **Alicənbəlar-Gün (xan), Ay (xan), Ulduz (xan)** deməkdir.

“Azərbaycan” sözünün ilkin adı A-zər-apa-y-can olub. Bu sözün mənalarına bir diqqət edin. A-(alicənab) zər (Gün xan) apa-Ay (Ay xan) can (Ulduz xan). Qədim Yenisey-Orxon yazılı abidələrində “apa” sözü “böyük qohum”, “ulu qohum qəbrə”: “apam Bumin Kağan-ulu qohum qərabam Bumin xan” (KTb 1) mənasında işlənir. Onda Azər-apa, ay, can sözlərində “p”-“b” ya keçmiş (Dilimiz üçün səciyyəvi haldır) abidələrin dilində eyni səslərin saitlərin ixtisarı da qanunauyğun haldır. Apa-abay (Bu ad indi də türklərdə işlənir. Məsələn, Abay Kunanbayev).

Onda “Azərbaycan” sözünün dəqiq mənası Ulu qohum Gün (xan), Ay (xan), Ulduz (xan) deməkdir. Buna bizim heç bir şübhəmiz yoxdur. Yunan mənbələrində hunların paytaxtı şəhəri Varacan adlandığı göstərilmişdir. Biz elə gəlir ki, “Azərbaycan” adı ilə “Varacan” (Varaycan-Paraycan-yəni varlı yer, varlı ölkə) arasında yaxınlıq daha çox nəzərə çarpır. “Azərbaycan”ın “qondarma adları” ilə müqayisədə “Varacan” (hələ yunan mənbələrində) “Azərbaycan” sözünü oxşamırmı? Görünür, “Azərbaycan” və “Varacan” adları arasında uyğunluq və fərqlər türkoloqların da marağına səbəb olacaq.

Hörmətli yurdsevərlərimiz! Biz 40-cı otağın qapılarını açıq qoyuruq. Buyurun gəlin, bizim görülmədiklərimizi Siz də axtarın.!

III FƏSİL TOPONİMLƏRİNİN TARIXI-TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTİ

Regionun ərazisində türk Azərbaycan mənsəpli toponimlərin yaranmasına səbəb həmin ərazilərdə türklərin tarix boyu yaşamaları olmuşdur. Azərbaycan xalqının təşəkkülü dövrələrində başlayaraq həmin dildə də yer-yurd adları yaranmışdır. Məlumdur ki, 1930-cu illərdə azərbaycanlılar “türk”, “türk xalqı” Azərbaycan dili isə “türk” dili adlanmışdır.

“Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Deməli, Azərbaycan türklərinin mənsəpi dil mənsubiyyətinə uyğun Azərbaycanda yaşamış qədim türk etnoslarının tarixi ilə bağlanmalıdır. Qərbdə Egey dənizi hövzəsi və Anadoludan tutmuş, şərqdə ta Çin kimi, şimalda Rusiya çöllərində və Qafqazdan tutmuş cənubda İran yaylasının cənubuna kimi geniş ərazidə türk xalqları təmsil olunmuşlar. Hər bir türk xalqı bu ərazidə müxtəlif ad altında formalaşmışdır. Türklərin ayrı-ayrı torpaqlarda qədim türk kökləri əsasında özünəməxsus adla xalq kimi formalaşması erkən orta əsrlərdə baş vermişdir. ...Türkdilli etnosların özünü vahid bir etnos kimi dərk etməsi bilavasitə Azərbaycanın ərazisində baş vermiş, erməniyənin və Gürcüstanın Azərbaycana bitişik (şərq) hissəsində yaşayan türk etnoslarını da əhatə etmişdir”. (149, 233, 234)

Xalq ta qədimdən başlayaraq coğrafi obyektlərə uyğun adlar vermişdir. Həmin adlar təsadüf nəticəsində deyil, xalqın şüurlu fəaliyyətini, ictimai, iqtisadi və siyasi münasibətlərini bildirməyi xidmət etmişdir. İnsan cəmiyyətini coğrafi adlarsız təsvir etmək mümkün olmadığı kimi, həmin adları da xalqsız təsvir etmək olmaz.

Tarixi mənbələr araşdırılarkən aydın olur ki, tarixən müstəqil inzibati-ərazi bölgüyə məxsus olan azərbaycanlıların

yaşadığı Borçalı mahalının toponimik qatı əsasən türk-Azərbaycan mənşəli olmuşdur.

Bunlar qədim dil elementləri faktlarını aşkara çıxarmaqla yanaşı, xalqımızın etnogeniz problemləri ilə bağlı olan məsələləri də müəyyən aydınlıq gətirir.

Toponimlərin öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyətini qeyd edən A.Bakıxanov hələ keçən əsrdə yazmışdır. “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndlərin binaları və qədim əsarı geniş surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır.” (150, 29)

Türkiyə tədqiqatçısı Hasan Eren toponimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazmışdır. “Fəqət bu adlar bizə yalnız əski boy adlarını saxlamaqla qalmaz, ayrıca bu boyların yayılışı və dağılışı üzərində də əlimiz dəyərli ip ucları verir.” (151, 161)

Yuxarıda qeyd etdik ki, (azərbaycanlılar) türk tayfaları Qafqazda ən çox maldarlıq və kəndçilik üçün əlverişli sahələrdə özələrinə yer-yurd salmışlar. Həmin yer-yurd adlarının yaranma yolları və lingvistik xüsusiyyətlərindən danışarkən ən əsas coğrafi landşaft tiplərinin (relyef forması, bitki örtüyü, heyvanat aləmi, təbii sərvəti və s.) yaratdığı ifadəyə diqqət yetirmək lazım gəlir. Coğrafi landşaft baxımından regionun ərazisi silsilə dağlarla bəzə olunmuşdur. Toponimlərin zənginliyi də bununla bağlıdır. Təbii ssüflər olsun ki, bu adların müəyyən hissəsi müxtəlif dövrlərdə rəsmi sənədlərdə dəyişdirilmişdir.

Regionun toponimik qatını oykonimlər, oronimlər az bir hissəsini də hidronimlər təşkil edir.

3.1. Oykonimlər

Oykonimlər yaşayış yerinin adını bildirir. Oykonimlərin rayon, kənd, qəsəbə adları daxildir. Oykonimlərin adlarında etnonim, (nəsil, tayfa, qəbilə, türklər adları) antropnim (şəxs adları) və toponim yaradıcılığında iştirak edən coğrafi ter-

minlər, bitki və heyvan adları ilə yanaşı, qrammatik əlamətlər də özünü göstərir.

İndiki Gürcüstanda azərbaycanlılar aşağıdakı kəndlərdə yaşayır.

BOLNISI rayonunda: Abdallı, Arıxlı, Arakel, Ağalıq, Ayorta, Babakişilər, Bəytəkər, Qaratikan, Qaradaş, (Qaraçöplü) Qoşa kilsə (Aşağı və Yuxarı) Qoçulu, Daşlıqullar, Darbaz, Dəmirli, Dillər, Əsməli, Zolqöyç, İncəoğlu, İmirhəsən, Kolayır, Güllüver (Aşağı və Yuxarı), Mollaəhmədli, Muğanlı, Mığırılı, Saracılı, Sarallar, Sarıməmmədli, Sayalioğlu, Seneb, Faxralı, Hasanxocalı, Cəfəri, Şəməşoy və b.

DMANISI (BAŞKEÇİD) rayonunda: Armudlu, Baxçalar, Bəzəkli, Dağ Arıxlı, Dağ-Dillər, Dunus, Qarabulaq, (Aşağı və Yuxarı), Dağ-Qızılhacılı, Qızılkilsə, Qamışlı, Əngirvan, Yaqublu (Yavıxlı), Yırğançax, Kirovisi (Valgem), Az.Gəyliyənn, Gödəkdağ (Işıqlı), Lök-Candar, Muğanlı, Məmişli, Məmişlilər, Mehdiəğalar, Məhməmədağalar, Oruzman (Aşağı və Yuxarı), Ormeşən (Urmeşən), Saatlı, Salamməlik, Saca, Səfəri, Hamamlı, Hüseynkənd (Söyünçayı), Söyüdlü (Çopurallar), Canbaxça, Şahmarlı, Şindilər və b.

MARNEULI rayonunda: Ağkərpü, Araplı, Ağaməmmədli, Axılı-Mahmudlu, Ağqula, Baytallı, Baydar, Betarofçı, Bəylər, Görərxı, Dəmyə Görərxı, Məçitli Görərxı, Qullar (Aşağı və yuxarı), Qaçaqan, Quşçu, Qırıxlı, Qızılhacılı, Daştəpə, Zop, İlməzli, İmir, Kosalı (Birinci və İkinci), Keşli, Güldər, Güllübağ, Lejvəddin, Muğanlı, Mollaoglu, Saral (Aşağı və Yuxarı), Sadaqlı, Seydiqocalı, Ulaşlı, Xancıgəz, Candar, Çanaxçı və b.

QARDABANI (QARAYAZI) rayonunda: Qaratəpə, Qaracalar, Təhlə (Ağ və Qara), Nəzəri, Muğanlı, Soğanlıq, Kosalı, Candar, Aşağı Kəpənəkçi və b.

TETRI-TSKARO (AĞBULAQ) rayonunda: Kosalar, Şıxlı (Xram Şıxlısı) və b.

ZALQA rayonunda: Gödəklər, Novruzalı, Qızılhacılı, Nəbilər, Culufu, Qızılkilsə və b.

KASPI rayonunda: Ağayarı, Gəndəkən, Körpü qulağı, Ferma, Həsənli və b.

SAQARECO rayonunda: Yormuğanlı, Keşli, Ləmbəli, Tüllər, Qazlar, Düzürmə və b.

LAQODEXI rayonunda: Qabal, Qaracalar, Gəncəli, Uzuntala və b.

AŞQALA (Zalqa rayonu) kəndinin adı haqqında araşdırmalarda maraqlı fikirlər rast gəlinir. Toponim aş və qala sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Tədqiqatçılar toponimlərin tərkibindəki aş sözünü qədim türk tayfalarından birinin adı olduğu fikrini söyləyirlər

“F.Cəlilov göstərir ki, as/az/aş tayfalarının Azərbaycanda, Orta Asiyada, Şimali Qafqazda xeyli izi qalmışdır...

Tədqiqatçı F.Q.Qaripova göstərir ki, Volqa boyunda bulqar dövrünü əhatə edən Aşa, Aş-Buzi, Aşit, ... Aşit eli... toponimlərini də türk-xəzər soyları ilə bağlı olduğunu göstərir... Cənubi Azərbaycanda, Ermənistanda, Anadolu və Gürcüstanda as/aş tayfalarının adları areal toponim kimi də geniş yayılmışdır. Məsələn, Aşos, Aşərb, Aş-argan, Aşqala, Aşdağ, Aşxaraba Aşkala (Tiflis quber.)”. (152, 34).

AZ-GƏ YLIYƏN (Dmanisi) kəndinin adındakı “az” çox ehtimal ki, yuxarıda adı çəkilən etnonimin fonetik variantıdır. **Az** tayfasının adı qədim türk dili abidələrində (Yenisey-Orxon) xatırlanır. Orta əsr mənbələrində bu tayfanın Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiyaya və Altaya qədər yayıldığı göstərilmişdir.

Keyklik (ovluq üçün heyvan) “n” məkan bildirən şəkilçisinin birləşməsindən ibarət olan Keyikliklənin sözü kəskinin yəskinə çevrilməsi və eyni səsliyin vokalizməsinə keçməsi ilə Gəyliyənin kimi tələffüz edilmişdir. Ov heyvanları ilə zəngin olan həmin ərazi indi də ləvrişli həmmiyyətinə hələ də itirməyib.

ALGET (Marneuli, Tetri-tskaro) kəndlərinin adı fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Gürcü dilində oykonim Alqeti yazılır. Maraqlı burasıdır ki, yerli azərbaycanlılar Alget kəndinin adına İlyət, Alqet çayına isə İlyət çayı deyir. Azərbaycanda İlyət adlı kənd adının oykonimlə eyni səsləşməsi, onların eyni kökdən olması kimi başa düşülür. Tədqiqatçıların fikrincə, XIII əsrdə monqolların yaxın Şərqi hücumlarında oyrat adlı tayfanın qollarından biri də İlyət olmuşdur. İlyət tayfaları Azərbaycanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Gürcüstanda yaşamış, bir çox toponimlərdə izlər qoymuşdur. Azərbaycandakı İlyət və İlyətli toponimləri həmin etnonimin izləri hesab edilir. (153, 38).

QIRIXLI (Marneuli) kəndinin adı da türk tayfa adı ilə bağlı yaranmışdır. Mənbələrdə kırık/kırız adlı tayfa adı və XI əsrdə həmin tayfanın Türkiyənin Avropa hissəsində yaşadığı Ərazinin Qırıxlareli adlandığı göstərilir.” (154, 89). Tovuz rayonundakı Qırxlı, Düzqırxlı kəndlərinin adları da Oğuz tayfalarından biri olan kırık tayfasının adı ilə bağlı izah edilir. (155, 23). Həmin tayfanın Borçalı Ərazisində məskunlaşması nəticəsində Qırxlı oykonimi yaranmışdır. “Dəddə Qorqud” qəhrəmanları Uruz xan da həmin nəslin nümayəndəsi olmuşdur.

QULLAR (Marneuli) kəndinin adı da maraqlı adlardan biridir. Gürcüstanda və türklər yaşayan başqa Ərazilərdə *qul* sözü ilə bağlı çoxlu toponimlərin mövcudluğu, həmin adın ictimai quruluşla bağlı olan “qul” anlayışı deyil, titul bildirən söz mənası bildirib.

Türk mənşəli etnonim və toponimlərin hələ antik Yunan və Roma mənbələrində xatırlandığı məlumdur. Strabon coğrafiya kitabında türk tayfaları sırasında **kel** etnoniminin də adını çəkmişdir. Q.Qeybullayev bulqar türklərinə məxsus olan **kel** tayfasının Zaqafqaziyada məskunlaşmaları, nəticəsində Qullar adlı toponimlər yaratdığını göstərir. Onun fikrincə, Azərbaycandakı (Ağdam, Balakən, Bərdə, Qusar və Naxçıvan) Dağıstandakı, Başqırdıstandakı,

Qərbi Sibirdəki Qullar və Gürcüstandakı Ağqula kəndləri həmin etnonimlə bağlı yaranmışdır. (156, 35).

Adı çəkilən kel etnoniminin dialekt paralelləri və ya əski liffbanın oxunuşunda “kol”, “kul”, “qul”, “gül”, “göl” variantları da toponimlərdə müəyyən izlər qoymuşdur. Tədqiqatçıların fikrinə əsaslanaraq, Qullar kəndinin adı kel tayfasının fonetik variantı olan “qul” sözündən və “lar” şəkilçisindən yaranmışdır. “Kel” etnonimi ilə bağlı Gürcüstanda bir sıra toponimlər mövcuddur. Həmin toponimlər biri-birini fərqləndirmək üçün müxtəlif variantlarda özünü göstərir.

AĞQULA (Marneuli) kəndinin Ağqullar olmuş, “r” səsi düşmüşdür.

DAŞLIQULLAR/DAŞTIQULLAR (Bolnisi) oykonimi də “qul” etnonimi ilə bağlıdır. Toponimin tərkibindəki “daş” türk dillərindəki dış “uzaq” “bayır” mənaları ilə bağlıdır. Daşlıqullar kəndi yəni “uzaqdakı, kənardakı qullar” kimi başa düşülməlidir.

KOLAYIR (Bolnisi) kəndi Daşlıqulların qonşuluğunda yerləşir. Toponim “Kol və ayır” sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Toponimin tərkibindəki kol, kel etnoniminin fonetik variantı hesab edilə bilər. “Ayır” sözü türk toponimlərində lap qədim dövrlərdə işlənmişdir.

A.Kamalov “ayır” terminini altay, Qərbi Sibir, tatar, qaraqalpaq, qırğız, özbək və başqa dillərdə saxlandığını göstərir” (157, 39-46).

Kolayır toponimindəki kol sözünün kel etnoniminin fonetik variantı, ayır komponentinin qıpçaq elementi ehtimal olursa, onda oykonimin kel və ayır etnonimləri ilə bağlı yarandığını söyləmək olar. Azərbaycanın Qazax və Samux rayonlarında da Kolayır adlı kəndlər var.

ARAKEL (Bolnisi) Oykonimin adı ara və kel sözünün ibarətdir. Burada başqa mənə axtarmaq lazım deyil. Yuxarıda qeyd etdik ki, Qullar, Ağqula, Daşlıqullar, Kolayır kəndlərinin adlarında kel etnoniminin izləri yaşmaqdadır.

Arakel toponimi də “aradakı kel” tayfası kimi başa düş l  bilər. Burada “ara” sözü ayır mənası bildirir.

Arakel kəndindən 2 km aralıda yerləşən **Aşağı və Yuxarı G l r** kəndlərinin adı K l r, Qul r, sonralar G l r şəklinə düşmüşdür. “Oğuznam ”ni çapa hazırlayan, m q dd m , lüğət v  şərhlərin müəllifi Sam t   lizad  ** r (ur)** sözünün  c-dad, əsil-nəsil; el-tayfa bildirdiyini g st rm şdir (158, 220). G l r adı g l (qul) eli, tayfası, əsil-n sili mənası bildirməklə yanaşı həm də qul tayfasının otlaq sahələri ilə bağılı ehtimal oluna bilər. Həqiqətən də, həmin ərazilər mal-qara üçün  n əlverişli yerlərdən biridir. Həmin kəndlərin əhalisi payız aylarında mal-qara ilə birlikdə meş dd ki qışlaqlara k   r. Deməli, Arakel kəndi Daşlıqullarla G l r kəndlərinin arasında yerləşdiyinə görə Arakel adlanmışdır. G l r kəndindən 1-2 km aralıda yerləşən, regionun  n böyük kəndi olan Darbazda nəsilərdən biri Kelievi (Keli y ) adlanır.

Bu da **kel** tayfasının izlərinin regionda geniş yayılmasını, həmin nəslin indi də varlığını göstərir.

QARACALAR (Qardabani) T dqiqat lar “qaracalar” sözünün türk etnonimlərindən biri olduğunu göstərirlər. Qaracalar adlı toponimlər bir çox  razil  paralellər yaratmışdır. Qaracalar etnotoponimini t dqiqat lar Qılı lı tayfasının tir l rind n biri, Gürcü  arı II  raklinin dövründə, Qazax nahiyəsi Gürcüstanın tərkibindən  ıxark n Qarabağ xanlığına k   n tayfalardan da biri olduğunu göstərirlər. (159, 64-73)

QARATIK  N (Bolnisi rayonu) kəndi əhalisinin sayına görə kiçik yaşıyış məntəqələrindən biridir.

Toponimist alimlərin tədqiqatlarında Azərbaycanda Tikanlı (Quba, Şəki, Qəbələ) Türkiyənin Qars vilayətində Aşağı Tikanlı, Yuxarı Tikanlı kəndlərinin adları qıpçaqların tikan etnonimi ilə bağılı yaranmışdır. Hazırda  zb kstanda qıpçaq tayfalarından birinin “tikan” adlanması göstərilir. (160, 66). Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki,

Qaratikın kəndinin adı “tikan” etnonimi ilə bağlıdır. Borçalıda tikan etnoniminin izləri Tükanov familiyalarında və Tükən şəxs adında fonetik variantda özünü göstərir.

Qəmərli (Dmanisi) kəndinin adı da başqa türk tayfaları yaşayan Ərazilərdə geniş areallığı ilə fərqlənir. Tədqiqatlarda Qəmərli toponimləri qədim türk tayfalarından olan Qamer “Kimmer” etnonimi ilə bağlı izah olunur. Şübhəsiz ki, toponimin geniş areallığı (Ermənistanda Qəmərli, Qafan rayonunda Komaran, Qazax rayonunda Kəmərli, Altay Vilayətində Kemerovo şəhəri) onun tayfa adı ilə bağlı olduğunu heç də inkar etmir. Toponimlə bağlı bir faktı da unutmamaq olmaz. Tarixin etnonimlərin antroponimlərin etnonimlə çevrildiyi məlumdur. Ola bilsin ki, Qəmərli etnotoponiminin mənsəyi Qəmərl adlı şəxsə bağlı yaranmışdır. Səma cisimləri ilə bağlı yaranan qadın adları Ulduz, Zöhrə, Günəş, Ülker kimi Qəmərl (ay mənasında) də Azərbaycanlılar arasında qadınlara verilən gözəl adlardan biridir.

Professor M.Cəfərzadə məqalələrinin birində qadınlarımızın tarixin cəmiyyətdə müsbət rolunu ətraflı şərh edərək, onların diplomat, sərkərdə, hökmdar, alim, şair kimi şöhrət qazandıqlarını, qadın adlarından yaranmış toponimləri (Qaramıryəm, Xatunlu, Mərcanlı, Tükəzbanlı və s.) göstərmişdir. (161, 22)

Görünür, Qəmərl vaxtilə sərkərdə, ya qəbilə başçısı, hökmdar olmuşdur. “Dəftər”də Böyük Qəmərli, Kiçik Qəmərli adlı kəndlərin adı çəkilir.

Bolnisi rayonunda Çürük Qəmərli adlı kənd olmuş, əsrin 30-40-cı illərində kəndinin əhalisi başqa ərəziyə köçmüşdür. Yerigölmüşün Çürük Qəmərli adındakı çürük sözünü D.E.Yeremeyevin fikrinə əsaslanaraq Çaruk tayfasının təhrif olunmuş forması kimi qəbul etmək olar.

İmir (Marneuli) oykonimi də türk etnonimi ilə bağlı izah olunur M.Kaşğari 22 oğuz tayfaları sırasında eymur (imir) tayfasının adını çəkmişdir. Eymur (Ağdaş), İmir (Gəndəbəy),

Emirli (Bırdı) toponimləri də həmin etnonimlə bağlı izah edilmişdir. (162, 53).

İMİR HƏSƏN (Bolnisi) oykonimi də İmir tayfasının adı ilə bağlı yaranmışdır. İmir nəslində olan Həsən yaşayan kənd mənasını bildirir. İmir Həsən kəndinin qonşuluğundakı kənd **Həsən xocalı adlanır**. Həsən adlı şəxsləri fərqləndirmək üçün həmin kəndlərin adları “Həsənlərin” mənsub olduğu nəsilərin adı ilə İmir Həsən və **Həsən Xocalı** adlanmışdır.

İNCƏ OĞLU (Bolnisi) oykonimi öz adında qədim etnonimlərdən birinin adını yaşadır. Qıpçaq tayfalarından biri olan incə Azərbaycanın bir çox rayonlarında oykonim və oronimlərdə izlər qoymuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, İncə (Göyçay, Şəki, Masallı, Cəlilabad, Qazax rayonlarında) adlı toponimlər də həmin etnonimin müəyyən ərazilərdəki izləridir.

KÜRD LƏR (Marneuli) kəndinin adı fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Kürdlər formasına düşmüşdür.

Əliyəvin fikrincə “qurd”la bağlı toponimlər eyni adlı etnonimlə bağlıdır. Aydın olur ki, Qurd vətənlə şəxs, sonra tayfa adı olmuş və nəhayət, toponim kimi formalaşmışdır. (163, 96-97)

MUĞANLI adlı kəndlər regionda geniş yayılmışdır. **Bala Muğanlı** (Bolnisi) **Böyük Muğanlı**, **Qaş Muğanlı**, **Kirç Muğanlı**, (Marneuli) **Yor Muğanlı**, (Qaraçöp-Saqareco) **Sartçala Muğanlı**, (Qardabani) **Muğanlı** (Dmanisi) oykonimləri onun qədim tarixi malik sakinlərindən olduqlarını sübut edir. Ümumiyyətlə, Muğanlı toponimləri təkcə Borçalıda yox, Qafqazda geniş yayılmış addır. Müasir dövrdə olduğu kimi “Dəftər”də də Muğanlı toponimləri bir neçə yerdə xatırlanır. Muğan Azərbaycanın qədim diyarlarından biridir. Muğan ölkəsi haqqında qədim dövrlərin əsərlərində də rast gəlinir. Tədqiqatçılar Azərbaycandakı Muğan düzü toponiminin V əsrdə Hun tayfalarından olan

Muğan xanın adı ilə bağlı yarandığını söyləyir. (164, 153-155)

Azərbaycanın Qazax, Zaqatala, Qubadlı, Şamaxı, Ağdam rayonlarındakı Muğanlı kəndləri də eyni tayfa adı ilə bağlı izah olunur. (165, 49-52).

M N GILIS (Ağbulaq) - MINSAZ (Zalqa) oykoniminin adında dilimizin həmişə qədim elementi, həmişə də qədim tayfa adı mühafizə olunmuşdur.

Mənblərdən aydın olur ki, “min” (minqat, minq) etnosu VII-VIII əsrlərdə toquz oğuz konfederasiyasına daxil olmuşdur. VIII-IX əsrlərdə bu tayfanın adı başqırdların arasında çəkilir. XII-XIII əsrlərdə minlər qıpçaqların, XIII-XIV əsrlərdə isə Qızıl Ordanın tərkibində böyük tayfa birləşməsi olmuşdur. Bütün bunlar göstərir ki, Minkənd (Laçın rayonunda) və habelə onun qeyd edilən paralelləri “min” tayfasının geniş yayılaraq məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır.”(166, 101)

Göründüyü kimi, Minsaz oykoniminin tərkibindəki “min” qədim tayfanın adını bildirir. Saz sözü də dilimizin qədim leksik qatında indiki qamış bitkisinin adını bildirmişdir. “Dədi Qorqud” dastanında Saz dağı toponimində bu məna daha aydın görünür.

Deməli, Minsaz oykonimi müasir dil baxımından “Min tayfasına məxsus qamışlıq” və ya “qamışlıqda yaşayan min tayfası” mənalı ilə bağlı yaranmışdır. (Məngilis adı da həmişə etnonimlə bağlıdır).

Dmanisi rayonundakı Qamışlı kəndinin adında “saz” sözünün müasir anlayışı özünü göstərir. Maraqlıdır ki, Borçalıda “saz” sözü musiqi havalarına da deyilir. Bu da musiqi aləti ney, balaban, zurna və b. qamışdan düzəldilmişsi ilə bağlıdır. (Məsələn, zurnada çalınan havalardan birini “ağır sazı”, “yeyin sazı” deyilir).

SAATLI (Dmanisi) oykonimi Borçalının qədim kəndlərindən biri olmuşdur. Ermənistanın sərhəddində yerləşdiyi üçün 1991-ci ildə milli münasibətlərin kəskinləşdiyi

zaman kəndin əhalisi köçməklə məcburiyyətində qalmışdır. Saatlı toponimləri Qafqazda geniş arealı ilə seçilir. Azərbaycan rayonlarından birinin adı Saatlıdır. Ermənistanda da Saatlı adlı kənd olmuşdur. Saatlı toponimi haqqında tədqiqatlarda onun mənşəyi müxtəlif cür izah olunmuşdur.

Saatlı XI əsrdə Azərbaycanla köçmüş Səlcuq tayfalarından biri olduğu göstərilir. (167, 42)

SACA (Dmanisi) oykonimi də qədim türk tayfa adı ilə bağlı yaranmış, həmin tayfanın adını mühafizə etmişdir.

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, IX əsrdə xilafət qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Səcilər dövləti (889-942) idi. Yeni sülalənin banisi Əbu Səad Divdəd (adlı-sanlı türk sərkərdələrindən) olmuşdur. Mənşəcə türk (Azərbaycanlı-X. .) olan səcilərin müxtəlif razılıqları, o cümlədən Gürcüstana da yürüş etdikləri tarixi mənbələrdə öz əksini tapır. (168, 276-278). Qazax rayonu ərazisində Səad dağı oroniminin də həmin tayfanın adı ilə bağlılığı ehtimal olunur.

SARACLI (Bolnisi) oykoniminin adı da nəsil, tayfa adı ilə bağlı izah olunur. Hazırda Türkiyənin müxtəlif bölgələrində yayılan tirələr sırasında saraclıların da adı çəkilir. N. Məmmədov Şəhur rayonunda (Naxçıvan) Sarac budaq düzənliyi toponimini belə izah edir: “Toponimin tərkibindəki “sarac” və “budaq” sözləri bu toponimin yaranmasında hansı mənanı daşıyır? XIX əsrin birinci yarısına aid məlumatlara görə, qazaxlı tayfasının bir tirəsinin 90 ailədən ibarət nəsilərdən birinin adı Saraşlıdır. Yerli əhalinin verdiyi məlumata görə, vaxtilə həmin düzənlik saraclı nəslinin ərazisi olmuşdur.” (169, 157)

Bu deyilənlərdə razılaşmaq mümkündür. Saracılı türk etnonimlərindən birinin adıdır. “Dəftər”də Dəmirçihəsənli nahiyəsində 441. Siracılı camaatı, Siracılı tayfasının Məhəmmədxanlı ağa qışlağı, Siracılı Seyid camaatı yer adları çəkilir. O dövrdə vergi verənlərin sayı 73 və 113 nəfər olması

(bax “Dəftər”) Saracının Borçalıda böyük kəndlərdən biri olduğunu göstərir.

İndinin özündə də Saracılıın böyük kəndlər sırasındadır. Həmin kənd elm, mədəniyyət sahəsində tanınmış adamları ilə də seçilir. Kişilərə verilən Sirac adı etnonimin antroponim keçməsi ilə bağlıdır.

TƏ KL (TƏ HL) tayfa adı AĞ TƏ KL və QARA TƏ KL (Qardabani) oykoniminlərinə izlər qoymuşdur. Səlcuq türklərinə mənsub nəsilən olan “təkl”nin Azərbaycanın XV əsrdə Anadoludan köçdüyü göstərilir. (170, 43). Azərbaycanın Ağsu, Kürdəmir, Masallı və Cəlilabad rayonlarındakı Təkl kəndlərinin də adı həmin etnonimlə bağlı olduğu, tədqiqatçılar tərəfindən təsdiqlənmişdir. (171, 88). Türkmənstanda böyük səhra Təklməkan adlanır. Hazırda Bolnisi rayonunun Faxralı kəndində böyük nəsilərdən biri təklililər adlanır.

TƏ KƏ Lİ (Marneuli) oykoniminin adı Səfəvilər hakimiyyəti dövründə güclü türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Təkl tayfası ilə Təkl tayfasının da XV əsrdə Anadoludan köçdüyü fikiri tədqiqatçılar tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir. Etnonimin Borçalıda bir sıra toponimlərdə izlər qoyması onun qədim tarixi ilə bağlıdır. “Dəftər”də Təkl oymağına aid edilən bir neçə toponimin mövcudluğu Təkl etnoniminin həmin ərazilərin qədim sakinlərinə olduğunu göstərir.

CƏ FƏ RLI (Bolnisi) Oykonimi də eyni adlı etnonimin adını daşıyır. Cəfəri adlı kəndlər Qazax rayonunda da var. Araşdırmalardan aydın olur ki, Qazax əyalətində yaşayan kəndlilər düşmənlərinə qarşı mübarizədə II Georgiy yaxından kömək etdiklərinə və ona sədaqətli olduqlarına görə çar onlardan 1451 ailəni Gürcüstana köçürdür (XI əsr). Tədqiqatçı İ.Şopen köçürülən ailələrin siyahısını və sayını göstərmişdir. Həmin siyahıya görə Cəfəri nəslindən 16 ailə Gürcüstana köçmüşdür.

ŞİXLİ (Tetri-tskaro və Dmanisi) kəndlərinin mənsəyi

İ.Şopenin tədqiqatlarından göstəriləyən görə, Qazaxdan köçmüş tayfalardan biridir. Şıxlar (34 ailə) güman ki, Gürcüstana köçəndən sonra Şıxlı adı ilə tanınmışdır.

CANDAR (Marneuli rayonu), **LÖK-CANDAR** (Dmanisi) oykonimləri qədim oğuzlara məxsus candar tayfasının adını əldə etmişdir. Bu etnonimin varlığı və onunla bağlı toponimlərə aid məlumatdan aydın olur ki, Azərbaycanın Salyan rayonundakı Xətai kəndindəki nəsilərdən biri və Qəbələ rayonundakı Bum kəndindəki, məhəllə Candarlı adlanır. Bununla yanaşı müəllif yazır ki, “XIX əsrin başlanğıcında indiki Balakən rayonunda Candar dənəsi adlı toponim olmuşdur. Türkmənistanda, Özbəkistanda, Türkiyədə və Dağıstandakı eyni adlı toponimlər də Candar etnonimi ilə bağlı adlardır.” (172, 67)

LÖK-CANDAR toponiminin tərkibindəki “lök” sözünün qədim tayfalardan biri olan leg tayfasının fonetik variantı hesab etmək olar. Leq tayfasının izlərini A.Qurbanov Azərbaycan ərazisində mövcud olan Lək (Bərdə, Ucar, Xanlar) Ləkkit, Ləkkit Kötüklü, Ləkkit Malax (Qax) Ləkkitac (Culfa, Ağdaş) və b. toponimlərin qədim leq etnonimi ilə bağlı izah etmişdir (173, 306). Strabonun “Coğrafiya” kitabında da etnonimin adı çəkilir. Lök Candar kəndinin yaxınlığındakı dağ Lök/Löh dağı adlanır.

SAYALIOĞLU (Bolnisi) oykoniminin mənsəyini dair müəyyən fikir söyləmək olar. Hazırda “Sayalıoğlu” sözü asanlıqla başa düşülən addır. Sayalı qadınlara verilən gözəl adlardan biridir. Oykonim Sayalı adlı şəxsin adı ilə bağlı da anlaşıla bilər. Araşdırmalardan aydın olur ki, Sayalı sözü dilimizin qədim qatlarında müəyyən mənalarda işlənmişdir. Professor M. Həkimov “Saya” sözünün bir çox mənalарını şifahi dedicə nümünələrinə əsaslanaraq şərh etmişdir. Həmin mənalardan aydın olur ki, “Saya” Saya-gözəl, qəmli, boylu-buxunlu, say-saltal, yaraşqılı, qüvvətli, səmtli-suatlı, qəbilə, tayfa, el-oba, mahal mənasında şifahi dedicə nümünələrində işlənmişdir. (174, 7-10)

Antroponimlərdən yaranan oykonimlər

Region ərazisində oykonimlərin müəyyən bir hissəsi antroponimlə (şəxs adları ilə) bağlı yaranmışdır. Bu yolla yaranan adlar bir qayda olaraq nəsil, tayfa, qəbilə başçılarından adlarına mənsubluq bildirən şəkilçilərin artırılması ilə yaranır. Toponim yaradıcılığında bu yolla yaranan oynonimlər patreonimik (latın dilində pater-“ata”) adlanır.

Feodal dünyagörüşünün görüldüyü ailə, nəsil başçısının adları ilə tanınan kəndlərdə bir qayda olaraq -lar, -lər, -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri artıraraq familiya anlayışı bildirmişdir. Bir kənddə müxtəlif nəsililər yaşasa da, adətən ilk sakin olan nəslin adı bəzidən qalmışdır.

BAVAYŞILAR (Bolnisi rayonu) kəndi çox da böyük olmayan kəndlərdən biridir. Kəndin adı rəsmi sənədlərdə Musopriani, Poçxviriani adlansada, regionda yenidən qədim adı ilə “Bavayşılar” adlanır. Həmin kənddə anadan olmuş, uşaqlıq və gəncliyimi də orada keçirmişəm. Kəndin ərazisindəki yer-yurd adlarını uşaqlıqdan eşitmiş, qarış-qarış həmin yerlərdə gəzməmişəm.

Kəndin mərkəzində və kənarında qədim tikili (kilsə) var. Maraqlıdır ki, yaşlı nəslin nümayəndələrinə də həmin tikililərlə bağlı heç bir söz eşitmədiklərini deyirlər. Məni ən çox maraqlandıran **“Osmanoğlu Qaranın çəpəri”** adlanan ərazidəki qədim qəbirstanlıq və oradakı kilsənin tarixi oldu. Uşaqlıqda həmin kilsənin ətrafında oynadıq. Kilsədə ağ daşdan yonulmuş böyük qoç abidəsi var idi.

Kəndin yaşlı nəslinin yaddaşında da həmin tikililərlə aid heç bir məlumatlar söylənilmir.

Bavayşılar adından əvvəl kəndin adı bəlkə də Nazaroğlu adlanıb. Kəndin mərkəzindəki bulaq da ona görə Nazaroğlunun bulağı adlanır. Kənddəki nəsililər Allahverdiilər, Mollalar, İmanlar, Cəfərlilər, Pənahlar, Əhmədiniyü, Koxalar, Hacılar, Ramazanlar, Eləzdiilər adlanır. Bizim köhnə ev kilsənin yanında idi. Babamın dediyinə görə, bura müqəddəs yer imiş. Həmin yeri başqa xalqa aid etmək yanlışlıqdır. Tiflisdəki

məsciddən təyinatla mollalığa göndərilən babam Molla Əhməd heç vaxt müqəddəs olmayan yerdə ev tikməzdi. Kolxoz dövründən əvvəl bizim nəslin və Allahverdiyərin bir hissəsi **Dağ-Arıxlıda** yaşayıb kolxoz qurulanda mal-qara və qoyunları təhvil verib, yenidən Bavayşılarkişilərə qayıdıblar. Mənim nəsnin Sonanın qəbiri də Dağ-Arıxlıdakı Hərəm adlanan qəbirstanlıqdadır.

1728-ci ildəki “Dəftər”də Bavayşılar adına rast gəlinmir. “Dəftər”də (445, 446). “Nəzərli camaatı” adı çəkilir. “Dəftər”də 445, “Nəzərli camaatı”nın vergi verənlərin sayı 24 göstərilmişdir. Həmin yerdəki qeyddən aydın olur ki, 1721-ci ildə Nəzərli camaatı 46 evdə ibarət imiş. 7 ildən sonra (1728-ci il) məlumatında Nəzərli camaatının (kəndinin) 24 evdə ibarət olması da göstərir ki, Nəzərli camaatından 22 ailə başqa ərazilərə köçübmiş. Həmin ailələrdən biri, bəlkə də, Bavayşı adlı şəxsən ailəsi imiş. Qonşu Bəytəkər kəndindəki Bulağlardan birinin də Nazaroğlu adlanması, Sadaxlı kəndi yaxınlığında Nazaröyünün yurdu oronimləri də həmin ailələrdən biri ilə bağlıdır.

Mənim ulu babam Molla Əhməd (babamın babası) təyinatla bölgəyə mola göndərilib. Sınanılmış şəxsiyyət olub. Onun qəbiri Yuxarı Gölöyülə Sarımmətinin qəbirstanlığındadır. İndinin özündə də niyyət tutanlar Molla Əhmədin qəbrini ziyarət edir. Yayda quraqlıq olanda, inanca görə bizim nəsilə bir nəfər gedib Molla Əhmədin (atamın əmisinin biri də babasının adı ilə Əhməd adlanıb. Ona da Molla Əhməd deyiblər) qəbirindən bir ovuc torpaq götürür, suda saxlayar, bundan sonra yağış yağardı.

Kəndimizin yaşlı nəslinin dediyinə görə kəndimizin adı Sarı Bavayşı adlı şəxsə bağlı olub. Kəndimizdə tarixdən Bavayşı, Atayşı, Ağayşı adlı şəxsiyyətlər olub. (Bu adlar Babakişi, Atakişi, Ağakişi adlarından fərqlidir). Etnoqrafik adətərdə dediklərimiz adətlərin hamısı indinin özündə də kəndimizdə yaşayır. Kəndimizin tarixində tayfalar arasında heç

bir vaxt ədalət d   m n ilik olmayıb.   xlaqda, halallıqda kəndimiz həmişə nümunə olub.

Bizim ağsaqqallarımızın inanclarında Ojax palıd olubsa, bu birbaşa göy türkölrlü bağlı inincedir. Kəndimizin zəngin kitabxanası olub. İlk elmlər namizədləri dən region kəndləri ilə müqayisədə, bizim kənddən olublar (Əhmədov Tapdıq, Cəfərov Əhməd, Əliyev Cəlil (mənim əmim), Əliyev Həməz, İmanov Niyaz və bu sətirlərin müəllifi). Kəndimizin adamları dövrünün savadlı adamları olub. Allahverdioğlu Hasan şura hökuməti haqqında şübhəli fikirlər dediyini görən 37-ci ilin qurbanı olub.

BAXÇALAR (Dmanisi rayon) regionun kiçik kəndlərindən biridir. Baxça qadınlara verilən adlardır. Oykonomim mənası ehtimal ki, Baxça nəslindən olanların yaşadığı ərazi deməkdir. Qadınların nəsil, qəbilə, başçısı olduğu və bəzi toponimlərdə mühafizə olunduğu məlumdur. (Bax Qəmərlı).

QASIMLI (Marneuli rayon) oykonimi Qasım adlı tarixi şəxslə bağlı yaranmışdır. “Düftür”dəki Molla Qasım kəndi 62 çox ehtimal ki, sonralar Qasımlı adlanmışdır.

Dİ MİRLİ (Bolnisi rayonu) kəndinin adı telefin dəniz çirçisi ilə bağlı olub. Sonra Dəniz adlı şəxsə bağlı yaranmışdır. Dəniz adı lap qədim dövrlərdə kişilərə verilən addır. Dəniz Qorqud dövründə də Dəniz adına rast gəlinir. İgid Qaraca çobanın qardaşının adı Dəniz gücüdür. Daşdəniz, adı da həmin addan törəmiş, dözümlü, dənizaltı, etibarlı mənalara ifadə etmişdir. (175, 67).

FAXRALI (Bolnisi) oykonimi Faxra vñ Alı (şəxs adı) sözlərinin birləşməsindən mənşə almışdır. Faxra sözü qədim söz olub bilikli, ağıllı, savadlı (adam) mənasında işlənmişdir. Həmin söz dialektlərdə qədim mənasını qoruyub saxlamışdır. (176, 102). Faxralı oykonimi bilikli, savadlı, ağıllı Alı vñ onun nəslindən olanların yaşadığı ərazini bildirir. Savadlı, bilikli vñ tanınmış adamları ilə Faxralı kəndi regionda həmişə fərqlənmişdir.

3.2. Oronimlər

Oronim torpağın üst qatının relyefini fərqləndirən obyektləri bildirir. Toponimik qatın çox hissəsini də oronimlər təşkil edir. Oykonimlər kəndin adını bildirirsə, oronimlər kəndin istifadəsində olan bütün sahələri əhatə edir. Buraya kəndin əkin sahəsi, biçiniyi, qoruqları, meşəliyi, özüşləri, yaylaq, qışlaq, müvəqqəti və mövsümi işlə bağlı yurdları, qədim tikililəri, yolları, çayları, bulqları və digər coğrafi adları daxildir. Çünki bu cür obyektlər bütün kənd adamlarının istifadəsində olan sahələrdir.

Oronimlər rəsmi sənəd olmayıb, yerli əhalinin xüsusi də yaşlı nəslin yaddaşından toplanmışdır. Bəzi oronimlərin çox az hissəsi kənd təsərrüfatı, heyvandarlıqla bağlı olduğundan yalnız kolxozların sənədlərində adları çəkilmişdi. Buna görə də oronimlər müxtəlif dövrlərdə aid olsalar da, mənsub olduğu dilin tarixi ənənələrinin sadıq qalmış, yerli dialekt və şivə xüsusiyyətlərini yaşatmışdır. Araşdırmalar zamanı aydın olur ki, oronimlərin müəyyən qismi keçmişdə eyni adla tanınan kənd, oba, oymaq, yurd olmuş, sonralar tarixin müəyyən dövrlərində bəzi kəndlilər köçmüş, bəzi müvəqqəti yaşayış yerlərində böyük kəndlilər salınmışdır. Aydındır ki, bu cür miqrasiyalar nəticəsində təkcə dədə-baba yurdlarının adları deyil, xalqın istifadəsində olan bütün ərəzi adları da tədricən unudulmuşdu. Prof.T.Hacıyev həmin məsələyə münasibətini belə bildirir. “Türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların dil kökünü aydınlaşdırmağa mane olan faktlardan biri köçərilikdir. Daha doğrusu, ümumiyyətlə, köçərilik anlayışı (məs, qaraçılarda olan kimi) və türklərdə köçərilik məsələsi aydınlaşmayıb. Əslində türk xalqlarından danışarkən “köçərilik” və “köçmə” sözləri fərqlənməlidir. Yəni türklərdə köç olub. Bu, təsərrüfat və iqlimlə bağlı hadisədir. Türk xalqları həm əkin-biçinlə, həm də heyvandarlıqla məşğul olublar. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının tərkib hissəsi olduğundan o, oturaqlıq anlayışına

qarşı durmur. Köç kənd təsərrüfatını qorumağın əlamətidir; türk xalqları elə iqlimlərdə yaşayıblar ki, (bu, Orta Asiya arealına da, Qafqaz arealına da aiddir.) yayın istisindənin heyvanı qorumaq üçün yaylağa, qışın soyuğundan qorunmaq üçün qışlağa köçməklə vacib olub. (Orta Asiyada və Azərbaycanca Qışlaq, Manqışlaq və s. kimi onlarla toponimi xatırlayın). Təsərrüfatın mühüm tərkib hissəsi olan heyvanı qorumaq niyyətli köçməklə sayılır? Həmin “yaylaq”la “qışlaq” nöqtələrinin arasında oturaqlıq məzmunu dayanır.” (177, 26-27).

Yaylaqlara köçməklə məqsəd təkcə mal-qaranı, qoyun-quzunu istidən qorumaq deyil, eyni zamanda süd məhsullarının (yağ, pendir, qurut, şor, və s.) istehsalı, saxlanması üçün də əlverişli şərait, əsas da temperatur nəzərə alınmışdır. “Aranda tutdan dağda qurutdan” misalında xalq bunu çox gözəl ifadə etmişdir. Borçalı ərazisindəki oronimlərin müəyyən hissəsi yaylaqdakı adlarla bağlıdır. Hər kəndin yaylaqlarda ayrıca ərazisi olmuşdur. Kolxozların ləğvi, təsərrüfatlardakı dağıntılıq, yaylaqların büsatına da son qoydu.

Təvəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, yaşlı nəslin dünyasını dəyişməsi, gənc nəslin maldarlığa qarşı biganəliyi yaylaqlardakı yer-yurd adlarının unudulmasına, yaddan çıxmasına öz təsirini göstərmişdir davam edir.

Oronimlərin də yaranma səbəbləri oykonimlərdə olduğu kimi, müxtəlif hadisələrə bağlıdır. Oronimlərdə də nəsil, tayfa, tarixi şəxs adları relyef bildirən sözlər, heyvandarlıqla bağlı adlar və s. xalqımızın keçmişi ilə bağlı müxtəlif hadisələr mühafizə olunmuşdur.

Araşdırmalardan aydın olur ki, müxtəlif dövrlərdə həmin ərazilərdə məskunlaşmış nəsil, tayfa adları ilə yanaşı, dilimizin qədim elementləri relyefə bağlı çoxlu sözlər, ifadələr, bitki və heyvan adları da mühafizə olunmuşdur.

Buna görə də türk-Azərbaycan oronimlərini aşağıdakı semantik qruplara bölmək olar.

1. Etnonimlə (nəsil, tayfa, qəbilə, tir adları) bağlı yaranan.
2. Antroponimlə (şəxs adları) bağlı yaranan.
3. Heyvandarlıq və təsərrüfatın digər sahəsi ilə bağlı yaranan.
4. Fitonim (Ağac və bitki adları) ilə bağlı yaranan.
5. Zoonimlər (heyvan və quş adları) bağlı yaranan.
6. Hidronimlə (çay, göl, bulaq adları) bağlı yaranan.
7. Relyeflə bağlı yaranan.
8. Müxtəlif hadisə və əhvalatla bağlı yaranan.

Etnonimlə (nəsil, tayfa, qəbilə, tir adları) bağlı yaranan oronimlər

Oykonimlərdə olduğu kimi, etnonimlərin izləri (nəsil, tayfa, qəbilə, tir adları) oronimlərdə də yaşamaqdadır. Etnonimlə bağlı yaranan oronimlərin bəzisinin etimologiyası ilə tanış olaq:

QACAROĞLU QULUNUN YATAQ YERİ (Tetri-tsvaro rayonu, Kosalar kəndi) oronimində türk tayfalarından birinin adı mühafizə edilmişdir. Qacarlar tayfası haqqında elmi araşdırmalarda zəngin faktlar verilmişdir. Qacarların Gürcüstan ərazisində izləri oykonim, oronim və nəsil tayfa adlarında yaşayır.

Borçalıda Cəlair və Qacar adlarını yaşadan izlərdən biri də Başkeçid rayonundakı Cəlayir (Qora) kəndi və kəndin adı ilə bağlı oronimlərdir. “Düftər” də Cəlayir kəndi və Qacar camaatı adlı ərazi qeyd edilmişdir. **QARAMANLI YERİ** (Bolnisi rayon) oroniminin yaranması vaxtı ilə həmin ərazidə yaşayış məskəninə olması ilə bağlıdır. Araşdırmalara görə, “Qaramanlı Səlcuq türklərinə mənsub müstəqil xanlığın adıdır. Xanlıq 1471-ci ildə osmanlı dövləti ilə birləşmiş və əhalisinin bir qismi Azərbaycan köçmüşdür” (178, 20). Qaramanla bağlı toponimlər Azərbaycanın Yevlax, Göyçay rayonlarında eyni adlı kəndlərdə mühafizə olunmuşdur.

QAZAXLILARIN YERİ Sadaxlı (Marneuli) kəndinin ərazisində yerləşir. Borçalının bir çox kəndlərində əhalinin müəyyən qrupu “**qazaxlılar**” adlanır. Qazax rayonunun bir çox kəndlərinin Borçalıdakı paralelləri də “qazax”-tayfa adının geniş ərazilərdəki izləridir.

Bu mövzu ilə bağlı Hüseynqulu Məmmədovun araşdırmalarında qiymətli faktlara rast gəlinir. Müəllif yazır: “Türk alimi M.F.Girzioglunun araşdırmaları göstərir ki, **Qazax və Borçalı** həm tarixən, həm də soy baxımından bir-birilə bağlı və eyni taleli olmuşdur. ..Borçalı və Qazax adlı iki qola ayrılan bu xalq Qıpçaq (Kuman-Xəzər) uruğundan sayılırlar.. bu iki ige, atlı-köçəri qəbilələrin Borçalı-Qazax çayları boylarına 11-ci yüzilliyin sonlarında gəlib yerləşdikləri və 1064-cü ildə Səlcuq sultanı Alp-Arslan qarşısında elliklə islam dinini qəbul etdikləri, Türküstandakı, Qaraqalpaq-Qazax ləhcəsində qonuşduqları son dəfəcə mühümdür.” Müəllif daha sonra yazır ki, “Şərşünas və tarixçi İ.Şopenin bu barədə verdiyi məlumatlar olduqca həqiqətdir. O, yazır ki, Qazax əyalətində yaşayan kəndlilər düşmənlərinə qarşı mübarizədə II Georgiyə yaxından kömək etdiklərinə və ona sədaqətli olduqlarına görə çar onlardan 1451 ailəni Gürcüstana köçürür. Maraqlıdır ki, İ.Şopen öz tədqiqatına köçürülən tayfaların siyahısını da əlavə etmişdir: **Qarapapaqlar-480 ailə; Kərimbəyli-55 ailə; Şeyxlər (Şıxlar)-34 ailə; Dəmirçilər-31 ailə; Qafarlı-98 ailə; Qarabağlar-12 ailə; Cəfərlilər-16 ailə; Əli Şərrəli-12 ailə; Gədikli-24 ailə; Çaxırlı-37 ailə; Kərkibaşı-13 ailə**” (179, 162-173).

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, adları çəkilən ailələr öz adları ilə yanaşı yerli əhali arasında “qazaxlı” və ya “qazaxlılar” adlanmış, onlara məxsus ərazilərdə də coğrafi obyektə uyğun olan adlar verilmişdir.

QARABAĞ KÖVŞƏ NƏLİYİ (Marneuli rayonu, Sadaxlı kəndi ərazisində) oronimi də yuxarıda dediyimiz yolla

yararmışdır. Qazaxdan köçürülən ailələr sırasında “Qarabağlar”ın da adının çəkilməsi sübut edir ki, Qazaxdan köçürülən Qarabağlar (12 ailə) həmin ərəzidəki gövşənin sahibi olmuş, həmin adı da mühafizə etmişdir. Borçalıda “Qarabağlı” familiyasını daşıyan nəslin nümayəndələrini də vaxtı ilə Qazaxdan köçmüş Qarabağlar ailəsinin davamçılarıdır.

YUANALI ÇÖKƏKLİYİ (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi ərəzində) Oronim “Yuanalı”ya məxsus çökəklik mənası anlayışını bildirir. Buna görə də oronimin birinci tərkibi olan Yuanalı sözünün mənşəyi izah olunmalıdır. Ehtimal ki, Yuanalı Alı sözünün birlişməsi Yuanalı sözünü yaratmışdır. Alı şəxs adı olduğu məlumdur. Göründüyü kimi Yuanalılar geniş ərəzidə məskunlaşmışlar. L.Qumilyovun fikrincə, “Monqollar beş müstəqil dövlət yaratmışdır: Çindəki Yuan imperiyası, İrandakı Elxanilər dövləti, Orta Asiyadakı Çağatay ulusu, Volqaboyu və Qazaxstanda Cucilər ulusu və nəhayət, Ugedeyin varislərinin Cünqariyada qurduqları ayrıca ulus.” (180, 52).

Monqolların XIII əsrdə Qafqaza yürüşü, onların tərkibində türk tayfalarının iştirak etməsinin bir çox toponimlərdə izlər qoyduğu məlumdur (Alqet toponimi). Təsədüfi deyil ki, Marneuli rayonundakı Görərxı kəndinin keçmiş adı da Yuanalı olmuş, hazırda kənddəki nəsilərdən biri də “Yuanalılar” adlanır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə məlum olur ki, Yuanaların Borçalıya gilişi **Yuanalı çökəkliyi**, Görərxının keçmiş adında (Yuanalı) və həmin kənddəki nəsilə iz qoymuşdur.

KOTANLILARIN YERİ (Marneuli rayonu, Sadaxlı kəndi ərəzində) oronimi qədim yurd yerinin adıdır. Oronim kotanlı tayfasından olan bir qrup halinin yaşadığı yeri nişan verir. Qıpçaqlara məxsus “kotan” etnoniminin bir çox ərəzilərində izlər qoyması da fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir. XIX əsrdə İrəvan quberniyasındakı Kotanlı, Kotandağ və Xaraba-Kotanlı toponimlərində həmin

etnonimin izləri qorunmuşdur. (181, 50).

GIDIHLI (Marneuli rayonu) oroniminin adında heç bir mənə axtarmaq lazım deyil. Qazaxdan Gürcüstana köçürülən ailələr sırasında Gidihli ailəsinin də adı çəkilir. Oronim həmin ailələrin yaşadığı ərazini bildirir.

CINLI BIN (Bolnisi), **CINLI TƏPƏ** (Dmanisi), **CINLI QALTAN**

Araşdırmalardan aydın olur ki, “Cin” sözü ilə bağlı toponimlərin miflə heç bir əlaqəsi yoxdur. Tədqiqatlarda Cin türk tayfalarından birinin adının olduğu göstərilir. (182, 62-63)

Tədqiqatçılar Azərbaycanın Yevlax rayonundakı Boşçalı kəndini Borçalı mahalından gəlmiş Cinli tayfasının vətəni qışlaq yurdları, sonralar isə bəzi ailələrin məskunlaşması nəticəsində kənd salındığını təsdiqləyirlər (183, 100). Bu fikirlərə razılaşsaq, onda Yevlax rayonuna qonşu olan Goranboy rayonundakı Cinli-Boluslu kəndinin də vaxtı ilə Gürcüstandan gəlidiyi ehtimal oluna bilər. Cinli-Boluslu toponimindəki “cinli” sözü etnonimin adı, Bolus sözü isə indiki Bolnisi rayonunun keçmiş adı olan Bolus sözü ilə eyni səsləşir. Borçalı və Goranboy rayonundakı QızılHacılı, Faxralı kəndləri arasında da bu cür bağlılığın olması mümkündür.

LAYIŞLARIN YERİ (Sadaxlı kəndi ərazisində) oronimi Lahıc xalqının həmin ərazidəki izləridir. Lahıcların çox Azərbaycanın İsmayılı rayonunda (Lahıc kəndində) yaşayırlar. Lahıclar tarixin misgərlik sənəti ilə məşhur olmuşlar. İndi də həmin sənətyə sadıq olan lahıclar bu sənətin mahir ustalarıdır. Hazırda Gürcüstanda Lahıclar yaşamasalar da, onlara məxsus ol işləri Borçalıda misdən düzəldilmiş qədimi (sənək, sini, cam) və başqa qablardakı milli naxışlar Lahıclara məxsusdur. Misdən düzəldilmiş iri qazanlar xalq arasında **layış** (lahıc) **qazan** adlanır.

Görünür, lahıclar vaxtilə mövsümi işlə bağlı həmin ərazidə müvəqqəti məskənlər salıblarmış.

ŞAM DÜY (Dmanisi) dağı Başkeçid yaylaqlarındakı zımtlı dağlardan birinin adıdır. Xatırladım ki, Şam düy xalq arasında hımd **Ekiz dağ** adıyla da mışhurdur.

Maraqlıdır n üçün bir dağın iki adı var? Oronimin xarici görünüşü hıqıqtın d onun **Ekiz dağ** adlanmasına tam şas verir.

Araşdırmalarda 1402-ci ild Teymurlıngin türk Sultanı İldırım Bıyazid üzrındki qıbbındn sonra Suriyadan (Şamdan) gıtdirdiyi v sonra Sıfvi şeyxi Xoca lıy bağışladığı sırlrın vıvıllr Cnubi Azırbaycanda, Sıfvlı hakimiyyt başına keçdikdn sonra isı Azırbaycanın digır zonalarına sıpıllnmısi nıticınd... Şamlı toponimi yaratması ehtimal olunur. (184, 90)

Yeri gılmışın, qeyd edk ki, Borçalıda **Şamlı yolu** (Marneuli rayonu, Sadaxlı kndi ırazisınd) **Şamlı** (Dmanisi rayonu) oronimlrınd **Şam** etnonimi xatırlanır.

Ehtimal oluna bılr ki, ekiz dağlardan biri Şam (Şamdan gıllnlrı mıxsus) digrı isı türk tayfalarından biri olan tókır/dügır etnoniminin daşıyıcılarına mıxsus olubmuş.

Düyır sözünd “r” samitinin düşmısi “düy” kimi deyilmısi nıticınd Ekiz dağ sonralar yeni sakinlrinin adları il ehtimal ki, (Şam vı düyır) Şam düy adlanıb.

Antroponiml (şıxs adları il) bağlı oronimlr

Borçalı ırazisındki toponimik layn bir hissısi d şıxs adları il bağlı yaranmış oronimlrdir. Atroponiml bağlı oronimlrin yaranmasına da müxtlif hadislr sıbb olmuşdur. Regiondakı oronimlrin yaranmasına sıbb olan şıxsılr haqqında dıq mlumatlar çox azdır. Mikroornimlrđ yaşayan şıxs adları coğrafi obyekt bildirn sözlır v müxtlif hadis il ılaqdar yadda qalan adların bızilrı il tanış olaq:

QURBAN QAÇAN (Dmanisi rayonu, Qızılkils kəndi ərazisində kin və özü yeri).

CƏFƏR NAMAĞIN YERİ (həmin kənd).

QAFARIN YATAĞI (Dmanisi rayonu, Qızılhacılı kəndi).

ƏHMƏD AÇAN YOL (Bolnisi rayonu, Bavayşılar kəndi), **SALMANIN BAŞI YARILAN** (həmin ərazidə). **QULU ÖLƏN KİLS** (Bolnisi rayonu) və başqa oronimlər haqqında eyni fikir söyləyənlər ki, oronimlər ya mülkiyyət, ya da təsadüfi hadisələrə bağlı yaranır (Geniş siyahıya bu cür adlar əlavə olunacaq).

QULU XAL-XAL KƏSƏN (Bolnisi, Dəmlər kəndi ərazisində) oronimində Qulu adlı şəxsin xal-xal kəndi yerin adı göstərilir. “Xal-xal” sözü mal-qaranı yaz-yay aylarında saxlamaq üçün daşdan, ağacdan, qamışdan və s. hörülmüş kiçik yerdir.

YATAQ qoyun-quzunu qışlaqlarda saxlamaq üçün tikilən qazmalara deyilir. Yataq sözləri ilə bağlı oronimlərdə yatağın mənsəbi olduğu şəxsin adı da çəkilir.

QƏFƏRİN YATAĞI (Dmanisi, Qızılkils kəndi). **ANAZAR QURBANIN YATAQ YERİ** (Ağbulaq rayonu, Kosalar kəndi ərazisi) oronimlərində bu aydınca görünür.

ARXAC-sözü də heyvandarlıqla bağlı sözdür. Mal-qara, qoyun-quzu isti havalarda gecələr açıq havada saxlanılır. Həmin yer “arxac” adlanır. Bir qayda olaraq, arxaclar yaylaqlardakı yurdlara yaxın sahələrdə yerləşir. Arxaclar da sahibinin adı ilə bağlı adlanmışdır.

AĞ MOLLANIN ARXACI, BƏKİR OĞLUNUN ARXACI (Başkeçid yaylaqlarında, **Oğuz** deyilən ərazidə) oronimində arxacın sahibi aydınlaşır.

Sahibkarlıqla və mülkiyyətə bağlı anlayışlardan başqa, arxac sözlərində fərqləndirici əlamət bildirən adlara da rast gəlinir.

YEMLIKLİ ARXAC, QANQALLI ARXAC (Başkeçid yaylaqlarında) oronimlərində arxacda bitən yemlik və qanqal bitkisi onları fərqləndirib.

LƏ PİKLI ARXAC (Başkeçid yaylaqlarında) oronimində arxac ləpikli (nazik, yastı daş-regionda ləpik adlanır) olması ilə fərqlənir.

BİN sözü ilə bağlı oronimlər də heyvandarlıqla əlaqədardır. “Bin” sözü dialektoloji lüğətdə köçrilərin kənddən aralı bir yerdə qurduqları məskəni bildirir. Azərbaycanca “bin” komponentli bir çox oykonim adları var.

Bin, Binlədi (Bakı), Binlər (Ağdaş), Bin xocavar (Masallı), Malbinəsi (Yevlax), Darvazbin (Zaqatala) oykonimlərini buna misal göstərmək olar. Əvvəllər bin yerləri olan həmin ərazilər sonralar yaşayış məskənlərinin çevrilmişdir.

Borçalı ərazisindəki “bin” komponentli oronimlər müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bin, adətən, yaylaqdakı yurdlara və payız aylarında kənddən aralı öyrüşlərdəki müvəqqəti yurdlarda qurulan alaçıklara da deyilir. Adətən, Borçalıda yaylaqlara köç zamanı bir neçə qoyun sürüləri birləşir, çobanlardan birinin adıyla tanınır. **Xıdırın bin yeri** (Dmanisi rayonu, yaylaqda), **kolxozun binlərinin yanı** (yaylaqlarda), **Darbazın binləri**, Güllərin binləri oronimləri isə oykonimlərin adları ilə bağlı yaranmışdır.

Ə kinçiliklə bağlı yaranan oronimlər

Ə kinçiliklə bağlı yaranan oronimlərdə Ə kinçiliyin müxtəlif sahələrinə aid sözlər mühafizə olunmuşdur.

Xırman yeri, Kövşənlik, Pazılığın (çuğundurluğun) başı, Arpa çalası, Xırman yurdu (Dmanisi), Xiyarlıq (Bolnisi rayonu), Soğanlıq, Şitillik, Tənəklik, Yoncahq (Marneuli

rayonu), Bostan yeri (Dmanisi rayonu), Bolnisi (Bolnisi rayonu) və s. oronimlər kinçilikə bağlı yaranmış adlardır.

**Fitonimlər (bitki və digər ağac növlərinin adı ilə)
bağlı yaranan oronimlər**

ALMA ağacının adı ilə bağlı oronimlər regionda çoxluq təşkil edir. **Almalı dər** (Bolnisi rayonu), **Almalıq** (Dmanisi), **Almalının döşü** (Bolnisi rayonu), **Almalının qılıcı** (Bolnisi rayonu) və s.

ARMUD ağacının adı ilə bağlı Dmanisi rayonunda **Armudlu** kəndi və onun ətrafındakı **Armudlunun düzü**, **Armudlu gölün döşü** oronimləri, **Qoşa Armud** (Bolnisi rayonu), **Armudlu yol** (Bolnisi rayonu) və s.

Ə **ZGİL** ağacı Borçalının meşələrində geniş yayılmış ağaclardan biridir. Ə **zgilli tala** (Bolnisi rayonu), Ə **zgilli dər** (Dmanisi rayonu) və b.

DAĞDAĞAN ağacı bitən yerlər adının, müqəddəs yerlər hesab olunur. Dağdağan ağacından bəzi inamlarda istifadə edilir. Dağdağan ağacını kəsmək günah sayılır. Bədənizlərdə qorunmaq üçün dağdağan ağacının budağından kəsib boyuna və ya biləy bağlayırlar.

Dağdağanlı dər (Bolnisi rayonu), **Dağdağanların yanı** (Marneuli rayonu).

Ə **RIK** ağacı Ə **riklinin düzü** (Bolnisi rayonu) oronimində iz qoymuşdur.

ZOĞAL AĞACI Gürcüstanın meşələrində ən çox bitən ağaclardandır. Regionun müxtəlif yerlərində bu adla bağlı çoxlu oronimlər yaranmışdır.

Zoğallı dər (Bolnisi), **Seyrək Zoğallı** (Bolnisi) **Zoğallıq** (Tetri-tskaro), **Zoğallının qılıcı** (Bolnisi rayonu), **Qızılca** (Bolnisi rayonu) oronimində “zoğal” sözünün qədim adı **qızılca** (rus dilindəki kızıl, yəni qırmızı mühafizə olunmuşdur).

GÖY M ağacının adıyla bağlı oronimlər. **Göymlik** (Bolnisi), **Göymliyin calası** (Bolnisi), **Göymliyin altı** (Marneuli), **Göymli dər** (Marneuli).

YEMIŞAN ağacı da Borçalıda geniş yayılmış ağac növüdür. **Yemişnlik** (Bolnisi rayonu) **Yemişnliyin dərəsi** (Dmanisi rayonu) **Qırmızı yemişnin dərəsi** (Dmanisi rayonu) **Tənlikli dər** (Bolnisi rayonu).

FINDIQ ağacı ilə bağlı oronimlər: **Fındıqlı dər** (Bolnisi) **Fındıqlı** (Dmanisi rayonu) **Fındıqlığın altı** (Dmanisi rayonu).

FISTIQ AĞACI Borçalı meşələrində geniş yayılmış ağacdır. **Fıstığın bulağı** (Bolnisi rayonu), **Fıstıqlıq** (Dmanisi rayonu), **Fıstığın talası** (Dmanisi rayonu), **Hayvalı cala** (Tetri-tskaro rayonu).

CEVİZ-CÖYÜZ (qoz) ağacı meyvəsinə və taxtasına görə qiymətli ağaclardandır. **Cöyüzlü cala**, **Cöyüzdü bin** (Dmanisi rayonu), **Ramazanların cöyüzdüyü**, **Cöyüzlü yalaq** (Tetri-tskaro), **Orta tıplının cöyüzdüyü** (Bolnisi rayonu) oronimləri qoz ağacının Borçalı dialektindəki cöyüz adı ilə bağlı oronimlər yaranmışdır.

Borçalı meşələrində bitən qarağac, qovaq, dərmiqara, göyrüş, palıd, söyüd, şam, vələs, toz, ağcağac, saqqız ağacı və başqa ağac adları ilə də bağlı çoxlu oronimlər yaranmışdır. **Ağcağac** (Bolnisi) **Qarağacın yanı** (Marneuli rayonu), **Qarağac** (Bolnisi rayonu), **Qovağın dibi** (Bolnisi rayonu), **Göyrüşlüyün yanı** (Bolnisi r-nu), **Ocaq Palıd**, **Palıdlı** (Marneuli) (Bolnisi rayonu), **Söyüdlü cala**, (Bolnisi) **Vələsli**, (Bolnisi rayonu, Dmanisi rayonu), **Vələslinin yalı**, (Bolnisi rayonu) **Şamlıq**, (Dmanisi rayonu), **Tozluğun boyunu** (Dmanisi rayonu), **Saqqızdıq** (Tetri-tskaro).

Regiondakı oronimlərin müəyyən hissəsi də ot bitkisinin adları ilə bağlıdır.

QAMIŞLI Dmanisi rayonunda kənd adıdır. Kəndin adıyla bağlı ərəziələr **Qamışlının düzü**, **Qamışlının altı** adlanır. **Qamışlıq** (Dmanisi rayonu), **Asırqallıq**, (Dmanisi)

Sapaqlı arxac, (Dmanisi) **Lilparlı bulağın yanı**, (Dmanisi) **Qanqallı arxac**, (Dmanisi rayonu), **Sarı qanqallıq**, (Bolnisi rayonu), **Moruqlu** (Marneuli rayonu), **Yemlikli arxac**, **Yemlikli**, (Dmanisi rayonu), **Moruqluq** (Bolnisi), **Moruqlu**, (Marneuli rayonu), **İvliklik** (Dmanisi rayonu), **Caşırılı tıpı**, **Ceyillik**, **Çoçka çayırı**, (Dmanisi rayonu), **Sarı ceyillik**, (Tetri-tskaro rayonu), **Çiyimlik**, (Bolnisi rayonu), **Çiyim tıpı**, (Dmanisi rayonu) **Lilparlı**, (Dmanisi rayonu), **Yağlıça**, (Marneuli rayonu), **Sozulü**, (Dmanisi rayonu), **Dıyirmi Çeyil**, (Dmanisi rayonu) və başqa eyni adla tanınan paralel oronimlər sadıf olunur.

Ev heyvanlarının adları ilə bağlı yaranan oronimlər

Atlı yolu, **Atlı yolunun başı** (Bolnisi rayonu) **At qoruğu**, (Dmanisi r-nu) **İlxı dağı** (Dmanisi r-nu) **Atuçan yağın** (Tetri-tskaro) **At yolu**, (Tetri-tskaro) **Qoyun binliəri**, (Dmanisi r-nu) **Quzu dağı**, (Dmanisi r-nu) **Dana dağı** (Bolnisi və Tetri-tskaro rayonu) **Dıvı yeri**, (Dmanisi rayonu) **Malyatan yastana**, (Bolnisi r-nu) **Camışölün dağı**, (Dmanisi r-nu) **Camışuçan tıpı**, (Tetri-tskaro) **Pişiklər**, (Dmanisi) **Eşşək karvansarası**, (Dmanisi r-nu) **Öküzlüyatan**, (Bolnisi r-nu)

Çöl heyvanlarının adı ilə bağlı yarananlar

Ayı görünən (Dmanisi r-nu) **Dovşan tıpı**, (Dmanisi r-nu) **Dovşanuçan dağı**, (Tetri-tskara) **Kaftarlı**, (Göresən) (Tetri-tskaro rayonu).

Maral kalafası, **Marallı** (Dmanisi) (oronimləri ehtimal ki, “Dıftır”dan adı çəkilən 734. Maral kəndi ilə bağlıdır. Kalafa, adətən, uçmuş, xaraba qalmış yerlərdəki çökək razilər deyilir.) **Tülkü damları**, (Bolnisi rayonu), **Tülkü dırsı**, (Bolnisi rayonu), **Çaqqal dırsı** (Bolnisi rayonu)

Quş adları ilə bağlı yaranan oronimlər

Qarğalı Sarı, (Tetri-tskaro) **Quzğunlu qaya**, (Bolnisi rayonu) **Quş tıplısi**, (Dmanisi rayonu) **Göyərçinli qaya**, (Dmanisi rayonu), **Sırcılı dər**, (Tetri-tskaro) **Leylkuşan** (Dmanisi rayonu) və s.

Hidronimlə bağlı yaranan oronimlər

Gürcüstandakı oronimlərin bəziləri hidronimlər (su obektləri, bulaq adları və s.) ilə bağlı yaranmışdır. **Arxın üstü** (Bolnisi rayonu) su arxının üstündəki ərəzi.

Qara suyun dərəsi (Bolnisi rayonu, Babakişilər kəndi) oronimi suyun keyfiyyətinə görə “qara su” adlanmışdır. Qara suyun axdığı dərə isə Qara suyun dərəsi adlanmışdır.

Kor bulağın yanı (Marneuli rayonu) **Su yolu**, (Bolnisi rayonu) **İskəndər bulağının enişi** (Dmanisi rayonu, Qara bulaq kəndi) **Söyüdlü bulağın yanı**, (Dmanisi rayonu yaylaqda) **Zoğallı bulağın dərəsi**, (Bolnisi rayonu Bavaşılar kəndi) **Tırlıli bulağın üstü**, (Bolnisi rayonu, Bavaşılar kəndi) oronimi haqqında qısa şərh vermək yerini düşür. Söyüdlü bulağın yanı, Zoğallı bulağın dərəsi oronimlərindən aydın olur ki, Söyüd və zoğal ağacları olan ərəzidə içməli su olub.

Tırlıli bulağın üstü oroniminin adındakı “tırlıli” sözünün dialektlərdə (Ordubad rayonunda) şaftalının bir növü olduğu aydınlaşır. (185, 389) **Taxtalı bulağın yanı**, (Başkeçid yaylaqlarında) oroniminin adındakı “taxta” sözü böyük ləpik daşın taxtaya oxşadılması nəticəsində yaranmış addır. **Turş bulağın yanı**, (Bolnisi rayonunda) oronimi də mineral suyun adı turş bulaq adlanmışdır. **Quyu bulağın yanı**, **Osman bulağının meşəsi** (Bolnisi rayonu), **Nəzik su** (Dmanisi), **Vəznəli bulağın yanı**, (Dmanisi) və başqa oronimlərin tanınması da hidronimlə bağlıdır.

Relyefli bağlı yaranan oronimlər

Gürcüstanda azərbaycanlılar yaşayan ərəzilərddki oronimlərin relyef bildirən coğrafi quruluşla bağlı adlarla tanınması nticində çoxlu oronim adları yaşamaqdadır. Yerli ərəzinin landşaftını tam əks etdirən bu adlarda dilimizin qdim elementləri, nəsəl, tayfa adları, coğrafi relyef bildirən sözlər, ifadələr yaşayır. Yerli əhalinin (azərbaycanlıların) tffkkür süzgündən keçən oronimlərin adları ümumtürk xalqının toponim yaradıcılığında istifadə etdikləri tcrübəyə əsaslanmışdır. Torpağın üst qatının relyefini görən bir-birindən fərqlənən yerlərin adlarını bildirən sözlərdə dağ, dər, tər, düz, eniş, yoxuş, meşə, örüş, tala, çökək, qayalıq və başqa adların müxtlif şəyalara, insan və heyvana aid əlamətlər, bədən üzvlərinin adlarına oxşadılması nticində müxtlif terminlər yarandığı aydınlaşır.

DAĞ – düzlükdə fərqli olaraq, əzmləti, vüqarı ilə diqqəti cəlb edən oronimlərdir. Borçalıda oronimlərin çox hissəsini də dağlar təşkil edir. Dağlar da yerləşdiyi ərəziyə, mövqeyinə, relyef quruluşuna görə müxtlif adlar daşıyır.

Ağbulaq dağları (Tetri-tskaro rayonu) Ağbulaq rayonu ərəzində yerləşdiyinə görə, ərəzi adı ilə tanınır. **Kömürlü** (Dmanisi, Zalqa rayonu) **Kömürçixan** (Bolnisi rayonu, Qoçulu kəndi ərəzində) dağ adlarında “kömür” sözü eyni anlayışla bağlı yaranmamışdır. Dilimizin qdim qatında kömür sözü “dağ başında nazik şırım, yarıq və uçurum olan yer” verən addır. “Kömür” coğrafi termin kimi bir çox dağ adlarında mühafizə olunmuşdur. **Kömürlü** (Dmanisi, Zalqa rayonu) hmin mənə ilə bağlıdır. Kömürlü dağının başında şırım və yarıq aydınca görünür. **Kömürçixan** (Bolnisi rayonu Qoçulu kəndi yaxınlığında) dağ adında kömür müasir dilimizdə başa düşülən (odun kömürü) mənəni bildirir.

Sıngır (Bolnisi rayonu, Cıfırlı kəndi yanında) dağı da dilimizin qədim qatında “dağ burunu, dağ çıxıntısı” bildirən sözlə bağlı yaranmışdır.

Tınkli (Bolnisi rayonu, Cıfırlı kəndi) dağı tınk bitdiyinə görə “Tınkli” adlanmışdır.

Tı Pı – coğrafi termin kimi, relyeflə bağlı, dağlarla müqayisədə nisbətən kiçik görünən ırazi adlarıdır.

Dingli tıpı (Dmanisi rayonu, Su qala kəndi) oronimi xarici görünüşlə bağlı yaranan addır. Tıpının başı dairəvi halda olduğundan dingliyə (dingli, qadınların baş örtüyü, başlarına qoyduğu dairəvari ışıya) oxşadılıb. **Süddüyün tıpısı** (Tetri-tskaro rayonu) Süddüyün bitkisinin adıyla adlanır. **Meyxana tıpısı** (Dmanisi rayonu, Saatlı kəndi) ıhalinin hımin tıpyı yığışib meyxana və başqa şınlıq keçirdiyi yerin adıdır. **Hısın ilan vuran tıpı** (Tetri-tskaro, Kosalar kəndi), **İsmayıl vurulan tıpı** (Tetri-tskaro, Kosalar kəndi) oronimləri ılamıtdar hadisı ilə bağlı yaranmış adlardır.

Döş – sözü də relyeflə bağlı yaranmışdır. Döş dağın tıpının bir hissısınə aid olan ırazi adıdır.

Veranların döşü (Marneuli rayonu, Sadaxlı kəndi). **Yovşanlı döş** (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi) oronimləri “döş” sözü vasitəsillə yaranmış adlardır.

YAL – sözü coğrafi termin kimi, dağın ın hündür nöqtələrini birləşdirən xəttə, dağın başına verilən addır. **Yal yolu**, **Darbazın yalı** (Bolnisi rayonu, Darbaz kəndi) **Sarı yal** (Marneuli rayonu, Sadaxlı kəndi), **Qabaq yal**, **Yastı yal** (Dmanisi rayonu, Bızıkli kəndi) oronimlərinin adında yal sözünə rast gəlinir.

YAMAC – dağın tıpının ıtıyində, başına qədər olan ırazidir. **Pirin yamacı** (Bolnisi rayonu, Babakişilər kəndi). **Göy dağın yamacı** (Boqdanovkada yaylaqda), **Avıl dağının yamacı** (Boqdanovka rayonu) oronimlərində bu addan istifadə olunmuşdur.

YASTANA – dağın alt hissəsində ki dağa bitişik kiçik təpəyi verilən addır. **Bala yastana** (Bolinisi rayonu, Bavayşılar kəndi) **Qara yastana**, (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi), **Mal yatan yastana**, (Bolinisi rayonu) oronimlərində bu ada təsadüf edilir.

YOXUŞ – yolun, cığırın dağa və təpəyi çıxan hissəsində verilən addır. **Dar daşın yoxuşu** (Bolinisi) **Dəyirman dərişinin yoxuşu** (Dmanisi).

ENİŞ – yoxuş sözünün əksi olaraq, dağın və təpənin başından dibinə düşən yol və cığıra verilən addır. **Ağ yoxuş**, **Ağ eniş** (Dmanisi rayonu, Urmemən kəndi). **İskəndər bulağın enişi** (Dmanisi rayonu, Qızılkils kəndi).

AŞIRIM – sözü dağın başından keçən yola verilən addır. **Paşa vurulan aşırım** (Tetri-Tskaro rayonu, Kosalar kəndi).

Dağlıq və təpəlik olan İrazilərdə **Güney**, **Quzey** (quzoy) **Köbər**, gədik, küdrü, sırt və başqa coğrafi terminlərlə bağlı oronimlərdə də təsadüf edilir. **Vəslinin güneyi** (Bolinisi rayonu), **Dərin quzey** (Dmanisi rayonu, Bəzəkli kəndi), **Sırtın üstü** (Marneuli, Sadaxlı kəndi), **Göydaşın küdrüsü** (Dmanisi r-nu, Qızılkils kəndi).

QAYA – adları ilə bir çox oronimlərdə də təsadüf edilir. **Qara qaya** (Dmanisi rayonu), **Ballı qaya** (Bolinisi rayonu, Dəllər kəndi), **Haça qaya**, (Dmanisi r-nu, Qızılhacılı kəndi), **Dirək qaya** (Dmanisi r-nu, Qırdağı İrazisində) Göy qaya (Bolinisi rayonu, Babakişilər kəndi).

Də Rə – dağ, təpə arasında və düzlükdə uzun dərin çuxur bildirən sözdür. Gürcüstanda “dərrə” sözü ilə bağlı xeyli oronimlərdə rast gəlinir.

Çatağın dərişi, (Marneuli r-nu, Sadaxlı kəndi), **Sorcanın dərişi**, (Bolnisi r-nu, Dəllər kəndi), **Sulu dərrə** (Bolnisi rayonu, Gülver kəndi), **Hürü qarının dərişi**, (Bolnisi r-nu, Babakişilər kəndi), **Xıdıroğlunun dərişi**, (Bolnisi r-nu, Babakişilər kəndi), **Dəyirmanın dərişi**, (Dmanisi r-nu, Ormeşən kəndi) və s.

DÜZ – hamar relyef səthi bildirən sözdür. Regionda düz sözü ilə bağlı bir çox oronim adlarına da təsadüf edilir: **Qara bulağın düzü**, **Qırmızı bulağın düzü** (Dmanisi r-nu) **Balıcın düzü** (Bolnisi r-nu), **Yağlıcanın düzü** (Marneuli rayonu).

TALA – düzlük və meşəli açıq sahəni bildirir. **Armutlu tala**, (Marneuli r-nu, Sadaxlı kəndi), **zgili tala**, (Sadaxlı kəndi), **Vəzir daşı tala** (Dmanisi r-nu Qızılkils kəndi), **Uzun tala**, (Bolnisi).

CALA – çay kənarında kiçik meşəli və pəhrəli yerdir. Gürcüstanda “cala” sözü ilə bağlı bir çox oronimlər var. Cala həm də çay qırağındakı kəkin yerlərini, bağlara da deyilir.

Avdallının calası, (Bolnisi rayonu, Avdallı kəndi), **Arpa calası**, (Bolnisi rayonu, Babakişilər kəndi), **Hamamın calası**, (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi), **Murtuz axan cala** (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi).

Xarici görünüşünü görə insan və heyvanın bədən üzvlərini oxşadılaraq yaranmış oronimlər də regionda təsadüf edilir. Toplanmış materiallar içərisində bədən üzvlərinin adları ilə bağlı yaranmış oronimlər aşağıdakıları misal göstərmək olar.

AĞIZ-oronimlərin tərkibində “giriş qapı, sərhəd” mənalarını bildirir. (“KDQ”də bu mənə var.)

Ağız kəlafa (Bolnisi rayonu, Yuxarı Gülvər kəndi) **Dardaşın ağızı** (Bolnisi rayonu, Bavayşılar kəndi).

AYAQ-dağın, təpənin, dərənin qurtaracağı həm də dağın düzlüklü birləşdiyi yerini bildirən addır.

Səkkizayaq (dağ) (Bolnisi rayonu Cəfərli kəndi) **Altıayaq dağ** (Tetri-tskaro, Kosalar kəndi).

Baş - sözü oronimlərin tərkibində “yuxarı”, “uca”, başlanğıc və həm də bədən üzvünü oxşarlığa görə işlənir.

Gödəklərin başı, (Marneuli rayonu, Sadaxlı kəndi), **Baş tala**, (Bolnisi rayonu) **Başpayı**, (Dmanisi rayonu, Yırğançay kəndi), **Taya başı** (Zalqa rayonu).

BEL-dağ yalının hər iki tərəfi ilə uzanan zolaq mənasında işlənir: **Şeytanqayanın beli**, (Dmanisi r-nu, Qızılkilsə kəndi), **Qılıncın beli**, (Bolnisi r-nu, Babakişilər kəndi), **İlxı dağının beli**, (Dmanisi r-nu).

BOĞAZ-“dar keçid”, “yol”, “cığır” və “dağ keçidi” mənalarda işlənmişdir.

Boğazkəsən, (Dmanisi rayonu), **Darqayanın boğazı**, (Bolnisi rayonu, Dəmirli kəndi), **Sarp dərənin boğazı**, (Dmanisi r-nu), **Sırcılı dərənin boğazı**, (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi) və s.

BOYUN - dağın, təpənin qayanın döşü ilə təpəsi arasında ki razi: **Sarı yarpağın boyunu** (Bolnisi r-nu, Aşağı Küləver kəndi) **Pirin boyunu** (Bolnisi r-nu, Babakişilər kəndi).

BURUN-qaya, dağ, təpə və torpağın bucaq şəklində uzanmış hissəsi: **Qara burun** (Tetri-tskaro rayonu). **Çaxmaq daşının burnu** (Marneuli r-nu, Sadaqlı kəndi).

QAŞ-oronimlərin qabaq tərəfi, təpənin və qayanın irəli çıxmış üst hissəsi: **Adam qaşı**, (Tetri-tskaro), **Xramın qaşı** (Dmanisi rayonu), **Qatar qayanın qaşı**, (Bolnisi rayonu, Dəmirli kəndi), **Qalanın qaşı**, (Bolnisi r-nu, Aşağı Küləver kəndi), **Dənzinin qaşı**, (Bolnisi rayonu), **Sarının qaşı**, (Qardabani r-nu, Qaracalar kəndi), **Sopulyanın qaşı** (Tetri-tskaro Kosalar kəndi) və s.

QOL-insan qoluna bənzər dağ, təpə çay çıxıntısı: **Qollu qaya** (Dmanisi r-nu, Qızıl hacılı kəndi) və s.

DÖŞ-dağın, təpənin yuxarı hissəsilə ətəyi arasındakı məsafə: **Ocaq təpəsinin döşü**, (Marneuli r-nu, Sadaqlı kəndi), **Veranların döşü**, (həmin yerdə), **Qoturun döşü**, (Bolnisi r-nu, Babakişilər kəndi) və s.

Müxtəlif hadisələrə bağlı yaranan oronimlər

Regionun ərazisindəki oronimlərin müəyyən bir hissəsi də təsadüf nəticəsində baş vermiş müxtəlif hadisələrə bağlı olaraq yaranmışdır.

Atuçan yarpağın, (Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi)
Qulu ölən kilsənin yanı, (Dmanisi rayonu) **Qayıfqulu vurulan arxac**, (Boqdanovka rayonu), **Dovşanuçan dağ**, (Tetri-tskaro rayonu). **Bayram vurulan, Halay vurulan, Mustafa vurulan yer, İsmayıl vurulan təpə, Namaz vurulan düz, Qara Yolçu vurulan dərə, İsrafil vurulan cığır, Xaçı Hasan vurulan təpə, Əlləz boğulan yer, Murtuzaxan cala, Hasan ilan vuran təpə** (oronimlərin hamısı Tetri-tskaro rayonu, Kosalar kəndi ərazisindədir).

İnanc, sitayiş, dinlə bağlı yaranan oronimlər

Gürcüstandakı oronimlərin müəyyən hissəsi də yerli azərbaycanlıların dini görüşü, inamı və sitayiş etdikləri müqəddəs yerlərin adları ilə bağlıdır.

Ocaq təpə (Marneuli rayonu Sadaxlı kəndi). **Xıdırnəbi təpəsi** (Dmanisi rayonu, Qızılkilsə kəndi) **Xıdırnəbi ocağı** (Dmanisi rayonu, Qızılhacılı kəndi), **Pir** (Bolnisi rayonu, Babakişilər kəndi), **Ziyarət dağı** (Dmanisi rayonu Saatlı kəndi), **Hacıxəlil ocağı** (Başkeçid şəhərində).

Vaxtı ilə yaşayış məntəqəsi olmuş oronimlər

Oronimlərin adından aydın olur ki, həmin ərazilərdə vaxtı ilə kənd və ya müvəqqəti yaşayış məntəqələri olubmuş. Oronimlərin tərkibindəki “yurdu” “yeri” “kalafası” “qalası” sözləri də buna dəlalət edir.

Bayramqulunun yurdu, Duşdurların yurdu, Ətdiklərin yurdu, Əfəndiöyünün yurdu, Nazaröyünün yurdu, Əfəndiöyünün kalafalı, (Marneuli rayonu, sadaxlı kəndi), Tat dəyisi (Bolnisi rayonu), **Hasan damı** (Bolnisi rayonu, Yuxarı Güllüvər kəndi) **Haxverdilər** (Dmanisi rayonu, Çopurallar kəndi yaxınlığında), **Dəmirçilər** (Dmanisi rayonu, Bəzəkli kəndi) və s.

IV FƏSİL TOPONİMLƏRİN YARANMA VƏ FORMALAŞMA YOLLARI

Tədqiqat ərazisindəki türk Azərbaycan mənşəli toponimlərin yaranma və formalaşma yollarına görə ümumtürk toponimlərin sisteminə əsaslanır. Türk mənşəli toponimlərin yaranması tarixi əsliində xalqımızın təşəkkülü, maddi mədəniyyətinin (məşğuliyyəti, peşə və sənəti) ayrı-ayrı sahələrinin meydana gəlməsi ilə sıx bağlıdır. Başqa sözlə, kinçilik, maldarlıq, bağçılıq, maddi mədəniyyət sahələri, mifoloji görüşləri, dini baxışı, inam və sitayişləri və s. istər-istəməz öz əksini yer-yurd adlarında tapmışdır. Bu baxımdan da, qədim Borçalıdakı toponimlərin öyrənilməsi, Linqvistik araşdırmalar aparılması xüsusi əhəmiyyətli malikdir. Aydın ki, rekiondakı toponimlərin yaranma vaxtlarına görə müxtəlif dövrlərin məhsuludur. Həmin toponimlərin bir çoxu keçmiş dövrlərə aid olduğundan həmin dövrlərin də leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini yaşadır. Şübhəsiz ki, leksik, fonetik, morfoloji və qrammatik təhrif uğramış toponimlər də təsadüf edilir.

Azərbaycan dilinin leksik sistemində ayrıca qat təşkil edən toponimləri tədqiqatçılar strukturca müxtəlif şəkildə izah edirlər.

Adətən, bir qayda olaraq, coğrafi adların da quruluşuna görə leksik, morfoloji və sintakik yollarla yarandığını qeyd edirlər. Toponimlərin leksik vahid olduğundan, leksik vahidlər kimi quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Məhz buna görə də araşdırıcılar ən çox toponimlərin morfoloji və sintaktik yolla yaranmasına üstünlük verirlər. Toponimlərin də söz yaradıcılığı kimi bir neçə üsulla yarandığını qeyd edirlər. Buraya leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsulları daxil edirlər.

Onomastika sahəsində Azərbaycanca son zamanlar böyük elmi nailiyyətlər əldə edilmiş, onomastik vahidlərin

yanarınma vı formalaşma yolları haqında müsbt fikirlr irli sürülmüşdür. ksır tıdqıatçılar onomastik vahidlın mmlı gılmı sindı aşğıdaki üsulların rolunu qeyd etmişlr.

1. Leksik üsul.
2. Semantik üsul.
3. Morfoloji üsul.
4. Sintaktik üsul.

Prof. A.Qurbanov onomastik vahidlın yanarınmasında göstrilın hmin üsulları mıqbul hesab edib, ona tırfdar çıxdığını bildirir.

Prof. S.Mollazad toponimlri yanarınma yollarına görü üç növü ayırır:

1. Leksik yolla yanaran toponimlr.
2. Morfoloji yolla yanaran toponimlr.
3. Sitaktik yolla yanaran toponimlr. (186, 75)

.ı liyev toponimlın yanarınma yollarına aşğıdaki qruplara bölür.

1. Sad toponimlr.
2. Düzltm toponimlr.
3. Mürkkb toponimlr. (187, 4-9)

Prof. Tofiq hmıdovun fikirincı, toponomiyada sadlık anlayışı ola bilmz. Onun yazdığından aydın olur ki “...Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji vı sintaktik üsullarla yarandıkları halda, oykonimlın (elc dı oronim vı hidronimlın) mmlı gıtırlımı sindı bu üsulların yalnız birindın, sintaktik üsuldan istifadı edilir”. (188, 48)

Zaqafqaziyanın türk mınşlı toponimlının qrammatik-semantik xüsusiyyətlrindın bıhs edrkın prof. Q.Mışdıyev dildı mövcud olan modellrı ısaslandığını, T.ı hmıdovun fikrinı tırfdar olduğunu qeyd edrkın yazır. “...Biz dı hmin fikirlın tırfdarınıq. Lakin belı bir fikir meydana çıxa bılır. Bıs morfoloji ılamıt bildirın şkilçilr (-lı, -li, -lu, -lü, -çı, -çi, -çu, -cü vı s.) vasıtıl

yaranan toponimlər quruluşuna görə necə toponim adlanır? Düzəltmə! Bəs düzəltmə toponimlər sadə toponimlərdən yaranmırmı? Doğrudur, T. Əhmədov -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə formalaşan və oykonim kimi sabitləşən etnonimlərin bir qisminin əvvəlcədən mövcud olan müəyyən tayfa, nəsil, tir adlarına göstərilən şəkilçinin artırılması ilə düzəldiyini göstərir. Həmin şəkilçinin burada eyni zamanda konkret qrupun, konkret tayfa, nəsil və ya tir mənsubluğunu, aidliyini bildirmək funksiyasını (məs. Abdallı, Qayalı və s.) yerinə yetirdiyini göstərir.” (189, 79-80)

Gürcüstanın türk mənşəli oronim və hidronimlərini tədqiq edən V.İsrafilov həmin vahidləri yaranma yollarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Sematik üsulla yarananlar.
2. Morfoloji yolla yarananlar.
3. Sintaktik yolla yarananlar. (190, 16)

Ümumiyyətlə, toponimləri lingvistik-tipoloji baxımdan tədqiq edən dilçi alimlər bir qayda olaraq, onomastik vahidlərin morfoloji və sintaktik yollarla yarandığını ən çox müdafiə edirlər.

Bizim fikrimizə, hər hansı ərazinin toponimlər sisteminin yaranma yollarını bütün regionlara aid etmək düzgün deyil və bu ancaq yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Hər hansı regionun tədqiq edilən toponimlər sistemi lingvistik baxımdan ayrıca təhlil edilməli, daha dəqiq elmi nəəliyyətlər qazanılmalıdır.

Gürcüstanda türklər (azərbaycanlılar) yaşayan ərazilərdə türk mənşəli (Azərbaycan) toponimlər sistemində sadə, düzəltmə və mürəkkəb toponimlər geniş yer tutur. Məqsədimiz həmin toponimlərin yaranma və formalaşma yollarını kompleks şəkildə-dildaxili və dilxarici faktorlara istinad etməklə tədqiqata cəlb etmək, toponimlərin leksik-semantik və leksik-qrammatik tiplərini və s. Müəyyənləşdirməkdir. Aydındır ki, Gürcüstanda (qədim Borçalıda) yaşayan soydaşlarımız və onların ulu babaları maldarlıq,

İkinci sınıfla daha çox mışğul olmuşlar. Hmin raziirdki yaylaqların, qışlaqların, örüşün, biçnknin, meşün, kin sahünün, içmli su v bulaqların adları milli siyy daşmış, mnsub olduğu xalqn dil materialları şasında formalaşmışdır. Xalqn ümumi istifadınd olan toponimr daha qdim formanı özünd qoruya bilmışdır. Gürcüstandakı toponimrın, xüsusn d oronimrın bir hissəsi xüsusi mülkiyyt münasibtlrini ks etdirir. Bu qrup oronimr bir qayda olaraq, inqilabdan vvl (1917-ci il) ayrı-ayrı şxs adlarından v onlara mxsus olmuş, torpaq sahüründn ibarətdir. Hmin adlar mnsub olduğu nsil, tayfanın, tirnin v s. adlarını daşıyır. Hmin adlar ismi söz birleşmürü şklndir. Bütün obyekt adları **dağ, tıp, dır, düznlik, eniş, yoxuş, meş, çöl, tala, örüş, otlaq, biçnk, arxac, yurd, yaylaq, qışlaq** adları sahibkarlıq v mülkiyytl bağli formalaşmış, mnsubluq, aidlik bildirmy xidmt etmişdir. Toponimrın n maraqlı növü olan oronimr yaranma v formalaşma yollarına gör dilin özünmxsus modellrın şaslanır.

Toplanan materiallar şasında regiondakı toponimr yaranma v formalaşma yollarına gör, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. Morfoloji yolla yaranan toponimr.
2. Sintaktik yolla yaranan toponimr.

4.1. Morfoloji yolla yaranan toponimr

Gürcüstandakı türk-Azərbaycan mşli toponimr yaranmasında morfoloji üsuldan geniş istifad edilmişdir. Dilimizin söz yaradıcılığında flal iştirak edn şkilçilr bir çoxu toponim yaradıcılığında da xüsusi rol oynamışdır.

Gürcüstan razisind morfoloji yolla yaranan toponimrd, şasın, aşağıdakı şkilçilr iştirak etmişdir:

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi

Bu şəkilçi Azərbaycan dilində geniş funksiyaya malik, söz yaradıcılığında ən çox işlənilən şəkilçilərdəndir. Dilçi alimlər -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin söz yaradıcılığında müxtəlif funksiya daşdığını qeyd edirlər. S.C. fərovun fikrincə, bu şəkilçi söz yaradıcılığında altı funksiyaya malikdir. (191, 72-73). M.Hüseynzadə yazır ki, lı,-li,-lu,-lü şəkilçiləri vasitəsilə isim köklərindən cümlədəki yerlərin görü yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, fəaliyyət, əlamət, nəsil, ailə və kəmiyyət mənalarını ifadə edən düzəltmə isimləmələr gəlir. (192, 31).

Qeyd etmək lazımdır ki, toponim yaradıcılığında şəkilçinin bu növü söz yaradıcılığındakı funksiyalarının hamısını yerinə yetirmir.

Toponimlərdə bu şəkilçi etnonim, (nəsil, tayfa, qəbilə, tür) antroponim (şəxs adları), fitonim (bitki, ağac), zoonim (heyvan, quş), hidronim (su, bulaq, göl, çay) və b. adlarda mənə, yaşayış yeri mənəsini bildirir.

Borçalı ərazisində bu şəkilçinin köməyi ilə yaranan aşağıdakı oykonim və oronim adları qeyd alınmışdır. (oykonim və oronimlərin yerləşdiyi ərazi adları toponimlərin sözlüyündə göstəriləcək).

4.2. Oykonimlər

1. Nəsil, tayfa və qəbilə adlarına -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin əlavə olunması həmin ərazidə adı çəkilən nəslin, tayfanın bir hissəsinin yaşadığını bildirir.

Abdallı, Araplı, Arıxlı, Bəzəkli, Qırıxlı, Qoçulu, Muğanlı, Mıdırılı, Kosalı, Saralı, Təkli, Ulalı, Şıxlı və b.

2. Şəxslərə əlavə olunan -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi adı çəkilən şəxsin törəmələrindən olanların, ya da həmin şəxslə mənsub olan əhalinin yaşadığı ərazini bildirir.

Ağamımmıdli, Qasımlı, Qımırli, Qızıl hacılı, İlmızli (Yılmazlı), Yaqublu Mımışlı, Molla İhmıdli, Nızrli Sarımımmıdli, Sıfırli, Xocalı, Cıfırli. Şahmarlı v b.

3. Fitonimlərin (bitki, ağac adı) həmin və başqa işya adına əlavə olunan **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisi adı çəkilən bitgi və ağacın yerləşdiyi ərazidə hələlinin yaşadığı yeri bildirir: **Armudlu, Qamışlı, Dımırli, Keçəli v b.**

4.3. Oronimlər

Oronimlərdə də bu şəkilçi müxtəlif mənalara bildirir. Oronimlərin tərkibində **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisi bəzən **-lıq, -lik, -lük, -lük** şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir. **Bitki, ağac, heyvan və quş** adlarına əlavə olunaraq fərqləndirici əlamət bildirir.

Almalı, Batdaxlı, Vətəslı, Duzdaxlı, Yemlikli, Kömürlü, Marallı, Palıdli, Taxtalı, Çeyilli, Çiyələmli v b.

Oykonimlərdən fərqli olaraq, oronimlərin adlarında çox vaxt coğrafi obyekt növünü bildirən söz də işlənir. Buna görə də oronimlər ismi söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Bu yolla yaranan oronimlərin birinci tərkibi **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisi vasitəsilə formalaşan müxtəlif adlar, ikinci tərkibi relyef, peşə və təsərrüfatın müxtəlif sahələrini bildirən coğrafi obyekt növlərini bildirir.

Almalı dır, Armudlu tala, Axcalı dır, Ballı qaya, Vətəslı dağ, Quzğunlu qaya, Dingəli tıp, Zəgillı tala, Zoğallı dır, Yovşanlı dös, Yemlikli arxac, Cıdırılı sarı, Cimişli düz, Şamlı yolu v s.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi ilə formalaşan toponimlər

Bu şəkilçi Azərbaycan ədəbi dilində nitq hissələrinə qoşulduqda hər hansı bir işyanın çoxluğunu, bolluğunu bildirməyi xidmət edir. Gürcüstan ərazisindəki toponimlərdə bu şəkilçinin müxtəlif funksiyaları özünü göstərir.

a) Mənsubiyyətlik bildirir: Ağalıq (Bolnisi rayonunda kənd) toponimi rəziyyətdən fərqli olaraq, ağa və onun ailəsinin yaşadığı rəziyə verilən addır.

b) Ağac, bitki adı bildirən sözlər artırıldıqda adı çəkilən ağac və bitkinin həmin rəzidə çoxluğunu bildirir.

Almalıq, Armudluq, Qamışlıq, zəgillik, Zoğallıq, Yoncalıq, Kartofluq, Moruqluq, Söyüdlük, Fındıqlıq, Xiyarlıq, Çeyilik, Çayırılıq və s.

v) Yer məsafə bildirir Ortaqlıq, Aralıq və s.

q) rəzi, yol bildirir. Çökəklik, Daşlıq, Çaxraqlıq və s.

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər

Toponim yaradıcılığında funksiyalarına görə bu şəkilçi söz yaradıcılığında funksiyasından müəyyən mənada fərqlənir. Peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən bu şəkilçi toponimlərdə bəzi etnonim və mənsubiyyət mənası da bildirir. Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan toponimlər regionda azlıq təşkil edir.

Həmin şəkilçi regionda sənət, peşə, məşğuliyyət bildirən sözlər artırılaraq etnonim yaratmış, həmin etnik qrupların yaşadığı rəzi adlarını bildirir: Quşçu, Kəpənəkçi oykonimləri bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış, Qafqazda geniş yayılan toponimlərdir.

Dəmirçi təpəsi, Naxırçı kilsəsi, Çanaxçı oronimlərində coğrafi obyekt adı ilə birgə işlənən Dəmirçi və Naxırçı sözləri peşə bildirir.

-lar, -lər şəkilçisi ilə yaranan toponimlər

Gürcüstanda toponimlərin yaranmasında bu şəkilçi daha çox işlənir.

Dilimizdə -lar, -lər şəkilçisi sözlər artırılaraq çoxluq, cəmlilik bildirir. Bu şəkilçinin də başqa şəkilçilər kimi toponim yaradıcılığında bəzi xüsusiyyətləri özünü göstərir.

a) -lar, -lər şəkilçisi etnoniml r  (nəsil, tayfa, qəbilə adlarına) qo şulduqda etnonimin daşıyıcılarının bir qrupunun həmin ərazidə yaşadığını göstərir:

Qullar, Qaracalar, Daşlıqullar, Dəllər, Kosalar, Kürdlər,  indil r oykoniml rinin adlarında bu aydın görünür.

-lar, -lər şəkilçisi vasitəsilə yaranan etnooroniml rin bəzisi vaxtilə yaşayış yerləri olduğundan coğrafi obyekt adı bildirən sözlərlə birgə işlənərək mənsubiyyət şəkilçisi də qəbul edir: Boyax lar, Qazaxların yeri, Dəmirçilər, Du duranların yolu,  tdikl rin yurdu, Kotanlıların yurdu, Layışların yeri və s.

b) -lar, -lər şəkilçisi patronimik şəxs adlarına artırıldıqda cəmlik deyil, etnonim bildirir.

Babakişilər, Bax alar, Bəylər,  sm l r, M mi dil r, Sarallar,  opurallar v  başqa oykoniml rd  bu m na aydın görünür.

“Oğlu”, “Evi” ( y ) sözləri ilə yaranan toponimlər

Gürcüstan  razisind  “Oğlu”, “Evi” sözləri ilə yaranan bir sıra toponimlərə də təsadüf edilir.

Toponimlərin tərkibində “Oğlu”, “Evi” sözləri etnonim v  antroponiml r  artırıldıqda bir növ **-lı, -li,-lu,-l ; -lar,-lər**   kil il rinin sinonimi rolunda çıxış edir.

“Oğlu”, “Evi” komponentli toponimlərin tərkibindəki “Oğlu”, “ y ” sözləri uşağı, törəməsi, ailəsi sözlərinin sinonimi kimi türk xalqları üçün familiya anlayışı da bildirir.

Oğlu sözü ilə yaranan aşağıdakı oykonim v  oronimləri misal göstərmək olar:  nc oğlu, Sayalıoğlu oykoniml rinin adlarında “incə” qıpçaq tayfalarından birinin, Sayalı nəsil, tir  ba cısı olan şəxsin adıdır.

“Oğlu” komponentli oronimlərin bəzisi vaxtilə adları çəkilən nəsil, tayfa, tir , üzvlərinin yaşadığı və ya onların istifadəsində olan yaylaq, qışlaq yurdlarını, müxtəlif

təsərrüfat sahələrinin adlarını bildirir: Qacaroglu Qulunun yataq yeri, Bəkiroğlunun yeri, Rumoğlunun arxacı, Nazaroglu, Xıdıroğlu və s.

Evi (Öyü) sözü ilə bağlı yaranan oronimlər aşağıdakılardır. Əndievinin yurdu, Mollaevinin yataqları, Nəbievinin yurdu, Nazarevinin yurdu.

Qeyd edək ki, Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bir çox kəndlərində “evi” sözü məhəllə, ailə, fəmiyyə anlayışında indi də işlənir.

4.4. Sintaktik yolla formalaşan toponimlər

Toponim yaradıcılığında sintaktik üsul çox məhsuldardır. Hər hansı bir sözün coğrafi obyektin ünvanına çevrilməsi üçün onun obyektə bağlı olan təyin edici və təyin olunanı olmalıdır. Bu sözün rəksəriyyəti obyektə səciyyəlidir coğrafi nomenlər təşkil edir. Apelyativ adlanan bu nomenlər toponimləri mənalandıran, bir obyektə digərindən fərqləndirən komponentlərdir.

Bu yolla yaranan toponimlərin birinci komponenti heç bir şəkilçi qəbul etmir, ikinci komponent coğrafi obyekt növünü bildirir.

Aydındır ki, toponim yaradıcılığında əsas rolu coğrafi terminlər oynayır. Coğrafi terminlərsiz toponimlərin yaranması, xüsusən də oronimlərdə mümkün deyil. Buna görə də oronimlər müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən də yarımçıq cümlələrlə ifadə olunur.

Tədqiqatçılar sintaktik yolla yaranan toponimləri mürəkkəb toponimlər də adlandırırlar. (193, 93). Bir mənanı bildirməyi xidmət edən, söz birləşmələri şəkilində formalaşan toponimlər, hətqiqətən də, vahid ad, bir ünvan (məkan, ərazi, yer, obyekt və s.) məzmunlu mürəkkəb sözdür.

Gürcüstanda bu yolla formalaşan, əsasən, oronim adlarıdır. Bildiyimiz kimi, dilimizin qədim qrammatik formaları da oronim adlarında mühafizə olunmuşdur.

Belə ki, “yaşayış məntəqələri adları tarixi mübarizə ilə sıx bağlı olur, bilavsiitə ondan asılı olur və ona fəallıqla xidmət göstərir, bu zaman təbii obyektlərinin adları isə neytral qalır və buna görə də tarixi təbəddülatlar onlara az toxunur.” (194, 43).

Buna görə də Gürcüstan ərazisində oronimlər dəyişikliyə çox az məruz qaldığından qrammatik sabitliyini, dilimizin qədim ifadə formalarını mühafizə etmişdir.

Türk dillərinin sintaktik quruluşundan bəhs edən F.Zeynalov yazır. “Türk dillərinin sintaktik quruluşunda söz birləşmələri rəngarəng xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl söz birləşmələri sabit və səbəst olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Onların birincisi söz yaradıcılığına aiddir, ikinci isə sintaksis... Türk dillərində söz birləşmələri ismi birləşmələr və feli birləşmələr olmaq etibarilə iki böyük qrupa bölünür.” (195, 50-53).

Gürcüstandakı oronimlərin çox hissəsi ismi söz birləşməsi şəklində formalaşmışdır. İsmi söz birləşmələrinin hər bir növünə məxsus xüsusiyyətlər, regiondakı oronimlərdə də mühafizə olunmuşdur. Söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlərin hamısı ayrı-ayrılıqda bir obyektin adını bildirməyi xidmət edir.

I növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər

Bu növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlərin birinci tərtibi heç bir şəkilçi qəbul etməyən söz, ikinci tərtibi isə mənsubiyyət bildirən şəkilçisiz coğrafi obyektin növünü bildirir. I növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlərin birinci tərtibindəki etnonimi düzəldən şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçi ilə qarışdırmaq

olmaz. I növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər aşağıdakılardır:

a) Birinci komponenti etnonimlə ifadə olunan **Xəzərli dər, Cinli bin, Cinli çaltan. Sul dər** (Çul etnoniminin s variantı) **Dəli dağ**.

b) Birinci tərkibi zoonim bildirən söz: **Dovşan tər**.

v) Birinci tərkibi sifət bildirən söz:

Böyük cala, Qızıldaş, Qara qaya, Quru dər, Dəlik qaya, Keçəl tər, Kürün düz, Göy dağ, Sarı qaya, Xırman qaya və s.

q) Birinci tərkibi **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisi qəbul etmiş bitki, ağac adları bildirən söz: **Almalı dər, Armudlu tala, Zoğallı dər, Çiyələmli tər** və s.

ğ) Birinci tərkibi din, sitayiş və inamla bağlı söz: **Ocaq tər, Ocaq palıd, Ziyarət dağ** və s.

II növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər

II növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər bir qayda olaraq, II növün qrammatik xüsusiyyətinə malik olur.

Məlumdur ki, “İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərkibləri arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi var: birinci tərkib idarə əlaqəsi ilə ikinci tərkib, ikinci tərkib isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərkibə tabe olur. II növ təyini söz birləşmələrinin tərkibləri cümlədə bir-birindən ayrılmaz və birlikdə (birləşmə şəklində) cümlənin bir müərkəb üzvü olur.” (196, 44).

II növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlərin birinci tərkibi şəkilçisiz, ikinci tərkibi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edilərkə düzülür.

Bu növ ismi birləşmələrin birinci tərkibi etnonim, antroponim, zoonim, fitonim hidronim adlar və başqa adlar bildirən sözlər; ikinci tərkibi isə coğrafi obyekt bildirən oronimik

adlardır. Regionda bu yolla formalaşan oronimlər aşağıdakılardır:

a) Birinci tərtifi etnonimlə ifadə olunan: **Qarabağ köşənlisi, Boyaxçılar yeri, Yuanalı çökəkliyi, Ləzgi dərəsi, Tat dənəsi, Urus təpəsi, Şindi dağı.**

b) Birinci tərtifi antroponimlə ifadə olunan **Vəzir dağı, Koroğlu qayası, Molla qara yurdu, Mədinə təpəsi, Xıdırnəbi ocağı, Hacınəvil ocağı, Hasan damı.**

v) Birinci tərtifi zoonimlə ifadə olunanlar: **At qoruğu, Quzu dağı, Dana dağı, Donuz damı, Dəvə yeri, Maral kalafası, Pişiklər dağı, Tülkü dərəsi.**

q) Birinci tərtifi fitonimlə ifadə olunan: **Arpa calası, Süddüyən təpəsi, Süddüyən calası, Sıxnar dağı, Təpəkli dağı** və s.

III növ ismi söz birləşməsi şəkilində formalaşan oronimlər

Regionun öyrənilən oronimlərinin demək olar ki, çox hissəsini III növ ismi söz birləşməsi şəkilində formalaşan oronimlər təşkil edir. Bildiyimiz kimi, III növ ismi söz birləşməsinin birinci tərtifi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərtifi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir... Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ikinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, konkretlik, müəyyənlik bildirir. Bu da onların birinci tərtfinin ifadə forması ilə əlaqədardır; ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərtifi qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) yiyəlik halda olunursa, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərtifi müəyyən (şəkilçili) yiyəlik halla ifadə olunur.” (197, 44-45).

Prof. T. Əhmədov söz birləşməsi əsasında formalaşan oronimlərin müxtəlif səciyyəvi cəhətlərini hərtərəfli şərh edərək yazır: “Birinci komponenti etnonimlə ifadə olunaraq, obyektin vaxtilə həmin tayfa, xalq və ya etnik qrup tərtfindən idarə olunan və ona məxsus olan torpaq

sahəsində və yaxınlıqda yerləşdiyini bildirməyi xidmət edir.” (198, 202).

Oxşar Braziliyadakı eyni obyekt adlarını (dağ, dəniz, yurd, arxac, qaya, təpə, yer və s.) fərqləndirmək üçün sahibkarın adından, istifadə edilməsi, fərqləndirici əlamətlərin məxtəlif başqa işyalara oxşadılması, həmin Braziliyada baş verən hadisələrlə bağlılığı və s. toponim yaradıcılığında bütün tarix boyu olmuşdur.

Regionda həmin yolla formalaşan oronimlər aşağıdakılardır:

a) Birinci tərtibi etnonimlə ifadə olunanlar: Abdallının calası, Bəzəklinin dağı, Əndievinin kalafası, İncəoğlunun kolu, Muğanlının qaşı, Mollaevinin yurdu, Ruməoğlunun çökəyi, Təhlənin dağları və s.

b) Birinci tərtibi antroponimlə ifadə olunan: Barının yeri, Qaşqa Sərdərin kilsəsi, Qayda Musanın xamı, Dəmirdeşin dənizi, Zilfinin güneyi, Züleyxanın bulağının yanı, Musa kişinin arxacı, Omarın arxacı, Talıbın çayının altı, Xanımın dənizi, Hürü qarının dənizi və s.

v) Birinci tərtibi coğrafi adlarla ifadə olunan: Qayanın başı, Qılıncın belı, Dənizin qaşı, Yastananın döşü və s.

4.5. Nitq hissələrinin iştirakına görə formalaşan toponimlər

Regionda sintaktik yolla formalaşan toponimlərin tərkibində nitq hissələri də fəal iştirak edir. İsmi söz birləşmələri şəklində formalaşan toponimlərin tərtiblərindən biri isim, sifət, zərf və fəll, ikinci tərtibi coğrafi obyekt adı bildirən sözlə ifadə olunur. Söz birləşməsinin bu modeli əsasında formalaşan toponimlər aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. Birinci tərtibi xüsusi və ümumi isim, ikinci tərtibi coğrafi obyekt növü bildirən söz. Alının yeri, Avılmülkül dənizi, Bayramqulunun yurdu, Qafarın yatağı, Zilfinin

güneyi, Kərimin qılıcı, Larqanın yeri, Mədinə təpəsi, Molla Paşanın yeri, Səfirin cığırı, Xıdırın arxacı, Hürü qarının calası, Hacının bağı At qoruğu, Almalı dərə, Armudlu yal, Dana dağı, Zəngilli tala, Güllü dərə, Canavarlı dərə və s.

2. Birinci tərtibi sifət +, ikinci tərtibi coğrafi obyekt növü bildirən söz.

a) Rəng bildirən sifətlər: Ağ kilsənin dərəsi, Boz talanın dərəsi, Qara qayanın altı, Kürün düzün yanı, Göy daşın küdrüsü, Göy dağın yamacı, Sarı yarpağın boyunu, Xına daşının yanı.

b) Həcm bildirən sifət: Bala təpə, Böyük cala, İri daş, Orta təpə, Nazik qılıc, Uzun tala, Gödək dərə.

v) Zəhri görünüş və digər vəziyyət ifadə edən sifətlər: Qatar qaya, Dam qaya, Dardaşın yolu, Dirək qaya, İynəli qaya, Yəhər qayanın yanı, Yastı dağ, Keçəl təpə, Kəmənd qaya, Sarp dərə, Tikmə daş, Törək qaya, Xırman qayanın altı, Haça qayanın yanı, Çomçəl qayanın üstü, Çəpəkli yolu, Çərçivəli qaya, Şişdağın döşü və s.

Tərkibində say iştirak edən toponimlər

Altı ayaq dağ, Altı ayaq dağın calası, Qoşa armud, Lejən (dialektə çoxlu mənasıda) Səkkiz ayaq dağ, Uç təpələr, Beş barmaq dağ və s.

Tərkibində fel iştirak edən toponimlər

Bu yolla formalaşan toponimlərin birinci komponenti isim, ikinci komponenti fel və coğrafi obyekt bildirən sözlərdən ibarət olur.

a) Xüsusi isim; Bayram vurulan, Qocaqaçan dağ, Qulu xal-xalkəsən, Qulu ölən kilsə, Dığa ölən təpə, Ələz boğulan, Əhməd açanın başı, İsmayıl vurulan təpə, Köylə vurulan yer, Murtuzaxan cala, Salmanın başı yarılan təpə, Tat qırılan, Xaçı Hasan vurulan təpə, Hasan ilan vuran təpə və s.

b) Ümumi isim: Ağızı görünən kilsə, Araba açımı, Kömür çıxan dağ, Yüzbaşı ölən dağ, Leylə kuşan, Sənək uçan, Tejlən uçan, Tülküleşən tıp, Malyatan yastana, Xəngəlgədən dər, Camışuçan yargan və s.

Türkiyədə zərflə iştirak edən toponimlər

Aşağıbulaq, Yuxarı Qarabulaq, Aşağı Güllüver, Yuxarı Güllüver, Aralıq kalafa, Aran Arıxlı, Dağ-Arıxlı, Aran Dillər, Dağ Dillər, Aran Qızılhacılı, Dağ Qızılhacılı və s.

4.6. Toponimlər folklor və el ədəbiyyatı nümunələrində

“Yilməzdi-yağlara qanımdı,
Adı-sanı şöhrətimdi, şanımdı,
Tarix boyu mənim olub, mənimdi,
Qarayazım, Başkeçidim, Borçalım!”

(Osman Əhmədov)

Hər hansı bir dilin onomastik qatının öyrənilməsində müxtəlif mənbələrdə müraciət olunur. Belə hesabla, dəyərli, əvəzsiz mənbələrdən biri də xalqın folkloru və el ədəbiyyatı nümunələridir. Müxtəlif dövrlərdə yaranan bu ədəbiyyat nümunələrində el, oba, yer, yurd, xalq, tayfa, nəsil, tir və ulus adları hörmətlə xatırlanır, tərənnüm olunur. Buna görə də mütəxəssislər toponimiyanın öyrənilməsində folklor, şifahi ədəbiyyat və el ədəbiyyatı nümunələrini dəyərli mənbə hesab edirlər. (199, 62).

Gürcüstandakı el-oba, yer-yurd adlarını ana laylasından, nəslərin oxşamalarından, babaların deyimlərindən, “bizim aşıqların telli sazından”, eşid – eşid məni el-obaya, yer-yurda vurulmuş və gəncliyimdə başlayaraq bu adların sirrini öyrənməyi çalışmışam. hələ uşaqlıqda yaylağa köç edən zaman anam Hürü Qara qızının zarafatla atama

söylədiyi yer-yurdla bağlı ilk bayatı bu gün də qulağımda
səslənir:

Corabının ağına bax,
Dəstəli bir bağına bax.
Bizsiz darıxsan, ay Söyün,
Babakişilərin dağına bax.

Uşaqlarımın anası Lətifə xanıma elçi gedəndə anamın
dediyi bu bayatıda mənə zarafatla söylənilmişdir.

Bu, Dağ-Qızılhacılı,
Qızları qızıl tacılı.
Havası dağ havası,
Dəyişməzdi libası.

Gürcüstandakı toponimlərimiz bu gün də el ildəbiyyatı
xəzinəsində yaşamaqdadır. Həmin xəzinədəki incilərdən
nümunələri kitabda yada salmağı lazım bilirik.

Borçalıda üzüm var,
Gildəndə gözüm var.
Bir evdə iki qardaş,
Kiçiyində gözüm var.

Dağıstan dağ yeridi,
Gürcüstan bağ yeridi.
Abad olsun Sarvanı,
Qızların bol yeridi.
Qara yazı,
Baxtımın qara yazı.
Bir yanıma Kür kəsdi,
Bir yanıma Qara yazı. (200, 193)

Gözəldəğli Faxralı,
Bağça-bağlı Faxralı.
Şöhrəti el-el gəzən,
Kefi çağlı Faxralı.

Quru dərə,
Suları duru dərə.
K m r qayası inci,
Tilyalın nuru dərə. (201, 165)

Bu  ala orta  ala,
Orta yurd orta  ala.
Yar könlümün sazını,
Götürüb orda  ala.

Bu kənd Calao ludu,
Bu yol G mr  yoludu.
Dindirm , qan ağlaram,
 r k s zl  doludu.

Bu oba Yormu anlı
D  m n  zor Muğanlı.
  l vurma, əlin yanar,
K l altda qor-Muğanlı.

Bu k n K p n k di,
Girm , ba lar i idi.
Bura babam məskəni,
 zg  r n  di.

Bu  aya Alget dedim,
Dayan dedim, get dedim.
Candan özgə n yim var,
M rv tsiz, al, get dedim.

Ya lıcam yaşlı d zd ,
Ba  alı-bağlı d zd .
Bir nadanın əlindən,
Sin si da lı d zd .

Bu qala Qızqalası,
Babam oğuz qalası.
Gözəl ha çox dünyada,
Yadda o qız qalası. (202, 10-15)

O yanda Qaş Muğanlı,
Bu yan da Baş Muğanlı;
Dolansan çox görürsən,
Burda, qardaş, Muğanlı.

Bu, Quşçu, Kürdlər, Baydar,
Həyatı şən, payıdar;
Mən könül vermişdin,
Andı, ilqarı qaytar.

Gəl Bəylər, Qullara,
Çiçək səpər yollara;
İndi nə xan, nə bəy axtar,
Nə nökr gəz, qul ara.

Gör neçə Görərxı var;
Fələyinüz çarxı var;
Bir yanda Xramçayı,
Bir yanda Kür arxı var.

Saraçla-Sarı daşdı,
Sərraclı-Sarı qaşdı,
Bağa bülbülü endi,
Dağlara sarı qaşdı.

Kiçik kənddir Cəfəri,
Çölü çəmənli zəri;
Bir tərəfi Abdallı,
Bir tərəfi Səfəri.

İmirhəsən, Qoçulu,
İgid ulu, qoç ulu;
Borçalıda hər oba
Səadət qoşulu...

O Kosalı, Kolayır,
Yurdda ocaq qalayır;
Doğmanı doğmasından-
Hünərin var-gəl, ayır!

Başkeçid lap başdadı,
Qayaları qaşdadı;
Qışda gözü baharda,
Baharda da qışdadı.

Hamamlıda hamam yox,
O dım-dıstgah tamam yox;
Yağı kafir lindən
Bircə rahat komam yox.

Salamməlik, Söyünçay,
Nemətinə öyün çay;
Yayda yetiş dadına
Hər kəndin, hər köyün, çay.

Qaraçöpün şanı var,
Dağı var, aranı var;
Bu el, obaya dayaq,
Neçə qəhrəmanı var.

Yeri qalıb yeriqar,
Yanı yağış, böyrü qar;
Gəl üç ay burda kefkə,
Cana, başa xeyri var.

Bu dər Sarf dərdir,
Suları saf dərdir;
Bir yanı sıra dağlar,
Bir yanı pəncərdir.

Qaraqaya, şişqaya,
Zirvəsi gümüş qaya;
Sən nankor çıxanın
Başı üstü düş, qaya.

Gəl gör Balıqlı çaydı
Köpüklü lıqlı çaydı;
Yayda eşqdən qızılı,
Qışda qılıqlı çaydı.

Bu bulaq Qarabulaq,
Min dərdir çara bulaq;
Kim bağlayıb gözünü,
Çəkilib hara bulaq?! (203)

Qanımdan torpaq – Vətən,
Ağacda yarpaq – Vətən,
Anam kimi danışan.
Nəğməli dodaq – Vətən!

Kür, Araz Axçalıyam,
Güllü Canbaxçalıyam.
Sol gözlü Təbrizliyəm,
Sağ gözlü Borçalıyam.

Azəri, Boyat qoxu
Xalqımın həyat yolu
Canbaxçadan Qarsatlık
Bircü günlük at yolu.

Yaddaşımız muş oldu.
Uçub gedən quş oldu.
Evli, C c k nd, Calaloğlu.
Loru da, köçkün oldu.

Başın  ym  a dağlar,
Qara geym  a dağlar,
G nahkarıq yanında.
D n c kdir, o çağlar. (204, 101-105)

SON SÖZ VƏ Zİ

Hörmətli oxucu! Biz sizinlə birlikdə toponimlərin şahidliyi və bələdçiliyi ilə “nağıl”, “fəsan” adlandırılan şəhərli bir aləmi gəzib dolaşdıq. Və şahid olduq ki, “nağıl”, “fəsan”, “mifik görüş” hesab edilən “sirli dünya” nə vaxtlarsa, ulularımızın real həyat tərzini əks etdirmişdir. Bizim biganəmiyimiz, unutqanlılığımız, yad təsirlər, zaman keçdikcə kəçətməz görünən həqiqətləri “fəsan”laşdırıbmiş. İndiki yaşlı nəslin kəndə, yaylaqda, at beləndə, arabada, gəzdiyi yerlər, uşaqlıq və gənclik xatirələri şəhər doğulan, dağ-aran, yaylaq-qışlaq, dəniz-bən, öyrüş-ərxac, qoyun-quzu, ilxı-naxır görməyən, kənd toyları, cıdır meydanları, aşiq məclisləri və bir çox unudulmuş adları bizimlə bəzən olan, şəhərdə doğulan nəvələrimizə “nağıl”, “fəsan” görünürmü?

Biz də eləcə keçmişimizlə uzaqlaşdıqca, ulularımızın həyat tərzini fəsan hesab etməmişikmi? Nə isə... Bizim üçün də keçmişimiz nağıla dastana çevrilir. Nağıl, dastan deyən kimi xalq şairi, adları bizim gözəl bilicisi, Borçalının “dərdini-sərinə” sözləri, nəğməyi, dastana çevrilən Zəlimxan Yaquba üz tuturuq. O, “Hüseyn Saraçlı dastanı”nda yazır: “Təzəcə yuxuya getmişdim ki, qulaqlarımın dibində kişnərti səsi gəlirdi. Başımı qaldırdım ki, başımın üstündə ifçin nallı, qızıl yallı, qızıl üzəngili, gümüş yəhərli, alma gözlü, qız birçəkli” bir qasqa kəhər dayanıb. Atı görən kimi tanıdım. Bu, Aşiq Hüseyn Saraçlının məşhur yorğa kəhəriydi. Məni fikir götürdü. At gəlib, bəs sahibi hanı? ...At mənim qələbimdə keçənəri insan kimi baxışlarımdan oxudu, gözəlliyi işarə verdi ki, dur, məni Aşiq Hüseyn göndərib, səni onun gəzdiyi oyaqlara qaldırmalıyam.

At qabaq dizlərini yerə qoyub məni minməyə işarəsi verdi. Atı mindim. Atı minən kimi yadıma Aşiq Qəribin Hələldən Tiflisə gələndə mindiyi at düşdü. Bəlkə elə həmin atdı, məni murazıma çatmaq üçün göndərən göndərib.

Gözlərimi yumub-açmağa macal tapmamış özümü **Qaraxacda-Faxralının, Kəpənəkçinin, Saraçlının, Arıxının, Darvazın, Dəmirlinin, Qarayazının, Qaraçöpün, Dillərin, Sarallarının, Bavayşılının, Gülöyürün, Qoçulunun** bin yerində gördüm.

İçimizdən gələnin səs deyilsiz, alaçıqsız, bənsiz, məhləlsiz, səssiz-səmirsiz dağlara, sürüsüz, ilxısız, naxırsız, çobansız, mehtərsiz, naxırçısız, yollara-yamaqlara, gözəlsiz-igidsiz, oğulsuz-qızırsız, toysuz-tamaşasız, çeşmələr, tüstüsüz bacalara, sönən ocaqlara, köçən kəndlərə, ot basan cığırlara, solan arzulara, qəribələrin yollara baxdıqca bax deyirdi. Bu ölü sükutu kim yaratmışdı? Dağları yiyəlsiz, bənliyi sahibsiz qoyan kimlər oldu? Çiling ağac ənzəli, eşşəkbeli, dirə döymə, kuçur (X.) oyunları niyə yoxa çıxdı? Deyni, qarımı, nəmini, çəməni, çadırı, keçni, kilimi gəvni, farmaşı, xurcunu, heybəti, çuvalı, kəndiri, örkəni, sicimi, irşməni, çüyü, külü, kömürü, közü niyə unutturdular? Qarını, motalı, çılgını, sərmici, sacı, sacayağını, ocaq daşını, tənənəni, ərsini neylədi?

Yağı-balı, ayrıanı-şoru, südü-qaymağı, buması, pendiri, dilləmsi, qurudu olan sürfələr harda qaldı? Göyümi çəkildi, yermi uddu bu ilahi nemətləri? Necə oldu o toylar-nişanlar? Hardı qaldı sevilənlərin sevilənlərin dünyası? (205, 58-59). Bəli, bu mənzərəni nə vaxtsa, “dastana-fsanı” çevrilməyəcəmi?

Vaxt gələcək ki, “indiki zaman” anlayışı “keçmiş zaman”ı çevriləcək. Necə deyirlər “olacaq Sizin kimi, baxacaqlar bizim kimi” hikmətli ifadəyə bənzerlik yaranacaq.

Hörmətli oxucu! Bu bizim son söz vəziyyətimizdir. Son sözü həmişə zamanın özü verir. Atalar demişlər “Bəlkə su gələnin arxa, bir də gəldi” “Qaçqınlar” da, “didərginlər” də, “məcburi köçkünlər” də nə vaxtsa, Vətən, Yurda, Elə-obaya gəldi.

Nİ TİCİ

Borçalı yer-yurd adlarının tədqiq edilməsi, onların etno-lingvistik təhlili, tarixi-tipoloji və struktur baxımından araşdırılması aşağıdakı nıticələr çıxarmağa imkan verir.

1. Türk mənşəli toponimlərin arealı genişdir. Regionun toponim dünyası türk xalqlarının toponimlik qatının müəyyən hissəsini təşkil edir və ümumtürk toponimiyası prinsiplərinə əsaslanır. Ona görə də müxtəlif paralellər yarada bilər.

2. Xalqımızın qədim tarixinin öyrənilməsində həmin toponimlərin böyük əhəmiyyəti var. Toponimlərdə mühafizə olunmuş qədim nəsil, tayfa, qəbilə, tür adları xalqımızın etnogenezində fəal iştirak etmişdir.

3. XX əsrin əvvəllərində Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri rəsmi sənədlərdə dəyişdirilməyə başlamışdır.

4. XX əsrin əvvəllərinə qədər feodal dünyagörüşünə əsasən bütün ərəzilər sahibinin adı ilə tanınmışdır.

5. Araşdırmalardan aydın olur ki, təsərrüfatla bağlı hər kəndin yaylaq və qışlaqlarda ayrıca ərəzilər olmuşdur. (Oykonim və oronimləri)

6. Araşdırmalardan aydın olur ki, vaxtı ilə yaşayış məntəqəsi olmuş bəzi ərəzilər hazırda oronimlər, oronimlərin bəzisi isə oykonimlərə çevrilmişdir.

7. Bəzi toponimlərin yaranmasına regionun heyvanat və bitki aləmi ilə bağlı adlar da təsir etmişdir.

8. Bəzi toponimlərin yaranmasına səbəb əhalinin məşğuliyyəti, mədəniyyəti, adəti, dini görüşü, inamı və s. olmuşdur.

9. Araşdırmalardan aydın olur ki, bəzi toponimlər titul, peşə vəzifə bildirən sözlərdən yaranmışdır.

10. Tədqiqatdan aydın olur ki, regionun toponimlərinin müəyyən hissəsi antroponimlərdən düzəlmiş və həmin antroponimlər də etnonimə çevrilmişdir.

11. Toponimlərin yaranmasında relyefə bağlı coğrafi terminlərdən fəal iştirak etmişdir.

12. Regionda hidronimlə bağlı toponimlərdə müəyyən üstünlük təşkil edir.

13. Bəzi toponimlərin yaranması təsadüfi hadisələrə də bağlı olmuşdur.

14. Linqvistik–tipoloji təhlil göstərir ki, Borçalıdakı toponimlərin formalaşmasında bəzi morfoloji vasitələrin (şəkilçilərin, morfoemlərin) mühüm rolu vardır. Həmin vasitələrdən yalnız etnonim yaratmağa xidmət edir. Etnonim yaradan şəkilçilərdən aşağıdakılardır.

a) –lı, –li, –lu, –lü şəkilçisi ilə yaranan etnotoponimlər: Abdallı, Arıxlı, Qoçulu, Muğanlı, Ulaclı və s.

b) –lar, –lər şəkilçisi ilə düzülən etnotoponimlər: Dövlər, Kürdlər, Kosalar və s.

v) –çı, –çi, –çu, –çü şəkilçisi ilə yaranan etnotoponimlər: Quşçu, Kəpənəkçi, Dəmirçihsənli və s.

q) “Oğlu”, “evi” sözləri ilə yaranan etnotoponimlər: İncəoğlu, Rumoğlunun çöküyü, Nazarevinin yurdu və s.

15. Araşdırmalardan aydın olur ki, regiondakı toponimlərin əksəriyyəti sintaktik yolla yaranmışdır. Belə toponimlər I, II, III növ ismi söz birləşmələrinin leksik vahidə çevrilməsi nəticəsində yaranmışdır.

a) I növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan toponimlər: Qazan təpəsi, Döli dağ, Buruc dərəsi və s.

b) II növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan toponimlər: Vəzir daşı, Koroğlu qayası, Hacıbəylil ocağı, Maral kalafası və s.

v) III növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan toponimlər: Qaşqa Sərdərin kilsəsi, Xunudun qalası, Musa kişinin arxası və s.

16. Araşdırmalardan aydın olur ki, dilimizin qədim elementləri, fonetik hadisələr və başqa qrammatik xüsusiyyətlərdən toponimlərin adlarında diqqətli cəlb edilir.

17. Araşdırmalardan aydın olur ki, toponimlərimiz bütün dövrlərdə folklorlarda el ədəbiyyatı nümunələrində, aşığı yaradıcılığında geniş yayılmışdır.

18. Folklorda yaşayan toponimlər fonetik sabitliyini ilkin adını olduğu kimi saxlamışdır.

19. Toponimlərin el sevgisi, məhəbbəti əslən keçdikcə sönmüş bu gün də el ədəbiyyatımızda vəsv olunur.

Ümumiyyətlə, regiondakı toponimlərin linqvistik təhlili belə bir məsələyə də aydınlıq gətirir. Həmin Brazildə eramızın əvvəllərində türk tayfaları məskunlaşmışdır. Burada xalqımıza məxsus olan ümumi toponim yaradıcılığından istifadə edilmişdir. Həmin toponimlər qeyd olunan Brazildə yaşayan türk tayfa, nəsil, tür, peşə, sənət və titul bildirən adların izlərini qorumuşdur. Regiondakı toponimlər vasitəsilə xalqın tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, məşğuliyyəti və iqtisadiyyatını öyrənmək mümkün olur. Qədim dil elementlərini öyrənmək baxımından yanaşdıqda həmin toponimlərin qiyməti daha da artır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, regionun türkmənşəli toponimlərinin gələcəkdə itirilməsi təhlükəsi yaranmışdır. Odur ki, həmin toponimlərin ad göstəricilərini kitabın sonunda verməyi lazım bilirək.

lavlar

Cıdl 1.

Borçalıdaki oykonimlərin başqa türk xalqları yaşayan
razilrdki paralelləri

GÜRCÜSTANDA

Abdallı
Ağalıq
Ağbulaq
Arıxlı
Axılı Mahmudlu
Araplı
Baydar
Borçalı
Burunaşid
Qarabulaq
Qamışlı
Qaradaş
Xançalı
Qaracalar
Qasımlı
Qızılhacılı
Qırıxlı
Qoçulu
Qoşabulaq (Köşbulaq)
Qullar
Kürdlər (Qurdlar)
Quşçu
Darvaz
Dillər
Dmirli
Dr göy
rçivan-Sarvan

AZRBAYCANDA

Abdallı
Ağalı
Ağbulaq
Arıxdam
Axullu
rblı
Baydarlı
Borçalı, Boşçallar
Burunlu
Qarabulaq
Qamışlı
Qaradaş
Qaraxançalı
Qaracalar
Qasımlı
Qızılhacılı
Qırıqlı
Qoçulu
Qoşabulaq
Qullar
Qurdlar
Quşçu
Darvazbin
Dillər
Dmirli
Dr knd
rçivan

Zolgöyç	Zolğran
İmir	Eymur
Yaqublu (Yavıxlı)	Yaqublu
Ağ Kalafa	Kalafalıq
(Axır) Kəlik	Kəlik
Kəpənəkçi	Kəpənəkçi
Kolayır	Kolayır
Kosalar	Kosalar
Kosalı	Kosalı
Mehdiağalar	Mehdili
Məmişlər	Məmişlər
Muğanlı	Muğanlı
Molla Əhmədli	Mollalı
Nəzərli	Nəzərba, Nəzəralı
Saatlı	Saatlı
Sayalıoğlu	Salıoğlu
Sarvan	Sarvanlar
Sarımmədli	Sarıhacılı
Sarıclı	Sarıçalı
Səfərli	Səfərli
Tapar	Tapar
Təkil	Təkil
Ulaşlı	Ulaşlı
Xançalı	Alaxançalı
Hasanxocalı	Xocalı
Çanaxçı	Çanaxçı
Dərkənd	Çopuralılar
Cəlayir	Cəlayir
Cəfərli	Cəfərli
Şindilər	Şin
Şıxlı	Şıxlı

GÜRCÜSTANDA

Ağbulaq
Abdallı
Armudlu
Qırıxlı
Qaracalar
Qamışlı
İmir
İşıxlı
Kosalar
İncə oğlu
Saatlı
Sadaxlı
Sarvan
Saatlı
Ulaşlı

TÜRKİYƏ Dİ

Ağbulak
Avdaloba
Armudlu
Qırıqlı
Karaca
Sarıkamış
Eymur
İşıklı
Kosalar
İncə
Saatlı
Sadaxlı
Sarvan
Saatlı
Ulaş

GÜRCÜSTANDA

Qaracalar
Quşçu
Kosalar
Saatlı

Cənubi AZƏRBAYCANDA

Qaracallı
Quşçu
Kosalar
Saatlı

GÜRCÜSTANDA

Abdallı
Qamışlı
Qarabulaq
Təkkəli

BAŞQIRDISTANDA

Avdal
Kamışlı
Karabulak
Təkkə

GÜRCÜSTANDA

Qullar
Araplı
Baydar
Ulaşlı

DAĞISTANDA

Qullar
Ərəbli
Padar
Ulaşkənd

GÜRCÜSTANDA

Abdallı

Araplı

GÜRCÜSTANDA

Qarabulaq

Muğanlı

Sarvan

GÜRCÜSTANDA

Qullar

Hasanxocalı

GÜRCÜSTANDA

Qarabulaq

Tapan

GÜRCÜSTANDA

Qamışlı

Muğanlı

Tapan

Çaxırlı

Dillər

Sarvan

Cırlı

Quşçu

Ağbulaq

Kəpənəkçi

Boğazkən

Armudlu

Xancıgəz

Kolayır

İmir

Abdallı

Arıxlı

TÜRKMƏNİSTANDA

Avdal

Arap

QIRĞIZSTANDA

Kara-Bulak

Mıkan

Sarban

TACIKISTANDA

Qul

Xocalar

QAZAXISTANDA

Karabulak

Topan

Keçmişdə ERMƏNİSTANDA

Qamışlı

Muğan

Tapanlı

Çaxırlı

Dillər

Sarvanlar

Cırlabad

Quşçu

Ağbulaq

Kəpənəkçi

Boğazkən

Armudlu

Xancıgəz

Kolagirən, Kolayır

İmirli

Bozvdal

Arıxlar

**Gürcüstanda türk-Azərbaycan mənşəli
toponimlərinin dənşdirilməsini göstərən cİ dvİl**

- Abazadağ-Kvalioni (Suxumi r-nu) 3.IX.1948.
Axça-Anuxvi (Qudaiti r-n) 31.Vİİ.1952.
Alpiri-Alpiy (Qoqar r-n) 16.IV.1955.
Ambarlı-Qanaxleba (Dmanisi r-n) 12.Vİİ.1949.
Araşax-Zvandripş (Qudaiti r-n) 31.Vİİ.1952.
Arakeçi-Didi-Aqaraki (Oçmari r-n) 31.Vİİ.1952.
Armutlu-Pantiani (Dmanisi r-n) 12.Vİİ.1949.
Ağbulaq rayonu-Tetri-skaro r-n (Gürcü dil tİrcümİ)
19.X.1944.
Açandİrİ-Qup-Aqu (Oçmari r-n) 17.X.1953.
Axça-Kvada-Axuça (Oçmari r-n) 16.IX.1955.
Barmaxsız-Zalqa (rayon mİrkİzi) 22.Xİİ.1932.
Başkeçid-Dmanisi (rayon mİrkİzi) 18.Iİİ.1947.
Beşqardaş-Mtisubani (Sulimi r-n) 29.IV.1943.
Boğaz-Veli (Suxumi r-n) 3.IX.1948.
Boğazkİsİn-Tkispiri (Dmanisi r-n) 19.Xİ.1951.
Borçalı-Marneuli (r-n mİrkİzi) 18.Iİİ.1947.
Busuqala-Kariani (Dmanisi r-nu. Su qala da adlanır)
12.Xİİ.1949.
Qoruncux-Maşavera (Dmanisi r-n) 12.Vİİ.1943.
Dampalı-Vaziani (Qardabani r-n) 6.X.1945.
Dİmirbulax-Sarkineti (Dmanisi r-n) 12.Vİİ.1949.
Dİrİgöy-Mtistkala (Suxumi r-n) 31.X.1948.
Yaqublu-Çapayevka (Zalqa r-n) 7.IV.1942.
Kavavlıx-Açandİrİ (Suxumi r-n) 16.IV.1955.
Qaratİpİ-Karaya (Qardabani r-n) 22.Vİİ.1932.
Gİyliyİn-Orexovo (Qaqra r-n) 16.IV.1955.
Qaşçatala-Sakire (Dmanisi r-n) 12.Vİİ.1949.
Kürklük-Ocubire (Suxumi r-n) 3.IX.1948.
Aşağı Fındıqlıq-Kvemotxlovani (Suxumi) 3.IX.1948.
Qayabaşı-Kldisbani (Xuloy r-n) 3.IX.1948.

Qədimşi-Qantiadi (Dmanisi r-n) 12.VII.1949.

Qarakils -Vake (Dmanisi r-n) 12.VII.1949.

Luksemburq-Bolnisi r-n. Qədimdə Bolus. 3.IV.1943.

Mamutlu-Mtisdziri (Dmanisi r-n) 12.VII.1949.

Müj -Cavaxi (Dmanisi r-n) 12.VII.1949.

Uzundır -Qamarcveba (Çiteliskaro r-nu) 24.V.1946.

Çatax-Poladauri (Bolnisi r-n) 6.IX.1951.

Cevizlik-Tbet (Suxumi r-n) 3.IX.1948.

Eldar-Kasriskeli (Axmeta r-n) 24.VI.1966. (31, 295-303).

Göstərilən mənbə Gürcüstanın ərazi vahidini göstərən dördüncü nəşrdir. Türk-Azərbaycan mənsəpli bir çox toponimlərin adları əvvəlki nəşrlərdə göstəriləndiyindən burada öz əksini tapmayıb. (Siyahı 1977-ci ildə nəşr olunmuş Gürcüstan inzibati ərazi bölgüsü adı mənbədən götürüldü).

1992-ci ildə Borçalıda böyük kəndlərin adlarının əksəriyyəti dəyişdirilmişdir.

Muğanlı

Farizi

Arıxlı

Naxaduri

Faxralı

Talivari

Daşdıqullar

Muxrana

İmirhəsən

Savaneti

Həsənxocalı

Xibiskuri

Saracılı

Mamxuti

Qoşakils

Arxevani

Qoçulu

Çapala

Kolayır

Tsurtavi

Əsməllər

Mçkneti

Abdallı

Cavaxi

Babakişilər

Poçxveriani və b.

Ziyalı və ictimaiyyətin dəfələrlə müraciət və şikayətlərinə baxmayaraq, hələ də Gürcüstan dövləti kəndlərin əvvəlki adlarının geri qaytarılmasına münasibətini bildirməyibdir.

Gürcüstan ın razisind ın ki oroniml ın rin sözlüyü

Abdallının güneyi (Bol.)
Anazar Qurbanı yataq yeri (T)
Arpalı calı (Bol.)
Avıl dağı (Bol.)
Axçalı d ır (Boq.)
Ağ molların arxacı (Boq.)
Aşqalanın dağı (Z)
Arakolun calası (Z)
Ağca ağacın yanı (Bol.)
Ağlağan (Boq.)
Ağalığın bağları (Bol.)
Aralıq (Bol.)
Ağzığörün ın kils ı (Bol.)
Ayortanın altı (Bol.)
Arıxlının yerl ıri (Bol.)
Aparların arxacı (Boq.)
At qoruğu (T)
Almalı d ır (Bol.)
Aynalı mağazası (Bol.)
Axanın yeri (Dm.)
Altıyayaq dağı (T)
Atıcı dağı (Dm.)
Atuçan yarığan (T)
Adamqası (Dm.)
Ağ yoxuş yolu (Dm.)
Ayazmanın kolu (Z)
Avranlı dağı (Z)
Ağbulağın dağları (T)
Araplının yerl ıri (M)
Armudlu tala (Dm.)
Armudlunun yeri (Dm.)
Asırqallıx (Dm.)
Aralıq kalafa (M)

Ağ körpünün yolu (M)
Ayvazoğlunun yeri (M)
Avıl mülkül dərəsi (Bol.)
Alının yeri (Bol.)
Avazın arxacı (Dm.)
Ağbaba (Dm.)
Babakişilərin kolu (Bol.)
Babakər (M)
Baydarlının yeri (M)
Bayramın qılıncı (Bol.)
Bala yastana (Bol.)
Bedillin çəpəri (M)
Bejənazaran dağ (Bol.)
Barının qoruğu (Dm.)
Bəyazidin yurdu (Dm.)
Boğazkəsən (Dm.)
Bəzəklinin dağı (Dm.)
Başkeçidin dağları (Dm.)
Batdaxlı (Dm.)
Bayramqulunun yurdu (M)
Bostanyeri (M)
Ballı qaya (Bol.)
Boz (Bol.)
Bacalan (Bol.)
Bəytəkərin kolu (Bol.)
Boyalı kilsə (Bol.)
Bədən dağı (T)
Bulağın dərəsi (T)
Boyaxçılar (Dm.)
Başgöyün yeri (Z)
Bəkiroğlunun arxacı (Dm.)
Balıq yolu (Bol.)
Baxçaların yeri (Dm.)
Balıcın kolu (Bol.)
Basırlı daş (Dm.)

Bin görün (Dm.)
Baş payı (T)
Boz tala (Dm.)
Böyük güney (Bol.)
Böyük dlmk (Bol.)
Böyük dr (Dm.)
Berzenin yalı (Dm.)
Bucur ön (Dm.)
Basqıncağın kolu (Dm.)
Vlikli dr (M)
Veranların döşü (M)
Vzir daşı tala (Dm.)
Vllslinin döşü (Bol.)
Vlibyli (M)
Veysloğlunun yeri (Dm.)
Verin dıyirmanın yanı (Bol.)
Vlioğlunun drsi (Bol.)
Qazaxların yeri (M)
Qarabağ kövşnliyi (M)
Qamşet tıp (T)
Qazan tıp (Dm.)
Qanlı dr (Dm.)
Qacaroglu Qulunun yataq yeri (T)
Qalaycının cısi (T)
Qaramanlı yeri (Bol.)
Qaranın yurdu (Bol.)
Qarğalı sarı (Dm.)
Qaraçöplünün yeri (Bol.)
Qaracaların dağı (Boq.)
Qara arxac (Dm.)
Qara Yolçu vurulan dr (T)
Qara tikanlıq (Bol.)
Qartağanların drsi (Bol.)
Qaraxanlıların bin yeri (Bol.)
Qatır dağı (Dm.)

Qasımlının yeri (M)
Qasıqçı tıpısi (Dm.)
Qamışlının yeri (Dm.)
Qıfılının yurdu (Dm.)
Qayınlar (Dm.)
Qaçqların yurdu (Bol.)
Qırıxlı dağı (M)
Qoçulu qalası (Bol.)
Qayda Musanın xamı (Dm.)
Qafarın yatağı (Dm.)
Qulu xalxal kışın (Dm.)
Quru armud (Bol.)
Qurbanlı kişinin yataq yeri (Dm.)
Quru dır (Bol.)
Qulu ölün kils (Bol.)
Qaşqa Sırdırın kilsisi (Bol.)
Qurbanın qılıcı (Bol.)
Qurdlu bulağın düzü (Dm.)
Qulların kinliyi (M)
Qoçalının sarısı (T)
Qocaqaçan dağ (Boq.)
Dana dağı (Bol.)
Dıllı klinin çipri (Bol.)
Dımlının damları (Bol.)
Dıli dağ (Boq.)
Dımirçi tıpısi (Dm.)
Dıli Ömr dağı (Dm.)
Dıli qılinc (Bol.)
Doloy yolu (Bol.)
Dovşan tıpı (T)
Donuz damları (Bol.)
Duşdurların yurdu (M)
Duzdaxlı (Bol.)
Dirək qaya (Dm.)
Dingli tıpı (Dm.)

Daş arxac (Dm.)
Dunusun dərəsi (Dm.)
Dəvə yeri (T)
Dərgöyün arxacı (Z)
Dəmiyəli (Dm.)
Dığa ölü (Dm.)
Estadı (Dm.)
Əyri qar (Dm.)
Əyri dər (Bol.)
Əyri oğlunun yeri (Dm.)
Ətkilərin yurdu (M)
Ələzin bulağının yanı (Bol.)
Əhməd açan (Bol.)
Ələzək (Bol.)
Əndievinin yurdu (M)
Əkbərin cülyəsinin yanı (Bol.)
Ələz boğulan yer (T)
Əmirqaran (Bol.)
Əmirin güneyi (Bol.)
Əriklinin düzü (Bol.)
Əsməlin tərəsi (Bol.)
İmirin yeri (M)
İmir Həsənin yurdu (Dm.)
İncə oğlunun kolu (Bol.)
İlxı dağı (Dm.)
İsə kişinin sarısı (T)
İynəli qaya (Dm.)
İsgəndər bulağının enişi (Dm.)
İsmayıl vurulan tər (T)
İsrafil vurulan cığır (T)
İmamalı ölü (T)
Yaynurun kolu (Bol.)
Yuanalı çöküyü (T)
Yastı qar (Bol.)
Yığılı yalı (Dm.)

Yeddi göllər (T)
Yağılca (M)
Yastana (M)
Yal yerinin başı (Bol.)
Yemişlik (Bol.)
Yeldağı (Bol.)
Yaqublunun yeri (Dm.)
Leqqır (Dm.)
Lök-Candarın yeri (Dm.)
Lağar (T)
Kotanlıların yeri (M)
Keçilli damı (Bol.)
Kürün düz (Boq.)
Kürdlrin yeri (M)
Kolayırın yurdu (Bol.)
Kəkilli dağ (Dm.)
Koroğlu qayası (Dm.)
Keçli kod (T)
Keçli tıpı (Bol.)
Kilsə qatarı (T)
Kərttış (M)
Kəmənd qaya (Dm.)
Kömürlü (Boq.)
Koxaların yeri (Bol.)
Gilli dər (Dm.)
Göyərçinli qaya (Dm.)
Göyəcın calası (Bol.)
Gülöyürün kolu (Bol.)
Göy kalafa (Dm.)
Küney qalanın dərəsi (Z)
Gödək dər (T)
Göycəli (M)
Mollaların yeri (Bol.)
Maral kalafası (Dm.)
Moda tıpı (T)

Mı mişlilrin yeri (Dm.)
Muşul tıpı (M)
Mımmı din yastanası (Bol.)
Mısinin arxacı (Dm.)
Molla Hımid qara qoyan (Dm.)
Mustafa vurulan yer (Dm.)
Murtuzaxan cala (Dm.)
Meyxana tıpısi (Dm.)
Nazarevinin yurdu (M)
Naxırçı kilsısi (Bol.)
Namazlı yeri (Dm.)
Nızik qılıc (Dm.)
Nıbi evinin yurdu (M)
Nazxın arxacı (Dm.)
Naqul dağı (Dm.)
Oruzmanın yeri (Dm.)
Oğru qayası (Dm.)
Oy dırsı (Dm.)
Oruclunun beş barmaq dağı (Dm.)
Ömırin arxacı (Dm.)
Osmanbulağının meşısi (Bol.)
Pidaretin düzü (Z)
Paşanın tıpısi (Z)
Poşaoğlunun qılıcı (T)
Palantökın (T)
Pöhrnlik (Bol.)
Pişikır (T)
Rumoğlunun arxacı (Dm.)
Ramazanların çıpırı (Bol.)
Sadığın dırsı (Bol.)
Saralların tıpısi (Bol.)
Sorca (T)
Sayalıoğlunun yeri (Bol.)
Sopulyanın qaşı (T)
Su qala (Dm.)

Sarvanın dağı (Boq.)
Sərxan (Dm.)
Saatlının dağı (Dm.)
Saracının kolu (Bol.)
Sarp dər (Dm.)
Sarı çeyil (T)
Sarı tala (T)
Sənəkuçan (Dm.)
Sofuların yeri (T)
Sozulu (Bol.)
Sürü daş (Dm.)
Söyüdlü cala (Bol.)
Sərdən (Bol.)
Südbulağın yanı (Dm.)
Salamıliyin üstü (Dm.)
Səfilinin kolu (Dm.)
Sıxnar dağı (T)
Sakkızdıq (T)
Samanlığın qaşı (T)
Tağılı (Dm.)
Tat dərəsi (Dm.)
Talışın çayının yanı (Dm.)
Təhlənin dağı (Boq.)
Tərlili bulağın üstü (Bol.)
Taminin yeri (Bol.)
Təpəl dar (Dm.)
Tənəkli dər (Bol.)
Təhnəli (Bol.)
Uzun yerlər (Bol.)
Ulaclarının yeri (M)
Urumoğlunun arxası (Dm.)
Urus təpəsi (Dm.)
Xunudun qalası (Bol.)
Xəzərlidər (Bol.)
Xaçının dağı (Bol.)

Xaçı Hasan vurulan tüpü (T)
X ng l ged n d r  (Dm.)
Xocalının t p si (Z)
Xıdıro lunun d r si (Bol.)
Xaraba yerl ri (Dm.)
X zin   ıxan (Dm.)
Xancı azın yeri (Dm.)
Xalxalın yanı (Dm.)
X lloyun arxacı (Dm.)
X na daşın yanı (Dm.)
Xiyarlıq (Bol.)
Xırmanyeri (Bol.)
Hacıların yurdu (Bol.)
Hacı  lil oca ı (Dm.)
Harava a ımı (Dm.)
Hamamlı da ı (Dm.)
Ha ayerl r (Dm.)
Hacının ba ı (Dm.)
Haqverdil r (Dm.)
Hasan damı (Bol.)
Hayvalı  ala (T)
Halay vurulan (T)
 axmaxlı (T)
 ullu Alının yeri (T)
 opur Alıların d z  (Dm.)
 ıraxlının yurdu (Dm.)
  r k-Q m rlinin d r si (Bol.)
Cinli bin  (Bol.)
C l flunun yeri (Z)
Candarın t p si (M)
Coculunun d z  (T)
C layirin qoru u (Dm.)
Ceyran d z  (T)
Camiş u an yar an (T)
Cahangir da ı (T)

Canavarlı (Bol.)
Cöüzlü dır (Dm.)
Şindi dağı (Dm.)
Şorağın dırısı (Bol.)
Şamlı yolu (M)
Şam düyü (Dm.)
Şiş dağ (Bol.)
Şirxana (Bol.)
Şorşületin kolu (T)

Qeyd: Mötörizd oronimlərin yerləşdiyi rayonların adı
qısa yazılıb:

(Bol.)-Bolnisi, (Dm.)-Dmanisi, (M)-Marneuli,
(T)-Tetri-tskaro, (Z)-Zalqa, (Boq.)-Boqdanovka.

İSTİFADİ OLUNMUŞ İDİ BİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan onomastikası problemi. III, Bakı, 1990, s. 6.
2. A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı, 1983, s. 5.
3. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1994, s. 233-234.
4. "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri". Borçalı və Qazax (1728-ci il) Bakı 2001, s. 5-6.
5. "Xəzər Xəbərləri" jurnalı, Bakı, 15 dekabr 1999, №76, s. 11.
6. "Hüriyyət" qəzeti. 12-18 oktyabr 2007-ci il, s. 15.
7. Həsən Həsənov. "Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı, 2005-ci il.
8. Şürrəddin Məmmədli. "Paralanmış Borçalı". Bakı, 1991.
9. Xəzər Milli Dirçəliş dərgisi, Bakı, 1991, №4, s. 85.
10. İsmayıl Kazımov. Axisqa türklərin dili. Bakı, 1999, s. 44-45.
11. Ədalət Tahirzadə. Kəsrviçilik. Kökü, özü, ardıcılları, dirildilməsi. AFM. II, Bakı, 1984, s. 46-47.
12. Sabir Əlim Xəliləoğlu. Qaracalar, Bakı, 2004, s. 10.
13. Azərbaycan Turan. Əzəl-axır dünya türk dünyası. Bakı, 2007, s. 68.
14. Elm və həyat jurnalı №10, Bakı, 1988-ci il, s. 1.
15. Nizami Cəfərov. Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış. Bakı, 2000-ci il, səh. 3-4.
16. T.İ.Hacıyev. "Onomastik vahidlər dilin unudulmuş mənasının qoruyucuları kimi". Azərbaycan onomastikası problemi. Konfrans mater. Bakı, 1986, səh. 278-280.
17. Qazax-Ağstafa eləri, I kitab. Bakı "Sabah" 1995, s. 33.
18. Əsgər Ə. Qıpçaq M. Türk savaş səni. Bakı, 1996, səh. 43-44.
19. Xəlil Əliyev. "Adətlimiz tarixin yaddaşdır". "Gənclərin səsi" qəzeti, 12 iyun, 1990, s. 3.
20. Kamil Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s. 17-31.

21. Zaur Həsənov. Çar skifləri. Bakı, 2005, s. 164-220.
22. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981, s. 74.
23. Azərbaycan folkloru antologiyası I, Bakı, 1968, s. 242.
24. M.Adilov. Niyə belə deyirik. Bakı, 1974, s. 87-89.
25. Əli Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, 1964, s. 29.
26. Azad Nəbiyev. El nəğmələri xalq oyunları. Bakı, 1988, s. 131.
27. M.İ.Artamanov. İstori Xazar, M. 1962, s. 187.
28. İlhami Cəfəroğlu. Ağ oğlan məbədi. "Elm və həyat" jurnalı, Bakı, 1989, № 4, səh. 10.
29. Y.Yusifov, S.Kərimov. Toponimikanın əsasları, s. 110.
30. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
31. Oljas Süleymanov. Az-Ya. Alma-Ata, 1975, s. 264.
32. O.Sarıvəlli. Hər kim yüz il yaşamasa. Bakı, 1976, s. 105.
33. Azərbaycan SSR İnzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 1968, s. 213.
34. Nadir Məmmədov. Azərbaycanın yer adları. Bakı, 1993, s. 168-169.
35. Xəlil Əliyev. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri. Gəncə, 1999, s. 63.
36. C.Cabbarlı. Seç. əsərləri, II cild, Bakı, 1968, s. 221.
37. Pənah Xəlilov. Qədim adlar da tarixdir. Bakı, 2003, səh. 3.
38. Zaur Həsənov. Göstərilən əsər. səh. 263.
39. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamı. Bakı, 1992, səh. 41.
40. Qədim türk dili lüğəti (rusca) Leningrad, 1969, s. 51-52.
41. M.H.Təhməsimb. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı, 1972, s. 150.
42. Nizami Cəfərov. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005, s. 153-154.

43. İ.P.Petruşevskiy. XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycanca və Ermənistanda feodal münasibətləri (rus dilində) L, 1949, s. 328.
44. Cəlil Nağıyev. Koroğlunun Çin qaynaqları. Bakı, 1998, s. 44-65.
45. Z.Həsənov. Göstərilən əsər. s. 381-383.
46. Yenə orada. s. 379.
47. M.İ.Həkimov. “Koroğlu” dastanında işlənən yer adları. Azərbaycan onomastikası problemlərinin həsr olunmuş II konfrans. Bakı, 1988, s. 133.
48. Z.Həsənov. Göstərilən əsər, s. 202-203.
49. QTD. Lüğəti. Leningrad, 1969, s. 313.
50. Q.İ.Məşədiyev. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri Bakı, 1990, s. 39.
51. Е.М.Мурзаев. Местные географические термины. М, 1970, с. 191.
52. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (Toplayanı M.İ.Həkimov) Bakı, 1986.
53. “Ədəbiyyat” qəzeti, 26 may, 1951, s. 1.
54. “Dədə Qorqud” abidəsinin Azərbaycanca araşdırılması və nəşri tarixində. “Ulduz” jurnalı, 1990, №4, s. 78-81.
55. М.В.Агбунов. Путешествие в загодочную Скифию. Москва, 1989, с. 79-101-102.
56. М.Сейидов. Azərbaycan xalqının soy kökünü düşünərkən (ön söz) Bakı, 1989, s. 4.
57. Qədim türk dili lüğəti. Leningrad, 1969, s. 332 (rus dilində).
58. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c. Bakı, 1983, s. 220.
59. Ə.Dəmirçizadə 50 söz. Bakı, 1968, s. 29.
60. Yunis Məmmədov. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı. AFM. II, Bakı, 1984, s. 63-64.
61. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1978, s. 181.
62. QTL, Leningrad, 1969, s. 382.
63. Yenə orada, s. 148.

64. İ.Kazımov. Axısqa türklərinin dili. Bakı, 1999, s. 29.
65. P.Xəlilov. Göstərilən əsər, s. 14.
66. Ə.M.Cavadov. Canlı Dədi Qorqud. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, səh. 88-89.
67. Xəlil Əliyev. Göstərilən əsər, səh. 90.
68. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ictimai dilinin tarixi, I hissə, Bakı, 1979, s. 130.
69. Hüseynqulu Məmmədov. Dədi Qorqud keçən yerdə bu yerlər. "Azərbaycan" jurnalı, 1999 №2, s. 162.
70. "Əl-Kamili Fit tarix". Bakı, 1950, s. 37.
71. A.Bakıxanov. "Gülüstani-İrəm". Bakı, 1951, s. 86.
72. "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri". Bakı, 2001, s. 69-75.
73. Aslanov V.İ. Onomastik vahidlərin dilin qədim leksik laylarının öyrənmək yeri. Azərbaycan onomastikası problemləri III, B, 1990, s. 290.
74. "QTL"-s. 383.
75. Kitabı Dədi Qorqud. Bakı, 1978, s. 22-23.
76. R.C.Məhərrəmov "KDQ"un söz xəzinəsi Bakı, 2007, s. 104.
77. B.V.Valayev. Sibir tatarlarının toponimləri (rusca) "Sovetskaya türkologiya" jurnalı, Bakı, 1989, №2, s. 55.
78. Minaxanın Təklifi. Türkün ayaq izi pozulmaz. "Yom" jurnalı, Bakı, 2007, №7, səh. 8.
79. R.Özbək. Türkün Qızıl Kitabı. Bakı, 1993, s. 179.
80. Qazax-Ağstafa elləri. I kitab, Bakı, 1995, s. 32.
81. R.Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş.Sədiyev. Azərbaycan coğrafi adları. Bakı, 1972, səh. 42.
82. Altay Məmmədov. Oğuz səltənəti. Bakı, Azərbaycan, 1992, s. 291-292.
83. Tahir Talıblı. "Didərginlər", Bakı, 1990, s. 7-14.
84. Həsən Həsənov. Nərimanovun tarixi missiyası. Bakı, 2005, səh. 79.
85. QTL, səh. 194.

86. Nizami Cəfərov. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Bakı 2005, s. 31.
87. Xəlil Əliyev. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri, Gəncə, 1999, s. 44.
88. "QTL" 1969, s. 122.
89. Q.Qeybullayev. "Azərbaycan toponiminin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında". Azərbaycan. EA. Xəbərləri, Tarix, Fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1976 №2, s. 83-90.
90. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988, s. 305.
91. Məddəd Çobanlı, Müşfiq Çobanlı. Borçalı toponimləri. Bakı, 1996, s. 42.
92. Qumilev N.L. Drevnie törki. Moskva, 1967, s. 81.
93. M.N.Çobanov. X-XII əsrlər gürcü tarixi mənbələrində türk-Azərbaycan köklü toponimlər. Azərbaycan onomastikası problemləri III, Bakı, 1990, s. 101.
94. Nizami Cəfərov. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005, s. 29-30.
95. Ələvsət Abdullayev. Azərbaycan dilində r-z münasibəti. Azərbaycan filologiyası məsələləri II buraxılış, Bakı, 1984, səh. 33.
96. S.Əliyarov. "Dədim Qorqud" kitabında "Böriağz", "Şiröküvz" anlayışları. ADU-70. Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər. Bakı, 1987, s. 13.
97. Nizami Cəfərov. Türk epik təfəkkürü və "Kitabi-Dədim Qorqud" Kitabı-Dədim Qorqud 1300. X kitab. Bakı, 1999, s. 85-86.
98. Н.К.Антонов. Лекции по тюркологии, Якутск, 1976, с. 31-32.
99. Т.Насиёв, Е.Əlizov. "Buntürklər kimdir?" "Ulduz", 1989, №2, s. 89.
100. Gürcüçü-Azərbaycanca lüğət. Tbilisi, 1987, səh. 59.
101. "QTL" səh. 118.
102. QTL. Leningrad, 1969, s. 124.

103. Г.А.Меликишвили. К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 26.
104. Altay Məmmədov. Oğuz sültnəti. Bakı, 1992, s. 155.
105. Н.Л.Гумилев. Етногенез биосфера земли. Ленинград, 1989, с. 63.
106. A.Bakıxanov. "Gülüstani-İrəm" Bakı, 1951, 25.
107. Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi-Də Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, 1959, s. 7.
108. A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1983, 110.
109. Göstərilən əsəri, s. 162.
110. İ.Алиев. Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, с. 75.
111. "Azərbaycan tarixi". Bakı, 1994, səh. 79.
112. M.İ.Artamanov. "İstorii Xazar". Leningrad, 1962, s. 60.
113. M.Seyidov. "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünürük". Bakı, 1989, s. 326-327.
114. Göstərilən əsər. səh. 38.
115. К.Г.Менгес. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". Ленинград 1979, с. 103.
116. O.Süleymanov. Göstərilən əsər, səh. 226-228.
117. "Azərbaycan tarixi". Bakı, 1994, səh. 31.
118. Z.Həsənov. Göstərilən əsər. səh. 291.
119. Алиев İ.Г. Очерк по истории Атропатена, Баку, 1989, с. 72.
120. M.H.Vəliyev (Baharlı) Azərbaycan, Bakı, 1993, 30-31.
121. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III Bakı, 1983, səh. 111.
122. Azərbaycan dilin izahlı lüğəti. IV, Bakı, 1987, 499.
123. "Kəllil və Dimn" Bakı, 1982, səh. 159.
124. T.Əhmədov. Azərbaycan paleotoponimiyası, Bakı, 1985, 49.
125. M.H.Vəliyev (Baharlı) göstərilən əsər, səh. 35.

126. R.Yüzbaşov. K. İliyev. Ş. Sədiyev. Azərbaycan coğrafi adları. Bakı, 1972, səh. 40.
127. H.Zərinzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, s. 383.
128. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən adların şərh. Bakı, 1972, səh. 119.
129. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s. 425.
130. İ. İliyev. “Naxçıvan şəhərində məhəllə adları” “Elm və həyat” № 6, Bakı, 1980 səh. 23-24.
131. İsmayıl Kazımov. Göstərilən əsər. s. 20.
132. M.Z.Nağıyev. “Şühadənəmə”də işlənmiş bəzi arxaik sözlər. Ədəbiyyat, dil, İncəsənət seriyası EA. Bakı 1978, №1, s. 63.
133. M.Şirliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 83.
134. Valeh Hacılar. Borçalı Mehralı bəy tarixi həqiqətlərdə. Tbilisi, 2001. səh. 7-8.
135. И.Шопен. Новые заметки по древней истории Кафгаз и его областей-СПб. 1886.
136. Q.İ.Məşədiyev. Göstərilən əsər. səh. 31.
137. Zirəddin Xasiyev. Göstərilən əsər səh. 59.
138. M.H.Vəliyev (Baharlı) Göst. əsər, səh. 22.
139. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən adların şərh. Bakı, 1972, s. 134, 43.
140. “Kitabi-Dərd Qorqud” Bakı, 1977, səh. 33.
141. “Kəllil və Dimn” Bakı, 1982, səh. 38.
142. . С.І.Ожегов. Словар русского языка. Москва 1961. с. 334-335.
143. “Советская энциклопедия” Москва, 1983, с. 157.
144. Yedigər İliyev. Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili-türki. Bakı, 2005, 34.
145. İ.C.Şükürov, A.M.Məhərrəmov. Qədim türk yazılı abidələrin dili, Bakı, 1976, səh. 66.

146. İ.Kazımov. Göstərilən əsər, s. 125-154.
147. Y.V.Çəmənizminli. Əsəri. Avrasiya press, Bakı 2005, s. 145-146.
148. M.H.Vəliyev. Göstərilən əsər. s. 5.
149. Azərbaycan tarixi, I, Bakı, 1994, s. 233-234.
150. A. Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”, Bakı, 1951, s. 29.
151. H. Eren. Türk dili araşdırmaları, Ankara, 1966, s. 161.
152. Aslan Bayramov. Qədim Oğuz ellərinin-Ağbaba, Şöryel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt nəşriyyatı, 1996, s. 34.
153. A. Hacıyev. Azərbaycan onomastik sistemi. Bakı, 1990, s. 38.
154. D.E.Eremev. Göstərilən əsəri, s. 89
155. Z. Xasıyev. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, 1997, s. 23.
156. Q.A.Qeybullayev. Göstərilən əsər, s. 35.
157. A. Камалов. О топонимии Башкирии журнал “Советская туркология”. Баку, 1980, №2, ст. 39-46.
158. Oğuznam. Bakı, 1987, s. 220. (Çapa hazırlayan S. Əlizadə).
159. Q.A.Qeybullayev. Göstərilən əsəri, s. 63-64, 73.
160. Q.A.Qeybullayev. Göstərilən əsəri, s. 66.
161. M.Cəfərzadə. Əbdülşmiş ana adları “Azərbaycan qadını”, Bakı, 1983, №9.
162. Q.A.Qeybullayev göstərilən əsəri, s. 53.
163. Ə. Əliyev. EA xəbərləri, 1974, №1, s. 96-97.
164. N.Məmmədov. Azərbaycanın yer adları, Bakı, 1993, s. 153-155.
165. A.Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı, 1983, s. 49-52.
166. Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları, Bakı, 1987, s. 101.
167. R.Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş.Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı, 1972, s. 42.

168. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1994, s. 276-278.
169. Nadir Məmmədov. Azərbaycanın yer adları, Bakı, 1993, s. 156-157.
170. R.Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş.Sədiyev. Göstərilən əsr, s. 43.
171. T. Əhmədov. Göstərilən əsr, s. 88.
172. Qeybullayev göstərilən əsr, s. 67.
173. A.Qurbanov göstərilən əsr s. 306.
174. M.Həkimov. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1986, s. 7-10
175. Osman Mirzəyev. Adlarımız, Bakı, 1986, s. 67.
176. ADDL, Bakı, 1964, s. 402.
177. T.İ.Hacıyev. Azərbaycan dili və türk etnik anlayışları haqqında. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı, 1984, s. 26-27.
178. R.Yüzbaşov, K. Əliyev, Ş.Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı, 1972, s. 39.
179. H.Məmmədov. Göstərilən əsr. s. h.
180. Bax, "Ulduz" jurnalı, 1990, №1, s. 52.
181. Q.Qeybullayev. Göstərilən əsr, s. 50.
182. Q.Qeybullayev, Göstərilən əsr, s. 62-63.
183. Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov, Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987, s. 99-100.
184. T. Əhmədov. Azərbaycan toponimiyasının əsasları, Bakı, 1991, s. 90.
185. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s. 389.
186. С.Моллазаде. Топонимия Северных районов Азербайджана, Баку, 1990.
187. Ə. Əliyev. Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimiyası. N.D.A. Bakı, 1975, s. 4-9.
188. T. Əhmədov. El-obamızın adları, Bakı, 1984.
189. Q.İ.Məşədiyev. Zaqafqazıyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990, s. 79-80.
190. V.İsrafilov. Gürcüstanın SSR-in Azərbaycan dilli oronim

- və hidronimləri. Namizədlik dissertasiyası, Avtoref., 1989.
191. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960, s.72-73.
192. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973, s.31.
193. S.Mollazadə. Göstərilən işlər, s.93.
194. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. Moskva, 1965, s.43.
195. F.Zeynalov. Türkologiyanın işləri, Bakı, 1981, s.50-53.
196. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, (sintaksis) Bakı, 1972, s.44.
197. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Göstərilən işlər, s.44-45.
198. T.Əhmədov. Azərbaycan toponimikasının işləri, Bakı, 1991, s.202.
199. A.Qurbanov, Göstərilən işlər, s.62.
200. Xalqımızın deyimləri və duyumları, Bakı 1986.
201. Fəxrəli kimi ağır elim var mənim. Bakı, 1997.
202. Abbas Abdulla. Ağlı qaralı dünya. Bakı, 1980.
203. Əflatun Saraçlı. “Borçalı Harayı”, Bakı, Elm.1993.
204. Emin Canbaxçalı. Məni öz dünyama aparan yollar. Gəncə, 2005. s. 101-105.
205. Zəlimxan Yaqub. Hüseyn Saraçlı dastanı. Bakı, 2007, s.58-59.

GİRİŞ 3

I Fİ SİL

- 1.1. Qafqazda rus, sovet dövrünün qısa siyasi tarixi 7
1.2. Regionda məskunlaşmanın səbəbləri 23
1.3. Regionun maddi mədəniyyəti və etnoqrafiyasına
aid qısa məlumat 30
1.4. Mifik görüşlər, inaclarla bağlı toponimlər və yaxud
“buntürk tilsimi”nin açarları 49

**II Fİ SİL. Müasir toponimlər və onların qədim türk
mənbələri ilə bağlı kökləri**

- 2.1. Çin mənbələrindəki türk dastanları ilə səsləşən
müasir toponimlər 61
2.2. “Oğuznam” ilə səsləşən müasir toponimlər 64
2.3. “Koroğlu” dastanı ilə səsləşən müasir toponimlər 66
2.4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə səsləşən müasir
toponimlər 72
2.5. “Tiflis ıyalının müfəssəl dəftəri” ilə səsləşən
müasir toponimlər 97
2.6. “Buntürk tilsimi”ndən sonra aydın görünən toponimlər 121
2.7. “Buntürk” tilsimindən sonra... 126
2.8. “It-Köpək-Qancıq, Qurd-Şena” sözlərinin onomastik
məna versiyaları 137
2.9. Dərbənd-Dilboz-Darvaz toponimləri 150
2.10. Buntürklərin şəcləri tarixinə aid etimoloji versiyalar,
yaxud canlı tarix 154
2.11. Təqvimin qısa şərhi 156
2.12. Heyvanlarla bağlı “Təqvim”lə Ulduzların “Təqvim”i
arasında oxşarlıq 158
2.13. “Kəli və Dimn” hunların canlı şahididirmi?
Yaxud “40-cı otaq” 166
2.14. “Kəli və Dimn” ilə səsləşən müasir
onomastik vahidlər 171
2.15. 40-cı otaqda “Kəli və Dimn tilsimi” 177
2.16. L.N.Qumilyovun “Qədim türklər”dəki fəsanı

vü “Kültiqin” abidəsinəki reallıq	180
2.17. “40-cı otaqdakı sonuncu tilsimlər” Borçalı, Loru və Tiflis toponimləri	182
2.18. “Loru dildə” “iz” qədrəki anlayışların etimologiyası	198
2.19. Tilsimsiz “Buntürk” və “Pañçatantra”... ..	204
2.20. “Loru dildə” Azərbaycan sözünün yozumları	206
2.21. “Azərbaycan” sözünün “tilsimi”	208

III FƏSİL. TOPONİMLƏRİNİN TARIXI-TIPOLOJİ XÜSUSİYYƏTİ

3.1. Oykonimlər	211
Antroponimlərdən yaranan oykonimlər	223
3.2. Oronimlər	226
Etnonimlə (nəsil, tayfa, qəbilə, tür adları) bağlı yaranan oronimlər	228
Antroponimlə (şəxs adları ilə) bağlı oronimlər	232
İkinci dərəcəli bağlı yaranan oronimlər	234
Fitonimlə (bitki və digər ağac növlərinin adı ilə) bağlı yaranan oronimlər	235
Ev heyvanlarının adları ilə bağlı yaranan oronimlər ..	237
Çöl heyvanlarının adı ilə bağlı yarananlar	237
Quş adları ilə bağlı yaranan oronimlər	238
Hidronimlə bağlı yaranan oronimlər	238
Relyeflə bağlı yaranan oronimlər	239
Müxtəlif hadisələrlə bağlı yaranan oronimlər	243
İnanc, sitayiş, dinlə bağlı yaranan oronimlər	244
Vaxtı ilə yaşayış məntəqəsi olmuş oronimlər	244

IV FƏSİL. TOPONİMLƏRİN YARANMA VƏ FORMALAŞMA YOLLARI

4.1. Morfoloji yolla yaranan toponimlər	248
-lı, -li, -lu, -lülə şəkilçisi	249
4.2. Oykonimlər	249
4.3. Oronimlər	250
-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi ilə formalaşan toponimlər ..	250

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər	251
-lar, -lər şəkilçisi ilə yaranan toponimlər	251
“Oğlu”, “Evi” (Öyü) sözləri ilə yaranan toponimlər ..	252
4.4. Sintaktik yolla formalaşan toponimlər	253
I növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər	254
II növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər	255
III növ ismi söz birləşməsi şəklində formalaşan oronimlər.....	256
4.5. Nitq hissələrinin iştirakına görə formalaşan toponimlər	257
Tərkibində say iştirak edən toponimlər	258
Tərkibində fel iştirak edən toponimlər	258
Tərkibində zərf iştirak edən toponimlər	259
4.6. Toponimlər folklor və el ədəbiyyatı nümunələrində ..	259
SON SÖZ VƏ Zİ	266
NƏ TİCİ	268
Əlavələr	271
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	287